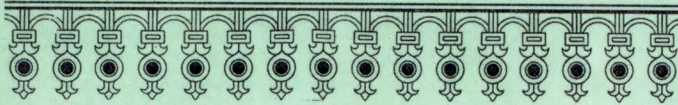

Հ Ա Յ Ա Ս Ս Ա Ն Ի Գ Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Գ ՈՒ Շ Ա Ր Զ Ա Ն Ն Ե Ր

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Ռ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

**ԳԵՂՅՈՎՏԻ
ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ (ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ)
ՔԱՐԱՅՐ-ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ**

А. С. ПИЛИПОСЯН
Р. А. МКРТЧЯН

A. S. PILIPOSYAN
R. A. MKRTCHYAN

ВАНТОСПСКАЯ
(УРАРТСКАЯ) ПЕЩЕРНАЯ
ГРОБНИЦА
ГЕХОВИТА

THE VANTOSPYAN
(URARTIAN)
CAVE-TOMB
OF GEGHOVIT

ԵՐԵՎԱՆ—2001

ՀՀ ԳԱՄ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ԷԹՆՈՍ» ԵԹՆՈ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
«ԱՐԱՄԵ» ԳԻՏԱ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՎՈՐՄԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
НАУЧНЫЙ ЦЕНТР ЭТНО-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ "ЭТНОС"
НАУЧНО-КУЛЬТУРНОЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО "АРАМЕ"
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS OF REPUBLIC OF ARMENIA
"ETHNOS" SCIENTIFIC CENTRE OF ETHNO-CULTURAL RESEARCHES
SCIENTIFIC-CULTURAL CHARITY ASSOCIATION "ARAME"

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ Բ. Ա. ՄԿՐՏՉԱՆ

ԳԵՂՀՆՈՎՏԻ ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ (ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ)
ԲԱՐԱՅՐ-ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

А. С. ПИЛИПОСЯН Р. А. МКРТЧЯН

ВАНТОСПСКАЯ (УРАРТСКАЯ) ПЕЩЕРНАЯ ГРОБНИЦА
ГЕХОВИТА

A. S. PILIPOSYAN R. A. MKRTCHYAN

THE VANTOSPAN (URARTIAN) CAVE-TOMB
OF GEGHOVIT

ՀԱՅՏՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՐԱՐՉԱՆՆԵՐԸ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ
THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF ARMENIA

18

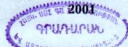
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՈՒՐԱՐՉԱՆՆԵՐ
УРАРТСКИЕ ПАМЯТНИКИ
URARTIAN MONUMENTS

ՊՐԱԿ - ВЫПУСК - ISSUE

IV

«Չ ա ն գ ա կ - 9 7»

ԵՐԵՎԱՆ - ЕРЕВАН - YEREVAN

Աշխատանքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կղզիքիս

Բ. Ն. Ասարյան, Ա. Ա. Զայանքյան, Է. Վ. Խանգաղյան,
Ս. Ա. Նսայան, Գ. Հ. Կարախանյան

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անոյան, բանաս. գիտ. դոկտոր
պատմ. գիտ. դոկտոր
կենսաբ. գիտ. բեկնաժու
Ս. Բ. Հարությունյան
Ա. Ա. Զայանքյան
Ն. Հ. Զոչար

ԴՏՀ 902/904 (479.25)
ԳՄԴ՝ 63.4 (2Հ)
Փ 553

Փիլիպոսյան Ա. Ս., Սևրոշյան Ռ. Ա.
Փ 553 Գեղովտի վանտոսյան (ուրարական) քարայր-դամբարանը. - եր.:
«Ձանգակ-97», 2001. - 160 էջ:
(Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ)

Փ 0505000000
0003(01)-2001

ISBN 99930-2-197-0

© «Ձանգակ-97»
© Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Սևրոշյան

ԳՄԴ՝ 63.4 (2Հ)

Հեղինակներն իրենց խորին շնորհակալությունն են հայտնում
ժնուդոլ գեղովտցի, «Մեկանշին» ԲԲԸ տնօրեն
պարոն **Վազգեն Պողոսյանին**,
գրքի հրատարակության գործում ցուցարկած համակողմանի
օգնության և դրամական օժանդակության համար:

* * *

Авторы выражают глубокую признательность
уроженцу с. Геховит, директору ОАО "Ереванстрой"

господину **Вазгену Погосяну**

за всестороннюю помощь и финансовую поддержку
в издании книги.

* * *

Аutors are profoundly obliged to

Mr. **Vazgen Poghosyan**

director of JSC "Yerevanshin"

for his kind sport in publishing of this book.

Սևանի ավազանում շուրջ մեկ հարյուրամյակ շարունակող հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները, ինչպես նաև որանց լրացնող գրավոր սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալները պարզորոշ վկայում են, որ առևտրա-տնտեսական և էրևմանակալային փոխանցությունների վերհասնում, հետազոտման և մեկնաբանման տեսանկյունից խիստ կարևոր այս տարածաշրջանը նշանակալից դեր է ունեցել Հայկական խոնավշարիի Բրոնզի-Երկաթի դարաշրջանների պատմական գործընթացներում (Լալայան Ե. 1906, էջ 5-37: Լալայան Ե. 1910, էջ 59-84: Լալայան Ե. 1931, էջ 67-117, 194-199: Մնացականյան Հ. 1965, էջ 95-113: Միրախյան Գ. 1968: Արոնց Ե. 1972, էջ 179-181, 205-207: Հմայկյան Ս., Բիշինն Բ., Պարնջիանի Ն. 1996, էջ 47-49: Հմայկյան Ս., Հակոբյան Հ., Բիշինն Բ., Պարնջիանի Ն. 1998, էջ 39-41: Հմայկյան Ս., Սահմայան Հ. 1998, էջ 41-42: Կառաչյան Գ. 1931: Կառաչյան Գ. 1941: Արտառյան Կ. 1985):

Աշխարհագրական այս միավորն ունի բնակիչները, քառ V դարի վերջին Մովսես Խորենացու, իրենց ավանումը (Գեղարքունիք սեպագիր տեքստերում «KURU» «KURU» «Uelikani») ստացել են հայերի առասպելական նախնի Հայկ նահապետի ժառանգ Գեղամի անունից:

Պատմա-մշակութային վերոնշյալ գործընթացների առավել վաղ ժամանակատվածի (Վաղ Բրոնզի շրջափուլ մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին բաղադր) վերաբերյալ մեր տվյալները, հուշարձանների ակադոլոլոլյան (նաև քիչ ուսումնասիրվածությամբ) պատճառով, առայժմ բավական անսանձակալ են ու բերի: Թեև, քառ տարածքի երկրաբանական հետազոտության արդյունքների, վերը նշված ժամանակագրական սահմաններում Սևանի ավազանի բնակչության կամ պայանները (մերձ ձմեռ, տեղումներով առատ անտա) առավել արևելապատ պետք է եղած լինեն տեղանքի բնակեցման համար (Շահյան ՅՕ. 1983): Աճեն դեպքում, դատելով մինչև օրս այս կամ այն չափով ուսումնասիրված հնագիտական հուշարձանների տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ Սևանի վտորոնգեղարքյան հասարակությունը չի ունեցել ընդգծված սոցիալական շերտավորում, բնակչությանը ընդունել են եղել նստակյաց ապրելակերպը և տնտեսավարման երկրագործական-անասնապահական զոգործված երանակը: Այս ժամանակահատվածին բնորոշ է նոր-արարքյան մշակույթից վերաբերող հատուկներ համակիրներ հետազոտվել կամ ծնաբեր պղծվել են Լճաշենում, Չկալովկայում, Նորաշենում, Գալատում (Կամո), Սարլիխում, Ջուրաբում, Նորարախում, Օնակում և Բարաբանում (Մնացականյան Հ. 1965, էջ 95-98, 111, աղ. II, նկ. 6-10: Հմայկյան Ս., Բիշինն Բ., Պարնջիանի Ն. 1996, էջ 48: Մանուսյան Ա. 1988, էջ 427):

Դատելով հնագիտական հուշարձանների պեղումների արդյունքներից, Սևանի ավազանում պատկեր կտրուկ փոխվել է մուսավորապես մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից: Բացառված չէ, որ այն սոցիալ-տնտեսական մի շարք գործոնների հետ միասին, պայանավորվել է նաև Էկոլոգիական փոփոխություններով (Շահյան ՅՕ. 1983): Այս ժամանակահատվածից սկսած Սևանի ավազանը դառնում է ինտենսիվ բնակեցվող տարածաշրջան: Դրա լավագույն վկայությունը մ.թ.ա. XXII/XXI-XIX/XVIII դարերի միջինբրոնզեդարյան (2-րդ փուլի) թոնք-վանածոլոլյան մշակույթից վերաբերող հնագիտական համալիրների տարածվածությունն է Գեղարքունիքի գրեթե բոլոր հատվածներում (Յամարաբերդ, Լճաշեն, Չկալովկա, Նորաշեն, Հայրավանք, Նորատուս, Հացատան, Լիքը, Ներքին Գեռաշեն, Գեղոլիվիտ, Ջուրաբ, Վարդենիս, Արցախիչ և

այն) (Լալայան Ե. 1931, էջ 79-80, 151, մկ. 92, 23: Մնացականյան Հ. 1965, էջ 99-105, աղ. I-III: Փիլիպոսյան Լ. 1989, էջ 25-27: Փիլիպոսյան Լ. 1991, էջ 29-31: Փիլիպոսյան Լ., Հովհաննիսյան Վ. 1991, էջ 33-35: Ենգիբարյան Կ. 1991, էջ 69: Հնչակյան Ա., Քիչունյան Բ., Պարսեջիան Ե. 1996, էջ 47-49: Խաչատրյան Լ., Փիլիպոսյան Լ. 1997, էջ 14-15: Պետրոսյան Լ. 1998, էջ 52-53: Մկրտչյան Ք., Միալոսյան Ա., Սալախյան Ա., Մկրտչյան Ք. 1998, էջ 101-103): Հատկապես Լ. որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող հնագիտական հայտնաբերումներն են բացառապես դարձրաճանաչին համալիրներից և իսլավա բացակայում տարածաշրջանում այս կամ այն չափով պեղված բնակատեղիների շերտագրական հորիզոններում: Հանգամանք, որն անողորմ կերպով, կարծես թե վախճում է նոր մշակույթը կրողների մտնելու և հիմնականում ամանապատիական եղանակ և ժամանակակից (սեզոնային) փրանստիպ կացարաններում բնակվելու պարագան: Մրամով, թերևս, կարելի է բացատրել Սևանի ավազանի բազմաշերտ բնակատեղիներում մ.թ.ա. III-III հազարամյակների սահմանագծի միջհորոնգեղարյան (բոտր-վանաձորյան) իրողությունների բացակայության հեղինք:

Դատելով հնագիտական հուշարձանների պեղումների արդյունքներից, մտապիտակյա մ.թ.ա. XVIII դարից Սևանի ավազանի միջհորոնգեղարյան (3-դդ փուլի) հուշարձաններում (և՛ բնակատեղիներում, և՛ դամբարանաշտերում) մասամբ գոյատևած ուղ բոտր-վանաձորյան իրողությունների կողքին նկատվում են սևան-արքայա-կարմիրբերդյան և կարմիրվանաձորյան մշակութային խմբերին բնորոշ նյութաբան դրսևույուններ: Վերջիններս վկայված են Լճաշենի, Նորատուփ, Գավառի, Մորիքի ձորի, Հնչատուփի, Երանոսի, Շալաբուրի, Լիճիքի, Ներքին Գետաշենի, Ջոջ կողի, Արերի, Հնարի դռան, Նորարակ I-ի, Կոլ պալի, Շուվակի և այլ բնակատեղիներում ու դամբարանաշտերում: Այլ խոսքով, Միջին Բրոնզի այս փուլում արդեն նկատվում է Սևանի ավազանի տեղական ժամանակ (չորս 400 տարի) լավ պայթրոնգեղարյան (կոլր-արքայա) հատուկեռտ բնակավայրերի առհասարակական վերաբնակեցումը նշված մշակույթների և մշակութային խմբերի կողմից: Ըստ դրոմ, դատելով միևնույն դամբարանաշտի սահմաններում պեղված համաժամանակյա դամբարաններում ուղ բոտր-վանաձորյան, սևան-արքայա-կարմիրբերդյան և կարմիրվանաձորյան մշակութային իրողությունների համատեղ հանդես գալու հանգամանքից, կարելի է ենթադրել, որ բնակավայր ժամանակատեղում (մ.թ.ա. XVIII-XVI դարեր) վերոհիշյալ մշակույթների և մշակութային խմբերի կողմից արդեն նկատվել են մեկ ընդհանուր բնակավայրի սահմաններում և քաղաքում կատարել միևնույն դամբարանաշտում քաղանք մեկ արտոբակարդի մարտամասերի մեջ (ինսարպով է նաև կենցաղում) դեռևս շարունակելով պատիվները իրենց ժամանակատեղումները: Սևանի ավազանից հայտնաբերված և բնորոշվող սահմանափակվածներից՝ վերաբերող հնամարդաբանական հայտնաբերումներին համարվում են մեկ ընդհանուր բնակավայրի սահմաններում և քաղաքում կատարել միևնույն դամբարանաշտում քաղանք մեկ արտոբակարդի մարտամասերի մեջ (ինսարպով է նաև կենցաղում) դեռևս շարունակելով պատիվները իրենց ժամանակատեղումները: Ըստ Գեղարքունիքի մ.թ.ա. XVII-XVI դարերի վերաբերող գանգարանական հայտնաբերումների, բնակավայրը տարածաշրջանում փաստագրվում է զանգվածային, երկարաձև, արխայիկ մարդաբանական տիպ, որն իր գույառևտներն (նախատիպերը) ունի Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III հազարամյակի վաղորոնգեղարյան

(շենգալիքյան փուլ) նյութերում և Մերձավոր Արևելքի ու Միջերկրագնդի ավազանի վերինավաղեղարյան և մեզոլիթյան հուշարձաններում (Մկրտչյան Բ. 1997, էջ 32-33):

Վերը նշված գործընթացների արդյունքում, մ.թ.ա. XVIII-XVI դարերի ընթացքում նույն տարածաշրջանում և անգամ միևնույն բնակավայրի սահմաններում համատեղ գոյություն և իրենց ինքնուրույն հատկանիշները դեռևս պահպանում ուղ բոտր-վանաձորյան, սևան-արքայա-կարմիրբերդյան և կարմիրվանաձորյան մշակույթների և մշակութային խմբերի ստորինավաղեղարյան սերունդներ և դրանց կողմից հանդիսացող բնակչության միավաճումն և հետևանքով, մ.թ.ա. XVI-XV դարերի սահմանագծից Գեղարքունիքում սկսված են մշարվել և մ.թ.ա. XV-XIV դարերի ժամանակագրական սահմաններում վերջնականապես ձևավորվել ընդհանուր մարդաբանական նկարագիր ունեցող հասարակություն և վերջինիս պատկանող որակապես նոր մշակույթ, որը մասնագիտական գրակառուցումն սեղ ստացավ և՛ «Լճաշեն-մեծամտրյան» անվանումը (Ավետիսյան Պ., Բաղասյան Բ., Հնչակյան Ա., Փիլիպոսյան Լ. 1996, էջ 8-10): Հնագիտական հուշարձանների բնօժանդակ տվյալները (ծագր պարագայապատ բնակատեղիներ, մետաղագործարյան և հատկապես զինագործարյան անմասնադի վերելք, ընդգծված սոցիալական շերտավորում ունեցող հասարակության ձևավորում, ստևորա-փոխակառուցում գործարքների ընդլայնում, ռազմա-քաղաքական միջազգային կապերի հաստատում մերձավորարևելյան հզոր տերությունների դեմ և այլն) մասնաճնշում են բնակավայր ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. XV-XIII դարեր) Սևանի ավազանում ձևավորված մարտունակ ստիմա-ցեղային (զուցեև վաղ պետական) կազմավորումների գոյությունը:

Ըստ մերձեռ տակ այսօր առկա տվյալների, վերջիններս իրենց անկաս և ինքնուրույն կարգավիճակ պատկանեցին մինչև մ.թ.ա. VIII դարը, այսինքն մինչև այն ժամանակահատվածը, երբ խնդրը տարակա տարածաշրջանը ներգրավեց Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորված այն հզոր ռազմա-քաղաքական միավորի կազմում, որը ժամանակակից պատմագրության մեջ հայտնի է Ուրարտու - Ուրաշտու - Քիսայնու - Քիսայնել - Վանի թագավորություն - Արարատ թագաստարբերակ, քայց ըստ էության, հունամիշ և համաժողովրդ անվանումներով: Այն վերջինս մշակույթի և պատմության մի կոնկրետ ղրկված է վերաբերում են այս շեղատարայան մեջ ներկայացված իրողություններն ու դրանց վերլուծությունը: Եվ քանի որ սույն գրքի հեղինակները իրենց տարբերակ ունեն ավելանցում վերը թվարկված անվանումներին, ապա, թերևս, կարելի կա հիմնավորելու նման քայլի անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև համատար անդրադարձում վերոհիշյալ անվանումներից յուրաքանչյուրի կիրառման ժամանակ ի հայտ եկող որոշ անհարթություններին և անհամապատասխանություններին:

«Ուրարտու» անվան կողմնակիցները (Մ.Սանգալյան, Գ.Ա. Դավանցյան, Բ.Ա. Կուխտին, Բ.Բ. Պիտրովսկի, Գ.Ա. Մեյիբիշվիլի, Ի.Մ. Դյակոնով, Բ.Ն. Սուբրյան, Բ.Ն. Ջախոխյան, Խ.Գ. Սարգսյան, Լ. Վանդեթ Բերբե, Լ. Դե Մեյեր, Գ. Սավլինի, Գ. Բեյլի, Վ. Կան Լուն, Բ. Մարտրո-Հայրի և այլք) գտնում են, որ այն ամենից անորոշական է արտահայտում Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ապրած և մ.թ.ա. IX դարից ինքնուրույն պետականություն ստեղծած ցեղավայրերի հավաքական երկրամունդը (Լավանցյան Գ. 1940: Մուսբախյան Բ., Ջախոխյան Գ., Սարգսյան Գ. 1987: Մուսբախյան Բ., Ջախոխյան Գ., Սարգսյան Գ. 1988: Պիտրովսկի Բ. 1944: Կյւբին Բ. 1944: ՄելուխիաՅի Գ. 1960: Պիտրովսկի Բ. 1962: Դյակոնով Ի. 1963: Մեջանյան Ի. 1978: Sandaljian J. 1900: Maxwell-Hislop K. 1956: Barnett R. 1963: Van Loon M. 1966: Arkural E. 1968: Pitrovsky B. 1970: Vanden Berghle L., De Meyer L. 1982-1983: Belli O. 1991): Որպես ապացույց բերվում են մ.թ.ա. XIII-VII դարերի սատարված արձու-

նագրությունների համապատասխան համվածները, որոնցում քննարկվող կազմավորումը հիշատակվում է Ուրալտրի (յստ Մամանասար I-ի հարդորման), Ուրալտրի (յստ Ալյալ - Ներաի II-ի) և Ուրարտու (սկսած Մարյանասար III-ի ժամանակներից) անվանակալ տարրերակներով (Կարագոզյան Յ. 1998, էջ 11-15; Դալյոնոս Է. 1951, տեքստ № 27; Пиготровский Б. 1959, էջ 32-33; Арутюнян Н. 1970, էջ 12; Luckenbill D. 1926, № 114, № 360; Schroeder O. 1921, № 84; Ebeling E., Meissner B., Weidner E. 1926, էջ 113):

«Ուրաշտու» անվանումը կիրառողները (Ս. երեմյան, Ռ. Հոլմիցի) չիքսաբանվել «Ուրաշտու» անվանումից, այսուհանդերձ վկայակոչում են Հին Աշխարհը ներխույզող բարեբեկյան քարտեզի մաս (մ.թ.ա. VIII դար), Արտեմիտեի քաղաքի Նարուպալարի (մ.թ.ա. 626-604թթ.) մոտ և Արենձյան Իրանի հզոր տիրակալ Դարեհ I-ի Քեխիդանյան արձանագրության մեջ (մ.թ.ա. VI դարի վերջին քառորդ) Հայկական լեռնաշխարհի այդ ազգա-քաղաքական կազմավորմանը տրվող անվանումները, գտնվելով, որ «Ուրաշտու»-ի կողմին է օրհնվում համազար կարող և օգտագործվել նաև «Ուրաշտու» երկրանունը (Пиготровский Б. 1944, էջ 29; Меликишвили Г. 1954, էջ 22; Липин А. 1957, էջ 28, տեքստ 209; Դալյոնոս Է. 1951, АВИИУ-81; Даидзаев М. 1963, էջ 90; Horowitz W. 1988, էջ 148-149, 152-154): Առավել նա, որ վերջինս պաշխանվել է Պատմական Հայաստանի գաղավազից մեկի՝ ինչնուրիբի և համարձակ հայտնաբերում (Շոքոչյուրի, Ռչուրուրի) անվանումներում, ընդհանրապես ընդգծում է «Ուրաշտու» տեղանուն-տեղանի պատմականությունն ու օգտագործման ընդունելի լինելը (Երեմյան Ս. 1963, էջ 79; Հակոբյան Թ. 1968, էջ 180; Կատուխյան Մ. 1983, էջ 682-683):

Անշուշտ փաստարկները հիմնավոր են: Սակայն երկու դեպքում էլ առկա է նշվածը վիճարկող մի հանգամանք: Բաճն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի այս հզոր տեղություն տիրակալները մայրենի լեզվով բոլորած բազմաթիվ արձանագրություններում իրենց երկիրը եզրեր չեն կոչում Ուրաշտու կամ Ուրարտու: Արեջին անվանումը միայն մի անգամ օգտագործվում է Թոփուզազայի երկրից տրամադրության (ԿԿՆ - 264) աստղերեն տեսառում, այն էլ ոչ թե «^{arm} Urartu» վանկապակցությամբ, այլ «^{kur}URi» գաղափարագրի մեով, որը արևելագոտնեթմբ դաստիկ Սինեդեիթի արձանագրություններից մեկի (АВИИУ - 60) տվյալներից, նույնացմուն են Ուրարտու երկրամասին (Կարագոզյան Յ. 1998, էջ 12): Մինչդեռ մայրենի լեզվով արված մի քանի հարյուր տեքստերում պարբերաբար կրկնվում են ^{kur}Bi-a-i-na («Ռիսյան երկիր») և երկու անգամ նաև ^{kur}Bi-a-i-ni-ն («Քիպանիի երկիր՝ թիպանցիների երկիր») անվանումները, որպես սեփական թագավորության երկրանուն: Սա այս հանգամանքն էլ նկատի ունենալով, ուսումնասիրողներն էլ արևելագոտնեթմբ մի տավար խումբ (Մ. Նիկոլյան, Ա. Ալեյ, Լ.Նո, Բ. Պիտոբովսկի, Ի. Մեչլանովնով, Ս. Սասանյան, Է. Քիյազով, Ս. Հնայակյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան և այլք) հարձար է գտել օգտագործել ^{kur}Bi-a-i-na տեղանունը հենց այսպես, ինչպես ներկայացմուն են սեպագրերը, կամ էլ կիրառել իրոն ժամանակաշրջանի հայերենով վերծանված «Կանի թագավորություն» (թառացիորեն՝ «Կանա երկիր») տարրերակը (Լևն 1915: Հնայակյան Ս. 1990: Հարությունյան Բ. 1998: Մովսիսյան Ս. 1998: Николский М. 1893: Пиготровский Б. 1959: Есакин С., Вигорос А., Амаккин С., Канеция А. 1991: Аветисян Г. 1992: Sayce A. 1929): Անշուշտ, այն ամենահարազատուն է Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերի ընթերցվելու երկարակամը: Սակայն մասնագիտական գրականություն մեջ վերջինիս տարրերը մակարդակներով (լեզվաբանական, լեքսիկալ, ազգագրական, առասպելաբանական, քաղաքական և այլն) օգտագործումը հասնախ տեղիք է տալիս պատմա-ժամանա-

կազրական, էրնո-ազգագրական և լեզվա-մշակութային անմասնատասխանությունների ու խտանաշխորությունների: Բաճն այն է, որ Հայաստանի պատմության, հայ ազգագրության և լեզվաբանության մեջ վաղուց արդեն անբավարարված են «Կանի քարտե», «Կանի ազգագրություն» (այս համատեքստում նաև «Կանի տարագ», «Կանի ոսկերչություն»), «Կան-Վասպուրականի մանրանկարչություն» և ճմարգիթակալ այլ հասկացություններ, որոնք իրենց մեջ բացառապես հայ միջնադարյան (ինչ-որ տեղ նաև հայ քրիստոնեական) մշակույթի, արվեստի, պատմության, բանահյուսության, լեզվաբանության և ազգագրության բովանդակությունն ու իմաստային ծանրաբեկունակությունն են կրում և անվանապես չեն կարող անմիջականորեն նույնացվել և առավել ևս, միանշանակ գիտահանգել Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IX-VI դարերում գոյատևած տեքստային գրիկ ու լեզվից, նյութական ու հոգևոր մշակույթին և ազգաբանաքական պատմությանը:

Սա, թերևս, վերոհիշյալ բոլոր անհամասնատասխանություններն էլ հաշվի առնելով, արևելագոտնեթմբ մի այլ խումբ (Ն.Վ. Հարությունյան, Հ.Հ. Կարագոզյան և այլք) նպատակահարմար գտավ հնարավորին չափ հարազատ մնալ մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի «տառից ու ոգուն» և մասնագիտական գրականություն մեջ սեպեց կիրառել սեպագրական հանդիպող ^{kur} Biaina - ^{kur} Biaoilii անվանումները («Քիպանի-Քիպանիկ» տարրերակ (Կարագոզյան Յ. 1998, էջ 12, 20, 24, 160, 164 և էջեր: Ару-тюнян Н. 1970): Սա, իր հերթին, առաջ բերեց պատմա-ժամանակագրական մի նոր անհամատասխանություն: Բաճն այն է, որ ^{kur}Biainii տարրերակը (ինչպես նշեցիք վերևում) Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերում հանդիպում է ընդամենը երկու անգամ և վկայված է միայն Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-714 թթ.) Թոփուզազայի (ԿԿՆ-264) և Նոր Բայազետի (Քալատ) (ԿԿՆ-265) արձանագրություններում: Սյսիբեթ որպես քննարկվող տեքստային անվանում ^{kur} Biainii-ն լավագույն դեպքում կիրառվել է մ.թ.ա. 735-714թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում, և ըստ այդ էլ, ղզվար քե կարող է առանց փաստաթղթի հիմնավորման մ.թ.ա. 735 թվից առաջ և մ.թ.ա. 714 թվից հետո ևս հավանել այդ դեպ կատարվել:

Ավելացնեմ նաև, որ «Ուրաշտու», «Ուրաշտու», «Քիպան», «Քիպանի-Քիպանի» և «Կանի թագավորություն» երկրամասնակալ տարրերակները նախընտրող արևելագոտնեթմբ իրենց մնացություններում և հողկաններում չիքսաբանվեցին մեկ վերոհիշյալ համադաս անվանումների գուգորդված օգտագործումից: Այսպես, նույն ուսումնասիրության մեջ քննարկող երկրից կարող է կոչվել «Քիպան» կամ «Քիպանի», որս սեպագիր լեզուն՝ «ուրարտերեն», իսկ երբևի կազդը կամ վերնախոսող՝ «ուրարտացիներ»: Սեկ այլ հետազոտության մեջ երկիրը կարող էր հոնջորդվել «Կանի թագավորություն», իսկ ըստ դիպարանն ու նյութական մշակույթ՝ «ուրարտացիներ»: Երրորդ աշխատության մեջ երկիրը կարող էր կոչվել «Ուրարտու», լեզուն՝ «ուրարտերեն», իսկ այդ հարցերը քննարկող գիտնյուղը՝ «խաղաղաստրոյան» (Мерр Н. 1920: Мезмариан Է. 1927: Tsereteli M. 1928: König F. 1955: Տես նաև վերը հիշված հրավարականները): Հանգամանք, որ ինքնին խտսում է օգտագործված անվանական-տեքստիբանական համակարգի անկատարություն և ոչ ճնուր լինելու մասին:

Մեր դարի 60-70-ական թվականներից սկսած և մասամբ նաև այժմ, հիմնարկներ սեպագրերի վերծանումն ու ընթերցման հանրեռնամուր օրենքերին ու ինտերակրպին անձնաբուր որոշ հետազոտողների հրապարակումներում, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IX-VI դարերի հզոր տեքստային առաջակալ կամ «Արարատ» կամ «Արարատի թագավորություն» անվանումը (Հախիմյան Լ. 1984: Ավակյան Ս. 1986: Իշխանյան Ռ. 1988: Իշխանյան Ռ. 1988 ա: Իշխանյան Ռ. 1989: Իշխանյան Ռ. 1989 ա: Կակուսյան է.

1990: Կարպեդյան Ա. 1992: Հահինյան Լ. 1994: Տերյան Ա. 1995: Хачатурян В. 1991: Гегурян П. 1998, էջ 307-328): Ըստ որում, իսկապես ամփոփելի հիմնավորում և իմաստային ծանրթանգեղամոտրյուն ունեցող այս որոշ երկրամուտ-տարբերակի տակ, գուտ կամայական մասնատումներով ստացված «քառաբնառային», «ամճամճանակային» և «տեղափոխական» պարզունակ, երբեմն մաս շինճում գուգահեռների և մակերեսային, տարբերակի, երկակարկան-հերարդական մեկնաբանությունների անկարգակում սկեզդին շահարկվել հայ ժողովրդի էրկին ամնարարություն, նրա՝ ի վերտուտ երկրագործի նրա առաջին գոյություն ունեցած լինելու, աշխարհի հին և որոշ մյուտ ժողովուրդների և մշակույթների նախատեղի հանդիսանալու և Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերի լեզվաբերականակալ վերծառումների «նարքան» և «վերբերքեցման» (այն էլ հիմնականում ժամանակակից հայերին հենքի վրա) խնդիրները...

Ավելին էլ, որ «Արարատ»-ն ստատրական արձանագրությունների «Ուրարտ» երկարման ռչատարներն, մաս ավելի ուշ դրսևորված հայերեն անվանմանն է (այս համընդհանուր կարծիքը չի կիսում միայն Հ. Կարապետյանը): Ըստ որում այն «Արարատի թագավորություն» և «Արարտի երկիր» տարբերակներով հանդիպում է ինչպես Հին Կատակարանի երբայրերն օրինակում, այնպես էլ պատմահայր Մովսես Կորենացու «Հայկ պատմության» մեջ: Այլ խոսքով, ինչպես «Ուրարտ», «Ուրարտու», «Ռարայում» և «Քաջ պատմության» մեջ: Այլ խոսքով, ինչպես էլ «Արարատ»-ը, «Արարտի երկիր»-ը և «Արարատի» անվանմաները, այնպես էլ «Արարատ»-ը, «Արարտի երկիր»-ը և «Արարատյան թագավորություն»-ը պատմական հավակնի սկզբնաբանություններով վկայված իրողություններ են և իրավաբան ունեն զիսական կիրառության: * Այլ հարց է, քե ինչ են ներկայացրել մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի - մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի ստատրական տեքստերը, մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին վերագրվող երբայական աղբյուրները և Մովսես Կորենացու մտայնի միջնադարյան ձեռագիր կրկնօրինակում ներմ այդ անվանումների տակ և, որքանով են վերջիններս պատմա-ժամանակագրական և էրեռ-մշակութային ամուսններով համարելի: Ըստ մ.թ.ա. XIII-XI դարերի աստական արձանագրությունների Ուրարտի-Ուրարտի «Կանա լճից հարավ և հարավ-արևելք, Տավոսյան լեռների շրջանում ապրող թագաձիվ ցեղախմբերի (հայտնի են նրանցից ութի անվանումները) դաշնակցության հավաքական երկրամունն է: Նույն սկզբնաբանությունների մ.թ.ա. IX-VII դարերի հատորումներն արդեն «Ուրարտ» երկարման տակ մեկնակցում են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և թերևս հարավ-արևելյան մասը: Ըստ որում, «Ուրարտի-Ուրարտի-Ուրարտու» տեղանվան ձևավորման գործում, արևելահայտների և լեզվաբանների կարծիքով կարևոր դեր է խաղացել Կորդոքի լեռներում տեղակված Արարտի (Արարտ) լեռան անվանումը («Աշխարհագրոյ»-ի Արարաղ լեռն է, ժամանակակից Սիրիայի և Թուրքիայի սահմանաձից գտնվող Ջուղի դուրը): Հենց այս տարաբնու է տեղայրում «Արարտի երկիր»-ը մաս պատմական կոնցեպտ: Ինչ վերաբերում է երբայական աղբյուրներին, ապա «Արարտի թագավորություն» կամ «Արարատյան թագավորություն» անվան տակ վերջիններս թերևս ընկալ են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և իյուսիսային հատվածները:

Նույն ժամանակ տարածա-ժամանակագրական այս անհասպատասխանությունները գուցե բացատրելի են Ուրարտի-Ուրարտու կազմող ցեղախմբերի նախնական բնակության տարածքի (թերևս Կորդոքի լեռներից մինչև Կարս լեռն ընկած շրջանում) առիճանակալ ընդարձակման և պատմա-մշակութային կամուրջություն

* Մասնավորապես բնակավայր երկրի համար Արարատ անվանումն են նախընտրում մաս գերմանացի արևելագետները (Rimschneider M. 1966, Warteke R.-B. 1993):

ունեցող մի շարք իրողությունների, այդ բովում մաս աշխարհագրական որոշ անվանումների տեղափոխման, երկրորդում և նույնիսկ երրորդում հանգամանքով թերևս այդ ճանապարհով էլ Արարտի (Արարտ) լեռան անունն առաջինմարտ անցել ու միայն Ուրարտի-Ուրարտի-Ուրարտու-Արարատ երկրին, այն Արարատյան դաշտին և Արարատ լեռանը: Ի դեպ, վերջինիս առավել հին անվանումը Մասիան է, որն իր հերթին տեղանվանակալ փոխակերպումների և առաջինակալ տեղափոխությունների իր ուղին և բացատրությունն ունի և այդ առումով կարող է համապատկ շունթանակ էսպի և սասպակների Մաշու լեռան, ժամանակակից Սիրիայի իյուսիս-արևմուտքում գտնվող Մասիսի լեռնաշրջայի, Հայկական լեռնաշխարհի Նեխ-Մասիսի (Սիվան գոտի) և Հյուսիսային Կովկասում գտնվող Մաշու լեռնաշրջայի (Պյատի-գորակի մոտ) անվանումների հետ (Փիլիսոսյան Ա., Զամախյան Հ. 1997, էջ 67-69): Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IX-VI դարերում գոյատևած պետություններն «Արարատ» կամ «Արարատյան թագավորություն» անվանումը, ապա այս խնդիրը դեռևս ամբողջապես չի լուծում առաջ բաշված պահանջները: Ել ստե քե ինչու: Նախ, ինչպես «Ուրարտու», այնպես էլ «Արարատ», «Արարատի երկիր» կամ «Արարատյան թագավորություն» բնորոշումներն իսպառ բացակայում են խնդրող առարկա երկրի տիբակալների մայրենի լեզվով րոյում արձանագրություններում: Քաջի կամ «Արարաթ» («Արարատ») և կոչվել մաս ժամանակակից ենթեն մայրաքաղաք Մասիսից մոտ 200կմ իյուսիս-արևելք տեղակորված և Սարայի թագավորության մութարքի Յասամար Բայիին և նրա հաջորդների կողմից մ.թ.ա. VIII-VII դարերում կառուցակալված (այսինքն Ուրարտու-Քաջիկի-Արարատիև համաժամանակալ) թաղաք-ամրոցը (Կարաբեղզևան Յ. 1998, էջ 280-281: АУХДИН А. 1971, էջ 153: Грэгзев - Бирч П. 1978, էջ 4, 6, 11, 13, 15, 273-274, 276): Ավելացնեն մաս, որ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին և ավելի ուշ «Արարաթ» անվանումն են կրել Կասպողղկայի թագավորության անճվազ ինը տիթակալներ (Бикерман Э. 1976, էջ 200): Փաստեր, որոնք անհիշակալ կալ (և ընդհանրապես որև կալ) չունեն «Ուրարտ», «Քաջիկի» կամ «Կանա» երկրի անվան և գրաճեղատ մտարքերի հետ և կարող են տեղանվանակալ և անճանկանակալ ավելորդ խառնաշփոթությունների պատճառ հանդիսանալ:

Այս վերջինիշյալ անհասպատասխանություններից և խառնաշփոթություններից Մասիսիտու մասակալով, Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդի իյուսիսավայր է մ.թ.ա. IX-VI դարերում պետականություն հասած հզոր տեղության համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում գիտական շրջանառության մեջ մտցնել «Կամուրանի թագավորություն» (կարել է մաս «Կան-Տոսպի թագավորություն») անվանում-տեղանվան: Բանն այն է, որ խնդրող առարկա երկրի տիբակալներն (Իշպուրդի, Սեմուն, Արիշքի և Սարդուրի II, Ռուսու I, Արիշքի II, Ռուսու III) իրենց սեպագիր հատորումներում սեփական տիտղոսները բարկրկելիս, անճուշտ, ոչ պատասխանակալ ընդգծել են մաս, Biana (— Կան) երկրի թագավորն ու Մաշո (Տոսպ) թաղաքի տեղը ինչու պարզակալ (YKH — 19: 25: 37: 39: 45: 57-59: 61: 66-70: 72: 79: 91: 92: 101-108: 119: 127: 128: 130: 131: 134: 136-138: 144-147: 155: 158: 164: 165: 168: 170: 173: 269: 278: 280: 281: 287: 293-296): * Այսինքն տվյալ դեպքում արքայական

* Այս ասումով, հատուկին մաս այն տեքստերը, որտեղ փոփոխյալ տիթակալների մի մասի տիտղոսանվանումն Biana երկրամունը հանդիպում է առանց Մաշո քաղաքանվան և ընդհակառակը Մաշո-ի սակայությունը ընթացակալում է Biana-ն: Այս հաշվարկներով կարելի է փաստել այդպիսի II դար, որոնցից երկուսում բացակայում է Մաշո քաղաքանունը (YKH — 265: 276), իսկ ինճում Biana-ն (YKH — 29: 34: 127 II: 161: 287: 293-296): Այլ խոսքով, ինչ որպես Մաշո քաղաքանունը մաս երկրի է խորհրդաբանել: Այստեղ հարկ է ընել մեկ

սիտրոնների տասնմայակներով մշակված և իմաստավորված բանաձև-սահմանում-ներում Baina-Վան և Tupa-Snoy տեղադրման հայտըրական, համարված կիրառում են անկերպահորեքն քնկալել և որպես խնորո առարկա հոբը և անկախ տերություն էրն-ուզան-բաղաբական, կրոնական և աշխարհա-տարածական ճեմհանորության անվանական խորհրդանիշ: Ուստի «Վանոտայ» («Վան - Տոսպ») երկրանուն տերմինը սույն գրքի հեղինակների կողմից հորինված և կամայականորեն հարմարեցված երկրանուն չէ, այլ սեպագիր սկզբնաղբյուրներով փաստված կոնկրետ իրողություն, որը հարյուրամյակներ անց էլ պահպանվել է Հայոց աշխարհի «Կասպորական ճահանգի Վանոտայ գավառի անվան մեջ (Թովմա Արծրունի և Անանու 1885, էջ 102-103, 372-375 և այլն): Այս գավառը տարածական առումով ևս, ըստ էության, համընկնում է բնակչությո նրերի բուն սահմաններին և (մեկ անգամ և ուրում ենք ընդգծել) իր անվան մեջ անբարպա կերպով վերարտադրում է վերջինիս սեպագիր երկրանվան ^(K16) Baina - Վանա երկրի) և մայրաքաղաքի (և ^(K17) Tupa-Snoy-ya քաղաք) քաղաքանային հասակ-բյուրյունը: Սուսպարկվող անվանում-տերմինը հարստ էր և՛սե քննարկվող հզոր տերության լեզվական, էրնիկական, մշակութային և այլ իրողությունները ներկայացնելու առումով: Այսպես, «Վանոտայի քաղավորության սեպագիր արձանագրությունների լեզուն կարելի է անվանել «վանոտայեան», քննիչներից «վանոտայեաններ», մշակույթը՝ «վանոտայեան» և այլ անմեծ տակ ընկալել Հայաստանի պատմության մ.թ.ա. IX-VI դարերի վերաբերող պատմա-մշակութային կոնկրետ իրողությունները: Սուս, ըստ մեզ, հնարավորին չափ սահմանափակում է տարածաժամանակյա դրսևորում և էրն-սլոյաբար-հարցական հենք ունեցող համանվանական խառնվածիություններն ու հստակորեն ընդգծում, որ վերոնիշյալ հասկացությունների տակ գործ ունենք Վան-Վասպուրականի (նաև: Հայկական լեռնաշխարհի) հայ ազգաբնակչության անմիջական նախնիներից մեկը հանդիսացող տեղաբնիկների նյութական և հոգևոր մշակույթի, գրի ու պատմության հետ: Այդ իսկ պատճառով, մենք համակարծիք չենք այն ուսումնասիրողներին, որոնք առաջադրված այս տեղանուն-տերմինի տակ սույն մշակութային ծանրարեմ-վարքություն են բնկալում, վերջինս փորձում են մատուցել որպես Էշպոթիան և Սեմոնա քաղաքների բարեկիրտումների ծրագրի իրականացման հետևանքով ձևավորված «էի-տար, պետական մշակույթ» և այն առանձնացնում են ու, ըստ էության, հակադրում Հայաստանի (ժամանակակից սահմանների մեջ տեղաբաշխված) համաժամանակյա հուշարձաններից հայտնաբերված և այսպես կոչված «տեղական մշակույթի» արձագանք համարվող նյութական արժեքներին: Առավել ևս, որ նշվածը իրենավորվում է «սարկաչ-ճիկ» մկալված տարբերակումներով (Մեսայան Ս., Բիլյազով Ա., Հնայական Ս., Կանեց-յան Ա., 1995, էջ 59-60): Ինչ «տեղական» և «ոչ տեղական» իրողությունների մասին է խոսքը, երբ երևույթը վերաբերում է ողջ Հայկական լեռնաշխարհին և գոյություն ունի բացառապես մի աշխարհա-քաղաքական սահմաններին ներսում: Չենք խոսում արդեն «տեղական» և «ոչ տեղական բերույթի» հավաքությունների մակարդակում կատարվող մասն տարբերակման հետևանքով հնարավոր ոչ ցանկալի «գիտական» շահարկում-ների մասին...

Անս քն ինչու, մենք առաջարկում ենք Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IX-VI դարերի քաղաքական, էրնիկական, մշակութային և լեզվական կոնկրետ դերոտումները

ուշագրվող դիտարկում ևս: Իշպոտինի և Սեմոնա արքաների համատեղ գտնակված ժամանակ փորագրված Նեյաշինի երկվեզու արձանագրության աստիճանի հատվածում (YKH - 193,16) Տուպայան անվանվում է Նաիրի երկրի մայրաքաղաք:

ներկայացնել «Վանոտայ» («Վան-Տոսպ») պատմական տեղանունից բխող տերմին-արտաբերվելով:

«Վանոտայի քաղավորության նյութական մշակույթին, պատմությանը, կրոնին, ճարտարապետությանն ու քաղաքաշինությանը, գրի ու լեզվին, կենցաղին ու գործունեությանը այլ որոտների վերաբերող անձնատարերի հարցերը շուրջ մեկ ու կես հարյուրամյակ է, ինչ բազմաթիվ արևելագետների, պատմաբանների, արվեստագետների, լեզվաբանների ու հնագետների ուշադրության կենտրոնում են (Վախանյան Գ. 1940: Մեսայան Ս. 1982: Վախաբալյան Կ. 1984: Հնայական Ս. 1990: Արզրունյան Մ. 1995: Կարապետյան Յ. 1998: Մակիսյան Ա. 1998: Փիլիպոսյան Ա. 1998: Անանյան Գ. 1999: Մեշանյան Ի. 1927: Մեռլինյան Գ. 1954: Պիոտրովսկի Բ. 1959: Մարտի-րոսյան Ա. 1961: Պիոտրովսկի Բ. 1962: Դրյաչոն Ի. 1963: Արտյոտյան Ի. 1966: Դրյաչոն Ի. 1968: Արտյոտյան Ի. 1970: Մարտիրոսյան Ա. 1974: Մեշանյան Ի. 1978: Հոճախ Տ., Երուստյան Կ., Օգանյան Կ., 1979: Օգանյան Կ. 1980: Եսան Կ. 1985, էջ 112 - 122: Արտյոտյան Ի. 1985: Խաչիկյան Մ. 1985: Vanden Berghе L., De Meyer L. 1982-1983: Mehrav R. 1991 և այլն):

Կուտակված ու հետագրված իսկայնավալ նյութը և վերջինիս հիման վրա արված վերլուծություններն ու մեկնաբանությունները բացառիկ նշանակություն ունեն Հայաստանի գլոբ շրջանի պատմության կոնկրետ շրջափուլի համակորմանն ուսումնասիրության գործում: Այսուհանդերձ, յուրաքանչյուր նոր հուշարձանի հետազոտությունն ի գործ է փոփոխություններ մտցնել վերջինիս բնագոյ լեզվաբանությունների համակարգում, անհանգելի նոր և արդյալան միջոցների ու եղանակների, ինտելեկտուալ գիտական համակարգերի օգտագործում և, այս անձին հենքի վրա, անպիճակ հեմաբ-վող եզրահանգումների ստուգում, շակում, լրացում և երե հարկ կա՝ նորույ մեկնաբանում:

Այդպիսի ինքնատիպ և Վանոտայի քաղավորության պատմության ու մշակույթի հետազոտման համար կարևոր նշանակություն ունեցող հնագիտական հուշարձանի Գեղեղուտի քարայր-դամբարանի ուսումնասիրությանն էլ նվիրված է սույն աշխատանքը:

Հնարավոր է տարիներ անց այս ուսումնասիրության մեջ արված եզրահանգումների ու մեկնաբանությունների մի մասը կորցնեն իրենց գիտական քարնդությունը: Սակայն, գիտական տեսակետին մի ուսումնասիրություն և մեծաթիվ կմնա Հայաստանի պատմության Պետական քանգարանի գեոտեղաբանում պատվող հնագիտական այն ծողվածումը, որ 1980 թվականին հավաքված և 1993-ին պիղելի Գեղեղուտում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար հնագետ, պատմական գիտությունների թեկնամու Լևոն Պետրոսյանի, ավագ գիտալիստտող, պատմական գիտությունների թեկնամու, հնագետ Աշոտ Փիլիպոսյանի, գիտալիստտող, պատմական գիտությունների թեկնամու, հնագետ-մայրաքաղաք Ռուզան Մկրտչյանի, գիտալիստտող, հնագետ Նորա Ենգիրայրյանի և Հայաստանի Պատմության Պետական քանգարանի Հնագիտության բաժնի վարիչ, Լուդվիկա Խաչատրյանի ցանքերով:

Այլ կարևոր գործին իրենց ամբնակված մասնակցությունը բերելին նաև Գեղեղուտ գյուղի քնակիչներ Արզար Հովհաննիսյանը, Սմբատ Հովհաննիսյանը, Կարեն Շահումյանը, Համբարձում Սուրիսյանը, Գնունի Մանգիսյանը, Հայկ Կարիբյանը, Վահան Նովիկյանը, Լիա Խաչատրյանը, Հերմիկ Հովհաննիսյանը, Խաճակ Մամուկյանը, Նիդազար Հունանյանը, Վարդինա Խաչատրյանը, Արմեն Շահումյանը և այլոք:

Հնդհնակները իրենց շնորհակալությունն են հայտնում մաև Երևանի թշվառական Համալսարանի թերապևտիկ առանձնարտժույցյան ամբիոնի վարիչ, թշվառական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վաղեի Տառիցյանին և դրոժեն Լևոն Անդրեասյանին, հուշարձանից հայտնաբերված հնամարդարանման նյութի առանձնաճանաչումն համակարգի հետազոտման և մասնագիտական պիտոլոգիան համար:

Հավաքածուի մետաղական առարկաները մաքրվել ու ամրակալվել են Հայաստանի Պատմության Պետական բանգարանի վերականգնման լաբորատորիայում, Ալբիս Եռայանի կողմից:

Ինքեղեն անորոշոր մարդիկ, հավաքել և ամրակալել և ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակից, վերականգնող Վարդան Վարդանյանը:

Գրքում գետեղված զմանկարներն ու շափարկությունները իրականացրել է Ե.Պ.Հ հնագիտության լաբորատորիայի նկարիչ Աննա Վալդայանը:

Տեսքի համակարգային շարվածը կատարել են Տաթևի Հոխիկյանը, Լիլիթ Վանյանն ու Անահիտ Սարգսյանը:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՏԵՎԿԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԸ

Քննարկվող հնագիտական հուշարձանը պատահաբար բացվել էր Մևան լճի հարավ-արևմտյան ափերից մոտ 5 կմ հարավ (աղ. 1), լճից դեպի Սեյիսի լեռնանցքը տանող ճանապարհի աջ կողմում, ներկայումս Գեղիկուտ գյուղի միջով հատող գետակի մասն ակնին, այդ հասավածում կառուցվող կամրիջի շինարարության ժամանակ (Փյլիսպոլյան Լ., Խաչատրյան Լ., 1995, էջ 80): Պայթեցման, ծանր տեխնիկայով կատարվող հողահեռացման ու հողահարթեցման աշխատանքների հետևանքով քանդված հուշարձանի նյութական արժեքների մի զգալի մասն անտեսվածության հետևանքով լքվել էր կառուցվող կամրիջի հինքի մեջ և բևտուսպատված: Բարեբախտաբար գետնի ներս դուրս եկած և գյուղի բնակիչների կողմից հավաքված, ապա և տեղում հետազոտյալ տեղիված հնագիտական նյութերի մի արժեքավոր հավաքածու փրկվեց կորստից ու մուտք գործեց Հայաստանի Պատմության Պետական բանգարան:

Տեղանքի հետազոտումը և պեղված հնագիտական մակերևի տեսականում ուսումնասիրությունը բույլ տվեցին եզրակացնել, որ գետակի մակերևույթից մոտ 15-20մ բարձրության վրա, նրա զառիթալ ակին գտնվող և հողմահարման հետևանքով քաղաքի ժայռի մեջ գոյացած քրեական խոռոչը ներարկվել է մասնակի ձևափոխման և վերածվել երկու հատորակից սրաներից կազմված քարայր-դամբարան (աղ. 2): Ըստ որսւմ, 1980 թվականին շինարարական աշխատանքների հետևանքով լիովին ավերվել է ժայռավոր կառուցվածք ունեցող, արտաքին մտրիչք ու ելքի գուրկ և նեղ, ձևափոխ միջանցքով առաջին խոռոչ-սրանիկ հատորակվող, երկրորդ սրանի: Այստեղ ամփոփված են եղել դամբարանի տեղը, նրան պատկանող գույրքն ու անձնական շքեղ իրերը: Այս չպահպանված սրանի, նրա նշանակության և ուղղվածության մասին արված են քարտրոգրաֆների համար որոշակի կինքեր են տալիս ժայռավոր կառույցի առաջին ամրորդակից պահպանված սրանի (այն, հավանաբար, դեպի հինմական խոցող տանող նախասրահ է հանդիսացել) հետազոտման, պեղման ու շափարգման աշխատանքները: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում փաստել, որ քննարկվող կառույցն ունեցել է ընդգծված հարավ-հյուսիս կողմնորոշում և դեպի արևելք նայող կիսաձվածքի բնական մուտք, որը, բերևս, փորքից վերանշակվել է դամբարան կառուցողների կողմից (աղ. 2, նկ. 1): Մուտքի բարձրությունը 2.55մ էր, լայնքը հինքի մոտ 4.00մ: Առաջին սրանի բնոհանձր ձևափոխերս մոտ 30-32մ² էր, սրանի ամնամեծ երկարությունը հարավից-հյուսիս 8.30մ, անձնամեծ լայնքն արևելքից-արևմուտք՝ 5.20մ: Այս սրանի ուներ մուտքի ստորին մակարդակի նկատմամբ մոտ 0.25-0.30մ ցած տեղավորված, համեմատաբար հարթ հատակ (այն հարբերակ էր դամբարանը կառուցողները) և անկանոն հատակագիծ: Առաստաղը բույլ կամարան էր (մշակման հազվի նկատելի հարբերով), իսկ առաջ-վերապուրջ բարձրությունը հավասար էր 3.10մ-ի: Մրանի հարավային հատվածն արվել անձնակ ու նեղ (լայնքը մոտավորապես 2.00-2.50մ), սակայն օժտված էր կառուցվածքային յուրահատուկ մանրամասով: Վերին (այսինքն առաջին սրանի կամարան) առաստաղի հարավային) անկյունում ուներ 2.80մ² մակերեսով (1.40x2.00) միջանցիկ փորվածք-պատուհան: Մրանի հյուսիսային հատվածը համեմատաբար քնյարձակ էր և ուներ 4.00-4.30մ լայնք: Հնեց այս հատվածում, քարայրի հյուսիսային պատին, հատակից մոտավորապես 0.30-0.40մ բարձրության վրա փորվել էր 0.54մ² մակերես (1.08x0.50), մոտ 0.45մ խորություն և հարավ-հյուսիս կողմնորոշում ունեցող միջանցք: Վերջինս հարավային՝ պահպանված մասի բավական խմանքով արված մանրամաս-

դարերի ժամանակագրական սահմաններում գոյատևած Արիևի դամբարանադաշտի 640 կատակոմբային թաղամների մասին է (Արիևյան Գ., «Վախադարյան Կ. 1996, էջ 69, նկ. Գ: Վախադարյան Կ. 1975: Վախադարյան Կ. 1979):

Ավելացնենք նաև, որ Սևանի ավազանից ոչ հեռու, Հրազդան գետի այց ափին տեղադրված Դյոնաշեն գյուղի մտակալքում, շինարարական աշխատանքների հետևանքով պատահաբար բացված և ավերված քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հարյուր տասնհինգուսուկու մյուսերը (ներկայումս պահվում են Սևան քաղաքի «Ազգային պարկի» գրասենյակում) փաստում են, որ նման կառույցներն իրենց գոյությունը Հայաստանում պահպանել են Վանուսյի թագավորության անկումից հետո էլ (նշված մյուսերը վերաբերում են Երվանդունիների թագավորության ժամանակներին և թվագրվում են մ.թ.ա. VI-V դարերով):

Ուստի, թերևս անհիմն չեն Հին Արևելքի քաղաքաշինական գործընթացների և ճարտարապետական ոճերի զարգացման պատմությանը զբաղվող արևելագետների ենթադրություններն այն մասին, որ իրենց տեսակով կիրառության և այդուհետև դամբարանաշինական աշխատանքների կատարման լավ մշակված նորմերով, վանուսյան քարայր-դամբարանները կարևոր դեր կարող են խաղալ ավելի ուշ ժամանակների Արևելքում Արևելքում և Վանուսյի թագավորության ռազմարդարական հզորության փաստացի հաջորդ հանդիսացող Արեմնյան Իրանի սկզբունքավոր ժայռային դամբարանների (Նախշ-ի Ռուստամ) կառուցողական տեղանքների մեծավորման, այսինքն և ավելի ուշ շրջանի իրանական նմանատիպ կառույցների (մասնավորապես Թափ-Քուստանի) տեղական կիրառության գործում (Տիրացյան Գ. 1964: Մելքոնյան Մ. 1995, էջ 33: Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 179-180: Փրայ Բ. 1972, էջ 100: Կիրազյան Գ. 1988, էջ 30-31: Fletcher Բ. 1954, էջ 61-62: Brentjes Բ. 1974, էջ 32: Kleiss W., Calmeyer Բ. 1975, էջ 94: Harper Բ. 1996):

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՏԱՄՈՒՆԵՐԸ

Գեղովուրի քարայր-դամբարանին պատկանող հնագիտական իրերի ողջ հավաքածուն, ինչպես նշեցինք վերևում, ի մի է բերվել 1980 և 1993 թվականների հավաքչական և պեղման աշխատանքների շնորհիվ: Ըստ դրան, 1980 թվականին կատարված հավաքչական աշխատանքների հետևանքով Հայաստանի Պատմության Գիտական ակադեմիան և մյուսը գործել գերազանցապես երկրորդ լիովին ավելված սրանից բացառաբար կազմող կազմող մյուսերը: Ներկայումս դրանք պահվում են քանդազարմի հնագիտական մետաղի գեոտեղաբանում և գրանցված են ըստ Մայր Մատյանի 14993 և ըստ բաժնի 2695 դասիչը կրող հնագիտական հավաքածուի 1-61 համարների տակ: Նույն դամբարանային համալիրին պատկանող հնագիտական իրերի մյուս մասը հայտնաբերվել է 1993 թվականին, կառույցի առաջին սրանի (ճախարահի) պեղման աշխատանքների ընթացքում: Այս մյուսերը ներկայումս գտնվում են ՀՀ ԳԱՀ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական իրերի գեոտեղաբանում:

Գեղովուրի քարայր-դամբարանի ի մի բերված հնագիտական իրերի ողջ հավաքածուն իր մեջ ներառում է ապտազիմոսյան, սպարի, կաուոյի աստճանի մասերի մնացորդներ, պերճանքի առարկաներ և հնամարտաբանական ճյուղ:

ՄՊՈՒՍԱԳՆՈՒՅՈՒՆ ԿՄՈՒՆԵՐԸ:

Քարայր-դամբարանից հայտնաբերված ճյուղերի մեջ այս խումբը մեծաթանկներից մեկն է և ներկայումս գտնվում է Երևանի գյուղատնտեսական Վերջիններս տեղադրված են եղև երկրորդ լիովին ավելված սրանի ներսում:

Առաջին և առավել տեղեկատվական ճնուշը՝ երկաթեղանակ ձուղակ վերնամասով (այսինքն 5.4սմ, քարճորությունը 1.5սմ), ուղիղ կենտրոնում ակտավոր բունակով (երկարությունը՝ 8.2սմ, լայնքը՝ 2.4սմ) և սրտան և խաչաճուղով (այսինքն 5.5սմ, քարճորությունը՝ 3.4սմ) երկաթե դաշույնն է (շերտը վառ է պահպանվել): Դաստակի ողջ երկարությունը վերնամասի վերին եզրից մինչև խաչաքարի ստորին եզրը՝ 12.3սմ է, իսկ շերտի պահպանված մասի երկարությունը՝ 8.1սմ (տա. 14, նկ. 1): Նման կառուցվածք ունեցող դաշույններն ու սրերը մասնագիտական զրկակներում մեջ հայտնի են «սկիանիք» անվամբ: Կրթքը լայն տարածում ունեն Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր դուր - Թեյշեբախին, Կարմիրդուր, Մուսիերի, Ստեփանակերտ, Գետարակ-Կեղարեն), Կովկասի (Սամբալտ, Բրիլի, Թիլ, Սոխումի, Մախար, Փիժանորա, Շուպի, Դվանի, Գուտալիտ, Նիզիզիանի), Հարավուստական տափաստանների (Միներալնիե Կոյի, Սոխվոն), Ուկրաինայի (Ստարայա Սոչիլա, Գենգալիսեդուրակ, Պոտակա), Միջին Ասիայի (Ալտյունիան, Պավլոդար, Ուլգարակ, Կոկչեդակ, Թեղեքման-տա), Ուրալի (Նոնիորենակ, Լապտանյան հովիտ, Արմիլովո, Բիկովո) և Հեռավոր Արևելքի (Միմոսիանկ) համաժամանակյա հնագիտական հուշարձաններում, ըստ մասնագետների, իրենց վրա կրում են սյուրալական զինագործության առանձնատվությունները և կարող են տեղադրվել մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քաղաքից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջին ընդգրկող ժամանակագրական սահմաններում (Պաղերվալու Մ, Նեսայ Մ. 1981, էջ 85-96: Гобеджшишвили Գ. 1952, ադ. 40: Калантадзе А. 1954, էջ 78, ադ. VIII, նկ. 19: Пиотровский Բ. 1959 (ա), էջ 175, ադ. 6, նկ. 1: Трапп М. 1969, էջ 26, ադ. II, նկ. 12: Мартirosian А. 1974, էջ 172: Барамидзе М. 1977, ադ. VIII, նկ. 8: Тегов Б. 1980, էջ 57-59: Есяня С., Погребова М. 1985, էջ 40-52: Сленова Н. 1994, էջ 512-515, 533-535, նկ. 14-16):

Սպառազինության հայտնող նմուշները երկաթի խողովակաղբառ երկու միավորներ են (աղ. 14, նկ. 2, 3): Նիզակները մեկի կերպարությունը 27սմ է, իսկ մյուսինը՝ 28սմ: Առասպելը ցուց կենտրոնական որով, տերևնա լեզվակ ունի: Երկրորդ միավորը կա օժաված է տերևան լեզվակով, սակայն, ի տարբերություն առաջինի՝ գուրկ է ուռուցիկ կենդրոնական ուղիք է հատալույում շեղանկյունան է: Նման միավորները լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր Բլուր-Թեյշեբաղի, Երևանի «Ավտոագրեզ» գործարանի դամբարան, Էրեբունի, Գյումրի, Կոտայքի, Օշական, Կորթան, Գեղեղ, Հոռու, Քեթի, Լոռի բերդ) և մասնավորապես Սևանի ավազանի (Նորասուտ, Արվիկաբար, Կարմիրգյուղ, Կարնաղբոր, Աստղածուր, Սարդիակ) համաձայնականայն հնագիտական համալիրների և տեղավորվում են մ.թ.ա. XI/IX-VII/VI դարերի ժամանակագրական սահմաններում (Փիրիալույս Ա. 1991, էջ 31: Ենճեպարյան Ն., 1991, էջ 66-69: Պյոտրովսկայ Բ. 1949, աղ. 10, 11: Մարտիրոսյան Ա. 1964, էջ 211, նկ. 83, էջ 272, նկ. 105, էջ 284, նկ. 110, աղ. XXX - XXXII: Եսայան Ը., Ենյոզյան Լ., Ամառյան Շ., Կառեչյան Ա. 1991, աղ. X, նկ. 6, 7):

Սպառազինության են վերաբերում նաև Գեղիտլոյից հայտնաբերված բրոնզե կապարեղ բեկորները (աղ. 14, նկ. 4): Դրանցից մեկն, ըստ ամենայնի, կապարեղ վերին եզրի մասն է կազմել, ուռուցիկ դրվագված երկու հորիզոնական ուղիղով բաժանված է առանձին գոտիների և դրանցից վերինի մակերեսին, զապարեղով մեկնեցմբ իրար ուղղված փորագրի խռանկյունների հորիզոնական զույգ շարքեր է կրում: Սա մայշը հանդիպում է նաև Կարմիր Բլուրից պեղված կապարեղների վրա և մեծավ մասամբ երկզում է մարտակաթը և կատանարիկները ներկայացնող փորագրի տեսարանը (Պյոտրովսկայ Բ. 1959, աղ. 40-41: Մարտիրոսյան Ա. 1961, աղ. 17: Նույն ճախը են կրում նաև Երևանի «Ավտոագրեզ» գործարանի վանոսայան դամբարանից հայտնաբերված, ինչպես նաև Սամարտի քանդարանում պահվող և Սարդուրի II-ի սեպագրի արձանագրությունը կրող գոտիների բեկորները (Եսայան Ը., Ենյոզյան Լ., Ամառյան Շ., Կառեչյան Ա. 1991, աղ. XVIII: Kellner H.-J. 1991, էջ 158-159, նկ. 5):

Գեղիտլոյի քարայր-դամբարանի հայտնաբերված սպառազինության օրինակների մեջ առավել մեծաքանակը ձիու առագանին և մարտակաթի տարբեր մասերի բրոնզե և երկաթե մնացորդներն են: Առագանին մեջ առանձնահատուկ են չորս տարբեր սանձերի մասեր հանդիպողով մետաղական մնացորդները: Դրանցից առաջինը երկնետալայն (բրոնզե և երկաթից պարտաթաված) սանձի օղական ձեղերով երկաթի երեքմաս երանձանի երկրորդ են, որոնց վրա պահպանվել են մի ծալիքի գամանն, իսկ մյուսին՝ ճանկավոր վերջավորություններ ունեցող աղեղմանն բրոնզե երկու լվանները: Վերջիններս դիմալի կողմից օժաված են զույգ միջանցիկ խռանկյունան կարվածքներով (աղ. 15, նկ. 3): Նմանատիպ կառուցվածք ունեցող լվաններով ձիասանձերը (առավել և դրանց երկնետալայն օրինակները) եզակի երևույթ են վանոսայան սապազների մեջ: Գեղիտլոյից հայտնաբերված այս երկնետալայն սանձի մոտիկ զուգահեռները պատահական գտածոներ են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից (գտնվելու կոնքրետ վայրը հայտնի չէ) և ներկայումս պահվում են Մյանցի և Մյունխենի քանդարաններում (Gropf G. 1981, էջ 106, աղ. II b: Vanden Berghes L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 147, նկ. 61: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 83, նկ. 34): Թերևս նույն սանձերին կարելի է համադրել նաև Լոռի բերդի բլրի 64 դամբարանի երկրորդ խցում հայտնաբերված ճանկավոր լվաններով օրինակները ևս (Arménie 1996, էջ 126):

Երկրորդ ձիասանձը պահպանվել է միայն կիսով մաս: Այն ևս երկնետալայն է օղական մեջավորություններով երկաթե երեքմաս երանձանի մի հատվածն է հանդիսանում, որի վրա պահպանվել է առանձնահարաք մեղաջող ծալիքերով բրոնզե աղեղմանն

լվանը: Վերջինս երկաթե երանձանին հազմող կենտրոնական անցքից վեր ու վար, երկու կիսավոր մեծակներ ունի փոկերի արձագանք հասնող (աղ. 15, նկ. 2): Նման բրոնզե և երկնետալայն սանձերը լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր Բլուր, Լոռի բերդ, Դուռնաբար, Կամանոք, Բջին, Շիրակական, Մակարաշեն և այլն) մ.թ.ա. VIII-VII դարերի հնագիտական հուշարձաններին և երբեմն իրենց վրա վանոսայի թավալորներին (Սեմուս, Սարդուրի) սեպագիր անձանաններն են կրում (Նասյան Ա. 1994, աղ. 8, նկ. 15, աղ. 11, նկ. 7, 12, 13, 15, 16: Պյոտրովսկայ Բ. 1955, էջ 45, նկ. 34: Մարտիրոսյան Ա. 1964, էջ 212, նկ. 84, աղ. XXI, նկ. 19, 20: Դեվեճյան Շ. 1981, աղ. 23, նկ. 1: Schaeffer C. 1948, էջ 471, 499, նկ. 252: Тагышбек О. 1975, էջ 151-154, աղ. XXXII, նկ. e: Vanden Berghes L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 146-147, նկ. 57-59: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 79-81, նկ. 31-33):

Չիասանի երրորդ օրինակը պահպանվել է միայն լվաններից մեկը (աղ. 15, նկ. 1): Այն վանոսայան դեկորատիվ արվեստի ճի արժեքալուր ունու է (Լվանի կենտրոնական տակվածանանն մասը, դիմալից կողմից օժաված է երկու ուղղանկյունան, միջանցիկ կարվածքներով, որոնց միջև ընկած տարածություն կենտրոնում երանձան հացանելու համար արված, չջրհամակն անցքն է: Նեղ կողային մասը երկու հանդիպակաց հատվածներում զարդարված է համաչափ կոնցենտրվ վեցանկյան փորագրի գծապատկերներով: Լվանի ծալիքն ավարված է կենդանակաթ թարթարվալատ արձանակներով: Վերինը կրավածն ինձորակի վրա արձագանք ուղղանկյուն պատվածանին թառած գիշանգ է, մեջքին ծալած փորագրազարդ բեկովը, կես կողային և գլխին արված որդուն փետրագրարով: Լվանի ստորին ծալիքին բնավոր ձիու գուլիս է ընդգծված աչքերով և ճակատին համաչափ թավակն մագպիցնով: Կենտրոնակերպ վերջույթներն ունեցող լվաններով սանձերը, բեռ ու հառախ, այնուամենայնիվ հանդիպում են վանոսայան հուշարձաններում: Նման ուշագուծող օրինակ հայտնաբերվել է Ծմբին (Արթրն բեկին) դամբարաններից մեկում, զարդարված է ձիու արձանիկներով և վերաբերում է մ.թ.ա. VIII-VII դարերին (Նասյան Ա. 1994, էջ 77-78, աղ. 28: Օզցնչ Դ. 1961, էջ 272-278, նկ. 17): Թերևս սանձերն այս տարբերակին պետք է դասել նաև Լոռի բերդի հարուստ դամբարաններից մեկից հայտնաբերված և ձիու արձանիկներով պարզապես լվաններով օրինակը ևս (Նեկեչյան Ա. 1991, էջ 38-41):

Հավանաբար միասնակ լվան պետք է որ ծալած լինի նաև Գեղիտլոյի քարայր-դամբարանի երկրորդ օրինակը հայտնաբերված սեղանանն երկարաքանակի բեկորը (աղ. 15, նկ. 4): Այդ է վկայում նրա դիմալից մասի կենտրոնում թավակն անցքը: Նման իրենական-թանթանն բրոնզե և երկաթե լվաններով միասանները թավակն տարածված են վանոսայան ժամանակներից վերաբերող դամբարանային համալիրներին (Լոռի-բերդ, Օշական, Ռեղիկի լազեր, Էջմիածին, Աստղածուր, Գավառ և այլն) և իրենց զուգահեռներն ունեն նույն ժամանակաշրջանի բարձրարժանակներում (Նասյան Ա. 1994, էջ 40, աղ. 11, նկ. 3-6, 8, 9: Մարտիրոսյան Ա. 1964, էջ 225-229, նկ. 87: Պյոտրովսկայ Բ. 1959, էջ 155, նկ. 22):

Չիու հանդերձանից մի մաս է կազմել նաև կիսազորման ուռուցիկ միջնամաս և շորթորդը հավասարաչափ հարթ եզերն ունեցող, մոտ 7սմ տրամագիծով բրոնզե շրջանանն ճարձանող, որը ներքից օժաված է երկաթե կանթրանն մերակով (աղ. 14, նկ. 5): Նրա զուգահեռներին մեկը հայտնի է Երևանի «Ավտոագրեզ» գործարանի բակում թաղված և մ.թ.ա. VIII դարով թվագրվող վանոսայան դամբարանից՝ իսկ մյուսները պատահական գտածոներ են, ունեն 7.5 - 9.8սմ տրամագիծը, դարձյալ պարտաթաված են բրոնզե և ներկայումս պահվում են Երասխանի թանգարանում (Եսայան Ը., Ենյոզյան Լ., Ամառյան Շ., Կառեչյան Ա. 1991, աղ. XII, նկ. 9: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 71, նկ. 18, էջ 88, նկ. 45):

բազմվել է առեղի կառահայաց ժայռին այնպես, որ դուրս ցցված, օղակաձև իր գլխա՝ մատով հազմի քափրի առջևն այդ քայտատակով ամրացված կետիկին: Առեղի է քափրի մնա՞ն ազատ համակցումն ավելի դյուրաշարժ է դարձրել մարտակառքը և անհրաժեշտության պահին նպաստել փախվալույունների, շրջանցումների և շրջարարքների արագ կատարմանը: Քննարկվող իրի զուգահեռները հայտնի են Լոռի բերրի թվ 2 դարձարանի և Նյու-Յորքում պահվող մասնավոր հավաքածուի նյութերում (Деведжян С. 1981, էջ 60, աղ. XXIII, նկ. 4: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 68-69, նկ. 15-16): Գեղովիտայան օրինակի մնա՞ն, սրանք ևս հայտնաբերվել են ձիու ապագանի և մարտակառքերի հետ միասին: Քննարկվող իրի առակվ փող օրինակը (մ.թ.ա. XIX-XVIII դարեր) հայտնի է Քիրոսից (Schaeffler C. 1948, էջ 64-65, նկ. 63, H):

Ըստ ամենայնի մարտակառքի առեղին են ամրացվել քարայր-դամբարանի երկրորդ արտիցի հայտնաբերված բրոնզե գանգվածներ, եղջյուրանման առարկաները ևս (աղ. 19, նկ. 1, 2): Սրանք մտակորուպես ուղղանկյունաձև հիֆոնվ և կեռ, անմանջ իրանով առարկաներ են, որոնց դեպի ցած թեքվող վերնամասերի պատերը հիմքի համեմատ ա՛վելի բարակ են ու լայն: Դատելով աստարակյան բարձրարձանկներից ու որձանկարներից, վանտապյան քարափրկեղներից, յանգպանակներից, աղավաղարձներից և գոտիներից որվագված տեսարաններից և Վանի քարակոթի վրա պահպանված պատկերներից, մնա՞ն առարկաները հիմնականում ուղղահայաց դիրքով, կողք-կողքի (եղջյուրանման վերնամասերը միմյանց նկատմամբ հակադարձ) ամրացվել են մարտակառքի առեղի միջնամասում կամ լծի համադրվալաց ծայրերի և բաժանարարի դեր են կատարել լծված գույգ ձիերից դեպի համամարտիկն ու կառավարը եկող երկու գույգ սանձակոխերի համար: Նման երկու կեռ (եղջյուրանման) առարկաներ ներկայումս պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում: Ի տարբերություն գեղովիտայան օրինակների, դրանցից յուրաքանչյուրը պատարասաված է բրոնզե երկու անունից քիթեղներից և հիմային մասում, հորիզոնական խորայրի գծերով բաժանված գոտիներում, իրար հանդերձող ժողկաշարների փորագրի պատկերներ է կրում (Parrot A. 1961, աղ. 344: Calmeyer P., Seidl U. 1983, էջ 103-114: Haerink E., Overlaet B. 1984, էջ 131, նկ. 21, էջ 165-165, նկ. 97, 98: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 54-55, նկ. 2, 3, էջ 67-84, նկ. a-b, էջ 312-313, նկ. 2): Մասնագետների կարծիքով այս իրերը վերաբերում են մ.թ.ա. VII դարին (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 68):

Ի՞նքն առեղը պատարասավ է երկար և անուր, հատույուն հավանաբար կիսակող տեսք ունեցող, միակտոր փայտից, որը քափրի մոտ ունեցել է ավելի լայն տրամագիծ, բնավ լծին միացման հատվածում: Այն նվ փլայտով Գեղովիտի դամբարանից հայտնաբերված, հատույուն կիսաշրջանի տեսք ունեցող 1 լայն և 1 համեմատաբար նեղ, անամեջ բրոնզե հարմարանքները (աղ. 19, նկ. 4, 5), որոնցից լայնը, ամենայն հավանակամուրայանք գրկել և ավելի անուր է դարձրել առեղի քափրից կցվող ծայրը, իսկ նեղը եզրախախել է առեղի՝ լծին միացնող հատվածը և պաշտպանել այն արագ մայշերով:

Մարտակառքի հետ անցվող գեղովիտայան բոլոր գտածոներն ու դրանց համասպատասխան զուգահեռների ուսումնասիրությունը քաղչ է առաջ եզրակացնել, որ քաղման երկրորդ սրահում տեղադրված է եղել նմվ գույգ ձիերով լծվող երկհանվ մարտակառք: Այն իր տեսքով ու պատրաստման մանրամասներով հիմնականում կրկնել է վանտապյան և աստուրական որձանկարներից, քարձարանդակներից և որվագագարայ այլ տեսարաններից հայտնի մարտակառքերի ընդհանուր ձևերը (աղ. 20, աղ. 1-8):

ԿԼՈՒՅՔԻ ՄԱՍԻՆ:

Գեղովիտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված գտածոների երկրորդ խումբը կարգում են կառույթի տարբեր հատվածների մաս կազմող բրոնզե երեսապատումների, վազարանների ու ծայրապանների մնացորդները:

Ամենամեծարանակը (7 օրինակ) կեղակավոր կենդանու (թերևս զուգի) ոտքի տեսք ունեցող բրոնզե միանույլ, անամեջ, գանգվածող առարկաներն են: Պատարասվել են կառավարի մեջ ձուլման եղանակով: Սրանք, ինչպես երևում է աստարակյան և վանտապյան բարձրարձանակների, գոտիների, զարդափրկեղների վրա արված դրվագումներից և կնիքների փորագրություններից, որպես ոտնակներ հազգվել են փայտե կառույթի (սեղան, արտո, քաճող, գանգվածակ, պատգարակ, եռուսանի, աշտանակ և այլն) ոտնակայտից անդրաբյուն, գեղագիտական որույն տեսք և, թերևս, օխապաշտամունքային որույնակի ինստա հարդրելով դրանց: Վերջին ենթադրությունը կարելի է հիմնավորել Միջագետքի մ.թ.ա. III հազարամյակի շուժերա-սարականոս որույ կնիքների փորագրի հորիվածքներում աղա օխապակ տեսարանների կոնկրետ անմասնամաներով: Դրանցում արարողության համար առանձնացված սեղանը կամ մնամատակա հարմարանքը տեղադրված է կեղակավոր վեջյուրներով խոշոր եղջերավոր անասունի (ինձնականում՝ գլխ) մեջքից: Կարելի է ենթադրել, որ արարողությունն ժամանակով գլխ մեջքից տեղադրվող զոհառեղանի հնագույն սովորույթն առաջնահարաք վերափոխվելով իր ինստային կեղարտագրումն է գտել կեղակաձև ոտնակներով օժտված կառույթի համասպատասխան դրսևորումների մեջ:

Կառույթի ոտքերի պահպանված 7 ծայրապաններից 3-ը հատույուն շրջանաձև են (աղ. 21, նկ. 1-3), իսկ 4-ը՝ ուղղանկյունաձև (աղ. 22, նկ. 1-4): Հաշվի առնելով վերը ներկայված դեկորատիվ արվեստի հուշարձանների տվյալները, ինչպես նաև նկատի ունենալով Ռ. Պիտրովկու, Բ. Հնուդայի, Թ. Օզգյուլի, Է. Ալուրգալի, Լ. Վան դեն Ռեբգել, Լ. Դեն Մեյերի և Ռ. Սերիակի կողմից վանտապյան կառույթի որոշ տեսակների վերանայնանման ու հավանաձև փորձերը (աղ. 23, նկ. 1-9), կարելի է ենթադրել, որ վանտային շրջանաձև հատույունը բրոնզե 3 ծայրապանները հազգվել են եռուսանի (պատվածուհ կամ սեղան) ոտնակայտից: Նման տեսք ունեցող պատվածուհներն ու սեղաններ հանդիպում են Տոկիոյի Հեյ Լերիեթի թանգարանում պահվող վանտապյան բրոնզե գուռու և Սորբիլիս անուրիի հանգանակչական ցուցակում երատապակված բրոնզե շրջանաձև առարկայի (հավանաբար հայելի է) վրա փորագրված տեսարաններում, ինչպես նաև Տեխիլի (Ալբեր բեյի) և Արձիկի (Արիխազ) չամբարաններից պեղված նյութերում (Miyashta S. 1983, էջ 299-300, նկ. 1: Isik C. 1986, էջ 413-445, նկ. 7, 8: Merhav R. 1991a, էջ 252-253, նկ. 5/1):

Ի՞նչ վերաբերում է վերնամասում որոշակյունաձև հատույուն, անամեջ, գանգվածող, կեղակավոր կենդանու ոտքի ձև ունեցող մյուս ծայրապաններից, ապա վանտապյան և աստարակյան բարձրարձանակներում ու դեկորատիվ արվեստի գործերում հանդիպող տեսարանների համաձայն, դրանք իմնականում հազգվել են չորս ոտք ունեցող արտոների, քաճողների, գանգվածակների ու սեղանների ոտնակայտից: Ըստ որում նա չորր դեպքերում է, երբ կառույթի չորս ոտքերից էլ ունեցել են նույնատիպ կեղակաված բրոնզե ծայրապաններ: Պահպանված փորագրի և բնականաբար տեսարանները ցուցանում են, որ մնա՞ն ծայրապաններ կարող էին կրել նաև քննարկվող կառույթի չորս ոտքերից միայն ետևի երկուսը, իսկ առաջի երկու ոտքերին հազգված են հատաձև կոնի տեսք ունեցող, գանգվածող, անամեջ, մի կողմից փակ, բրոնզե ծայրապաններ: Նմանատիպ ինձե առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Գեղովիտի քարայր-դամբարանից (աղ. 24, նկ. 4-8):

Կառույցի քննարկվող տեսակները ոտքի, ճատատեղի, թիկնակի և շրջակա հատվածում հաճախ օժտված են եղել նաև խորանարակային և կրճատ սնամեջ հարմարանքներով: Նման առարկաներ ի հայտ են եկել Կանի (Թրյուրպ կար), Թըշեշբաթի (Կարմիր բլուր), Ճմիրի (Ալքըն բեկի), Կաչայի դերեի և Երևանի մերձակայքի (Նորազավաթի և Խարթելոյ ավազաներում) հնագիտական համալիրներից: Մի խումբ պատմական գտածոներ էլ, որ Արևմտյան Հայաստանի հնավայրերից են (սուղյգ տեղը հայտնի չէ՝ վաճառվել են Արևմտյան քանդաքաններին (Փիլիսոսյան Ա. 1987, էջ 35-37: Писотровский Б. 1970, 64, 72, 77: Barnett R. 1950, էջ 26-31, 40-43, աղ. 2-7, 11, 18-21: Barnett R. 1954, էջ 11-21, աղ. III: Hrouda B. 1965, աղ. 13, 16: Burney C. 1966, էջ 98-99, աղ. 21-23: Akurgal E. 1968, էջ 37-38, 47-48, 64, 55: Özgüç T. 1969, էջ 65-72, աղ. XIX-XXIV; Barnett R. 1972, էջ 171-175: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 102, 181-186, 64, 129-137: Merhav R. 1991a, էջ 246-261, լուսանկ. 1-8): Կառույցի մաս կազմող խորանարակային և կրճատ բրոնզե սնամեջ առարկաների հայտնաբերվել են նաև Գեղիովկի քարայր-դամբարանում: Խորանարակային կապուցված ունեցողները հիմքն են: Դրանցից երկուսը (աղ. 24, 64, 1, 2) փակ են մի կողմից, ոչ մեծ, քառանկատ տափկիներ են ինչեղանակ և, հինարվար էլ, հազվել են քառակող կառուցված ունեցող ոտքերով կառույցի ստորին հատվածներին կամ էլ մարագվել արտոյ, բազմոցի որ Գառնիտրակի արձնակներին եզերելու: Ինչ վերաբերում է խորանարակային կառուցված ունեցող գեղիովկյան մյուս երեք առարկաներին, ապա վերջիններին երկու հանդիպակաց եզերվել է բաց են, իսկ կողային միատերի վրա, որանցից երկուսն մոտ առկա են ուղղանկյունաձև և քառակուսուկ կտրվածքներ (աղ. 25, 64, 1-3): Մյուսը պատրաստվել են բրոնզե զանգվածեղ հարթ թիթեղ քառանկատ առարկայի ձևով ծեղել և իրար վրա եկող եզերը դրոգզանելու եղանակով: Գառնիտրի դարձյալ վանտոսայան և աստղաձև ուղիղանկյուն և կիրասական արվեստի ճնշումների վրա պահպանված կառույցի տարբեր տեսակների պատկերներից, վերջիններնա երեսպատել են կառույցի ճատատեղի և թիկնակի փայտե ոտքակապեղ և հորիզոնական հիմնամասերը՝ ամրոջրյուն և որ ղիմանցումըրյուն հաղորդելով դրանց (աղ. 23, 64, 3): Հնարարու է, որ բրոնզե այս առարկաների միատերի արված ոտքանցումանակ և քառակուսուկ կտրվածքներն մեջ ազդողվ է են քանվածքը քարերից, փորակից, զուգակող ծածուկից և այլ մարերից պատրաստված ներդիրներ:

Գեղիովկից հայտնաբերված կրճատ առարկաները հիմքն են (աղ. 26, 64, 3-7): Դրանք միջնամասում նեղ, վերին և ստորին եզերներն շեփոքանակ բացվող իրան և տարբեր տրամագծեր (4.7-6.5սմ) ունեցող, սնամեջ հարմարանքներ են, որ հաջորդաբար հազվել են արտոներ, գահավորակների, պատգարակների և կառույցի ճնմանտախյալ մոնուշների փայտե ոտքերի միջնամասում տեսք: Ի ամրոջրյուն հաղորդելով վերջիններին:

Գահավորակների, արտոների, բազմոցների և աշտանակների մասեր են նաև Գեղիովկի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված՝ քառանկատ ու գլանաձև սնամեջ իրանով, հորիզոնական ծավալած ուղղանկյուն վերնամասով և վերջինին վրա բացված անցքերի մեջ խրված գամբողով բրոնզե վեջ առարկաները: Քառանկատ իրան ունեցողները երկուսն են (աղ. 27, 64, 1, 2): Մյուսը իրանների հանդիպակաց երկու միատերի ներքևում առկա են անցքեր կառույցի ոտքերին մարագանցելու համար, իսկ հորիզոնական ոտքանկյունանակ վերնամասին բացված չորսական անցքերի մեջ պահպանված գամբող վեջանակ են, որ խրվել են ճատատեղի 4-5սմ հաստությամբ ունեցող, փայտե հորիզոնական հիմնամտղերի մեջ: Այսինքն՝ քննարկվող առարկաները գահավորակի կամ արտոի ճատատեղը ոտքերին կապող բրոնզե հարմարանքներ են հանդիսացել:

Նույն նպատակին ծառայած հաջորդ երկու հարմարանքներն ամրոջրյունար գրեթե կրկնում են վերը նկարագրված օրինակների մանրամասները, միայն քառանկատի փոխարեն ունեն գլանաձև իրան (աղ. 27, 64, 3, 4): Բացի այդ սնամեջ գամբող բարձրությամբ 3.5-4.0սմ է, ինչ էլ վեջանակ է, որ առանցից գահավորակի հանմանա վերջինս ունենել է թիչ ավելի փոքր շափեր:

Առավել ուշգրավ են արտաքինից այս վերջին երկու հարմարանքներին նման, սակայն անկախաձև կիրասական այլ նշանակություն ունեցած հաջորդ երկու գտածոները (աղ. 28, 64, 1, 2): Մյուսը նա բրոնզե սնամեջ առարկաներ են: Դրանցից մեկի գլանաձև իրանի մեջ հազված է բրոնզե խողովակ: Ըստ որում պահպանվել է նաև բրոնզե այդ խողովակի մոտ 25.2սմ երկարությամբ ունեցող հատվածը: Գառնիտր վրա հարմարանքի հորիզոնական, ուղղանկյունաձև վերնամասին պահպանված երեք գլանների չափերից, կարելի է ասել, որ վերջիններս խրվել են մոտ 3-4սմ բարձրությամբ ունեցող փայտե հորիզոնական վերնամասի մեջ: Մա ներառել է տախի, որ քննարկվող իրը, թրևս, քարձր ոտքով աշտանակի (կամ գոյե պատվանդանի) մաս է հանդիսակող:

Երկրորդ օրինակի գլանաձև իրանի մեջ խրված է զանգվածեղ երկաթ ձողի ճնմանցողը: Այս հորիզոնական, ոտքանկյունաձև վերնամասը և անցքեր նույն գամբողի հարմար (գամբող չեն պահպանվել): Ինչպես նախորդ օրինակը, կարելի է ենթադրել, որ այս հարմարանքը և աշտանակի վերնամաս է հանդիսացել, այն տարբերությամբ միայն, որ երեք առանցիցն ամրոջրյապե բրոնզից է, ապա այս օրինակը երկնետախյալ է (բրոնզե վերնամաս, երկաթի ոտք): Հնարարու է, որ դրանք մանակվել են վանտոսայան իռչարձաններից հայտնի բարձր ոտք ունեցող աշտանակներից (Պիտոտսկայի Б. 1950, էջ 69-70, 64, 42: Писотровский Б. 1959, էջ 174, 64, 55: Burney C. 1966, էջ 72, 75-77, 64, 8, 9, աղ. IXa, X: Özgüç T. 1969, 64, 43: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 106, 64, 48: Merhav R. 1991 a, էջ 262-271) (աղ. 28, 64, 3-5):

Գեղիովկի քարայր-դամբարանում տեղավորված գահավորակների և արտոների ձևավորման մանրամասներ են եղել նաև դեպի վար ծեղած թրիկներով ծավալային վարդակները (աղ. 26, 64, 1, 2) ու ռեիվե պարտուան գոյա նախշեր կողմ, քառանկատ, սնամեջ, երկու հանդիպակաց կողմերից բաց հարմարանքները (աղ. 25, 64, 4, 5): Դրանցից առաջինները քարեղեղ են գահավորակների փայտե ոտքերին հազված կրճատ և հատած կրնի տեսք ունեցող երեսպատումների ու ծալյալակների միջև ընկած տարածությունը կամ զարդարել են ոտքի և ճատատեղի միացման հանգույցը, իսկ երկրորդները տեղադրվել են բազմոցների և գահավորակների հանդիպակաց ոտքերի միջնամասին իրար կապող փայտե հորիզոնական շրջակների կենտրոնում: Հնամաստանական կառույցի արտաքին հարդարանքի մնաց մասեր պտղել են նաև Թըշեշբաթի (Կարմիր բլուր) սենյակներից մեկում, Ճմիրի (Ալքըն բեկի) և Կաչայի դերեի դամբարաններում, իսկ պատահաբար հայտնաբերված օրինակները պատկան են Մրուսաղեի քանդաքանում (Özgüç T. 1961, էջ 283, 64, 8: Burney C. 1966, աղ. 21, 64, 5, աղ. 23, 64, 1, 2: Merhav R. 1991 a, էջ 260-261):

Հնարարու է, որ բազմոցի կամ գահավորակի մաս է կազմել նաև ծաղարան, սնամեջ իրանով, վերին լայն կողմից հարթ թիթեղով փակված առարկան (աղ. 24, 64, 3): Նրա զուգահեռները վանտոսայան իռչարձաններից մեկ հայտնի չեն: Բացաված չէ, որ նման հարմարանքները զարդարել են բազմոցների և գահավորակների թիկնակները ուղիղադաս կիմնամտղերի վերին եզերը կամ արձնակավանքի գլխամասերը: Նման են-բարձրությամբ համար ինքն են տախի Կանից հայտնաբերված արձաթե կրճարակները և Նյու-Յորքի Մետրոպոլիտեն քանդաքանում պահվող վանտոսայան արձաթե (սովեզով)

սամբն փոփոխության շարունակելի է կիրառել խերական պետության անկումից (մ.թ.ա. XIII-XII դարերի սահմանագիծ) հետո էլ, նրա տարածքում ձևավորված բազմաթիվ պետական կազմավորումներ, ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. VIII-VII դարերը (Ճահուկյան Գ. 1987, էջ 311-312: Дьяконов И. 1968, էջ 136, նկ. 25: Фридрих И. 1979, էջ 83-85, նկ. 64-70): Այսինքն մինչև այն ժամանակահատվածը, երբ փերոլիչայ պետական կազմավորումների մի մասն ընկավ Վանոտսայի թագավորության, իսկ մյուսները՝ Ասորական տերության ռազմարարական գերիշխանության տակ: Հավանաբար հենց այդ ժամանակներից էլ խերական թագավորի պետական կազմավորումներում դարեր էլ վեր գտնարգրվող հիերոլիչի գիրը կամ նրա հիման վրա ստեղծված նշանների նոր համակարգը, սեպագրին զուգահեռ (ինն ոչ նույն ինտենսիվությամբ) սկսեց կիրառվել նաև Վանոտսայի թագավորությունում*: Մասնավորապես այդ են վկայում Ջ. Կլեյնի և Ա. Մոխիսյանի վերջերս հրատարակված ուսումնասիրությունների խանգամանակ արդյունքները (Մոխիսյան Ա. 1998: Клейн А.ж. 1978, էջ 127-149): Հարցն այս տեսանկյունից քննարկելիս, ամենին չէ ենթադրել, որ Գեղողիտից հայտնաբերված բրոնզե սափորի վերնամասի արված նշանը և յուրօրինակ հիերոլիչային գիր կարող է իրենից ներկայացնել: Ավելին, փորագրի նշանի վերնամասում հրատակ նշանաձևով ձևավորված ու նրա միջնամասով իջնող ուղղահայաց զույգ գույգ գծերը զենքը հուշում են, որ այն ևս, ամենայն հավանականությամբ «աստված» հասկացության գաղափարաչիրը կամ քաջահայտլին է և, որ նրա տակ ինչ-որ աստուծ անուն է արձանագրված: Այս դեպքում մտնում է պարզել, թե աստվածներից կոմերիտի որի անունն է ներկայացված սափորի վերնամասում: Խերական թագաճարի հիերոլիչ-ճիերի դիտարկումների, ինչպես նաև արևելագետ, պատմական գիտությունների ոլորտում Ա. Քոչայանից ստացված խորհրդատվությունների արդյունքում մեզ շնայողվեց գտնել որևէ հիերոլիչային նշան, որը պատկերապես լինելու զույգ ձեռքերի դաստակների տեսքով, կամ գոյն մոտ լինելու դրոմիդ պատկերին: Այսինքն պարզորոշ է, որ խերական հիերոլիչային գրերում մեզ հետաքրքրող նշանը քաջակայուն է: Ինչից էլ հետևում է, որ եթե քննարկվող սափորի վրա փորագրված է աստուծ անուն, ապա այն արված է խերական հիերոլիչային գրի սկզբումով, քայլ ոչ խերերին: Ընդօրինակվել է «աստված» քաջահայտլին խերական տարբերակը, իսկ աստուծ անունը՝ ներկայացնող հատվածը հորինվել է, քանի որ այն ևս հետևաբար նաև այդ անունը կրող աստվածությունը քաջակայուն են խերական դիցարանում: Ի դեպ նման երևույթ նկատվում է նաև վանոտսայան սեպագրերում: Այստեղ էլ եթե քաջահայտլինը իմանալանում փոխառված կեն ասորա-բաբելոնյան գրային համակարգից, ապա որոշ սեպագրի գաղափարագրեր է վանկեր ստեղծվել են տեղում: Այսպիսի ունենալով պատմա-մշակութային այն միջավայրը, որում հայտնաբերվել է գեղողիտյան բրոնզե սափորի վերնամասը, տրամաբանական է ենթադրել, որ հորինված հիերոլիչային նշանը վանոտսայան իրողության արդյունք պետք է լինի: Այդ դեպքում,

թերևս, իմաստ ունի քննարկվող նշանի համապատասխան զուգահեռները որոնել վանոտսայան պատկերագրության մեջ: Այս աստուծով, վանոտսայան աստվածությունների փորագրի կամ որևէպիսով պատկերներում միայն մի աստվածություն է, որ գույգ ավերի մեջ, գլխավերևում պատնու է արևի սկզբատակը (Հնայակյան Ա. 1990, էջ 44-46, աղ. 4, նկ. 1, աղ. 24, նկ. 2: Пиотровский Б. 1959, էջ 225, նկ. 70: Пиотровский Б. 1962, էջ 72-75, նկ. 43): Դա Շիլինին է, վանոտսայիների արևի աստվածը, որի վանոտսայան պատկերավորումն էլ կարող էր գեղողիտյան բրոնզե սափորի վրա արված գաղափարաշնչանի մասնախորհր համընթացի (աղ. 34, նկ. 6): Գեղողիտյան հիերոլիչային նշանների նման ընթերցմանը կարծես թե օժանդակում է մի անույնակի փաստ ևս: Ըստ Մեերի դրան հայտնի արձանագրության (որում ներկայացված է Վանոտսայի թագավորության դիցարանը) Շիլինի աստուծ պաշտամունքային կենտրոններ են հանդիսանում Տոչպա և Ուլչինի թաղաքները (Մոնոն Ե. 1972, էջ 227: Հնայակյան Ա. 1990, էջ 44-46: Механизация Г. 1960, էջ 144-147): Ըստ դրան, Տոչպա մայրաքաղաքը կառուցող Սարգուրի Ի-6 իր նորակառու մայրաքաղաքը ծնունդ է ունեցրել մի քանի քաղաքներ աստված Խալդիին, այլ Շիլինին: Սա մեկ անգամ ևս ենթադրել է տալիս, որ քննարկվող տարածքը ամբողջականորեն ստեղծվել է Շիլինի աստուծ պաշտամունքի կենտրոններ են հանդիսանող գեղողիտյան հիերոլիչային գրի մեկնարանման համատեքստում, մի նոր եզրահանգման հնարավորություն է ընծայում: Բանն այն է, որ Վանոտսայի թագավորության տարածքում պեղված ընդարձակաբերիչ և բնակավայրերի շարքում, միայն մայրաքաղաք Տոչպայից (Թոփրաք կալե) հայտնաբերված մեկ տասնյակից ավելի խցանքների բնկերների վրա է, որ հանդիսանում են դաստակի կամ քաջակ մասներով սպի պիեսմանի դրոշմ-պատկերներ (Մոխիսյան Ա. 1998, էջ 97, աղ. XVII, նկ. 116-121, 123-127: Lehmann-Haupt C. 1931, էջ 579): Ստացվում է, որ Շիլինի աստուծ անունը՝ գույգ ձեռքերի պատկեր ներկայացնող գաղափարաշնչանի տեսքով, հանդիսանում է գեղողիտյան բրոնզե սափորի վրա և ձեռքի սպի պատկերներ ևս կրող միայն Շիլինի աստուծ պաշտամունքային կենտրոնից: Տոչպայից հայտնաբերված ինչպանոթների բնկերները: Սա էլ ենթադրել է տալիս, որ թերևս քննարկվող դրոշմ-պատկերները Շիլինի աստուծ պաշտամունքային կենտրոն հանդիսացող Տոչպայից (Թոփրաք կալե) դրամատուրգիական արտեսանողի տարբերակն են եղել և, ինչպես գեղողիտյան բրոնզե սափորի հիերոլիչային գիրը, խորհրդանշել են արևի աստված Շիլինին:

Եթե ներառությունների ու դաստակությունների այս հաջորդականությունը մտա է կամ համապատասխանում է իրավասությանը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Գեղողիտի քարաք-դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե սափորի վերնամասում վանոտսայան գաղափարագրերով արձանագրված է «՝ՄՄՄ» («՝Տաուս») «աստված Շիլինի» հիերոլիչային արտեսանությունը, որում Շիլինի աստուծ անունը ներկայացված է դաստակների հիմքից կտրված գույգ ավերի, իսկ «աստված» քաջահայտլիչը՝ որդա-հայաց զույգ զուգահեռ գծերով ներգծված ձվաձևի (խերական «աստված» գաղափար) համակցությամբ (աղ. 33, նկ. 13):

Խերական, ապա և վանոտսայան գաղափարագրի «աստված» քաջահայտլի երկարատև կիրառությունը Հայկական լեռնաշխարհում, ապա նաև ավելի մոտ ժամանակաշրջանի հայ իրավասության մեջ, կարելի է թերևս իմենավորել միջնադարյան հայերեն նշանագրության քննարկվող նշանի անկախությամբ: Ըստ Ա.Մ.Մրտախմյանի, միջնադարյան այն նշանակում է «ավետաբեր», այսինքն՝ ժամանակի ընթացքում իմաստաբեր ինչ անտուծ աստիճանաբար փոխակերպվելով, այնուամենայնիվ, ընդհանուր ամայն

համայնությունը քննարկում

* Չի քաջակում նաև այն հանգամանքը, որ խերական (ուվկական) հիերոլիչային գիրը կիրառված լինի Հայկական լեռնաշխարհում մինչև Վանոտսայի թագավորության պատմական թառերաբեր իջնելը: Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, կարևորագույն և եզակի փաստ է Մեծամորի թիվ 83 դամբարանից հայտնաբերված, միջինբրոնզեդարյան ևեռակ-արցախյան մշակութային խմբին վերաբերող է մ.թ.ա. XVII-XVI դարերի թվագրվող, սև փայտեղծ կավա-մարմար (Khanzadian E. 1995, էջ 26, նկ. 11): Մրա սառնի սուկա գաղափարոշը արքանաշխի պարավորվում է նույն եղանակով արված ձվաձևի շրջագծով է վերջերս միջնամասում վերքի վրա իջնող զույգ զուգահեռ գծերով (աղ. 34, նկ. 3): Գուտիլը, որն ըստ Էուրյան մույունությանը կրկնում է իրեն համաժամանակյա խերական «աստված» գաղափարագրի մանրամասները:

ՀՆԱՄՆՈՂԱԲԱՆԱՎԱՆ ՎԵՐԼՈՒՑՈՒԹՅՈՒՆ

դարձյալ շարունակել է խորհրդանշել ծիսա-կրոնական բնույթի իրողություն (Աբրահամյան Լ. 1959, էջ 160):

ՊԵՐՍՆԱԳԻՒՆՆԵՐ ԱՍՏՈՂՎԱՆՆԵՐ: Գեղովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված արտեֆակտների վերջին խումբը կազմում են պեճրանի առարկաները: Մյուս բաժանակով շատ չեն և պատրաստված են տարբեր նյութերից (բրոզ, կավ, քար, ապակի, ոսկր) (առ. 35):

Այս խմբում են քարակ, հատույթում կրրակուն բրոզե լարից պատրաստված, իրար բնորոշ մոտեցող ծայրերով երկու ապարանջանները (առ. 35, նկ. 1, 2): Դրանցից առաջինն ամբողջանում է (կազմված է երկու կլզող երկու կորոններից) և ունի 5.0սմ տրամագիծ: Վերջորդից պահպանվել է իրական ընկող: Կրիչիններն թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս ապարանջանը եւ, նախորդի տրամագիծն է ունեցել: Երկուսն էլ (դատելով չափերից) պատկանել են մանկահասակ անձանց:

Պեճրանի երկրորդ առարկան տափակ և քառակուսան կառուցվածք ունեցող 19 հատիկներից կազմված ոսկեր վզնոց է (առ. 35, նկ. 9):

Հատիկներից յուրաքանչյուրը կողային մեղ հատվածում զույգ միջանցիկ շրջանաձև կնիքաձևերն ունի, իսկ դիմային մասում կրում է խորային շրջանագծից և վերջինից կենտրոնում փորված կնիքը կազմված նախ: Մասնագիտական գրականությունը մեջ տրամբ ստացել են «ոքսիմոլյաձև» գաղափարներն անվանումը: Դրանց գուգախոնները լավ հայտնի են ինչպես մինչվանտասյան (Նոդրատու, Արթիկ, Շիրակվան, Ուկեսակ, Գողովին, Ալեմեր), այնպես էլ Գեղովտի քարայր-դամբարանին համաժամանակյա (Տուշաչա-Վան, Թեշեբախի-Կարմիր բլր) հնագիտական համալիրներից (Սոտրոսկայ Բ. 1944, էջ 186, նկ. 51: Սոտրոսկայ Բ. 1950, էջ 50, նկ. 38, էջ 52-53, նկ. 39-40: Մարտիրոսյան Ա. 1954, էջ 84-85: Սոտրոսկայ Բ. 1962, էջ 91-93, նկ. 57, 59, 60: Մարտիրոսյան Ա. 1964, էջ 209-210, նկ. 82, աղ. XX, նկ. 1: Խաչատրյան Կ. 1975, էջ 243: Սոտրոսկայ Ա. 1989, էջ 80, աղ. 70, նկ. 6, աղ. 72, նկ. 1, 2, աղ. 73, նկ. 15):

Գեղովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված պեճրանի առարկաների վերջին տեսակը տարբեր չափի և զույգի ուղղանկյանիներն են (առ. 35, նկ. 3-5): Դրանցից իննը շատ մանր են, ունեն գլանաձև կառուցվածք և պատրաստված են երկնագույն երանգավորում ունեցող կավե մաճուկից: Երկու մեծ, ամակաձև ուղղանկյանիներն ապակոց են: Դրանցից մեկն ունի մուգ դարչնա-մանուշակագույն, իսկ մյուսը կապույտ-փիրուզագույն երանգավորում: Հնչողը իննը ուղղանկյանիները պատրաստված են դեղնավուն սննայապակե և ունեն զվաճ կառուցվածք: Ուղղանկյանիներից մեկը պատրաստված է վարդագույն սարդիոնից, իսկ մյուսը՝ ջերմային մշակման հետևանքով մոխրագույն երանգավորում ստացած ագաթից: Նույն եղանակով պատրաստված ագաթ ուղղանկյան հայտնի են նաև վանտասյան ժամանակաշրջանի վերաբերող այլ հուշարձաններից (Երևանի «Ալտոնարգրաձև» գործարանի վանտասյան դամբարան, Էրեբունի, Թեշեբախի, Կարմիր բերդ) (Յուսանյան Ս., Բիսյակով Լ., Հնայական Ս., Կանեցյան Լ. 1995, աղ. XVI: Սոտրոսկայ Բ. 1944, էջ 166-170, նկ. 28, 31: Խոճաճան Ս., Կուչմանովա Մ., Օրանեսոն Կ. 1979, նկ. 78):

Այսպիսով, ի մի բերելով երկրորդ քարայր-դամբարանի ավերված երկրորդ տրախի տարածքից հավաքված և պահպանված առաջին տրախի հատակից պեղված հնագիտական նյութերի քննարկումը, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք (դատելով զույգակազմից) պատկանել են տվյալ հասարակության մեջ որոշակի դիրք ունեցող անհատի և վերջինիս մահվան կապակցությամբ, որպես քաղնոձե ծեսի անհրաժեշտ բաղկացուցիչ տեղադրվել դամբարանում:

Գեղովտի վանտասյան քարայր-դամբարանը, որպես պատմական սկզբնաղբյուր կարևոր է մշակութային և ժամանակագրական ծիսա-պաշտամունքային կոնկրետացումների առումով: Այն առավել ամրոջական ներկայացնելու նպատակով, հեղինակներն անհրաժեշտ են համարում գիտական շրջանառության մեջ դնել նաև քննարկվող հուշարձանից հայտնաբերված և Սևանի ավազանի վանտասյան մյուս համալիրներում իրենց գուգախոններն ունեցող հնամարդարանական նյութերի համակոմբինումը: Ստամբուլից հայտնաբերված ստացված փաստերը, չափազանց ավելյաների հիման վրա կատարված հնամարդարանական դրակումները, սեռա-տարիքային բնորոշումները և պարզուզվական արտադրումները:

Գեղովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հնամարդարանական հավաքածուն բաղկացած է ինը անհատական դիտարկումներից և չափազանց պիտանի երեք ամրոջական զանգ և պարտական (աղ. II) (զանգերի չափերի կատեգորիաների դասակարգումը տես՝ Алексеев В., Деген Г. 1964, էջ 114-116): Թիվ 1 դիտարկումը (աղ. II) պիտակնում է 50-60 տարեկան տղամարդու: Բնորոշվում է զանգակախառակ չափազանց մեծ երկայնական, միջին լայնական տրամագծերով և դրիխտրվան կառուցվածքով: Դիմային կնիքից չափազանց մեղ է, տամնանձ բացվածքի լայնության մեծ և քարձրության վորը չափերով: Անհատականներն ունեն փոքր քարձրություն և միջին լայնություն:

Թիվ 2 զանգը պատկանում է 45-55 տարեկան տղամարդու: Այն բնորոշվում է զանգակախառակ մեծ երկայնական, փոքր լայնական տրամագծերով, դրիխտրվան կառուցվածքով և դիմային կնիքի քարձրությամբ ու լայնությամբ: Տամնանձ բացվածքի քարձրությունը փոքր է, իսկ լայնությունը միջին մեծության: Անհատականները միջին լայնության մեծ և ցածր (աղ. II):

Թիվ 3 զանգը պատկանում է 20-25 տարեկան կնոջ: Գանգակախառակ ունի մեղձկրան կառուցվածք, միջին մեծության երկայնական և լայնական տրամագծերով: Այտուտկային տրամագիծը բնորոշվում է մեղալորվածքով: Թիվ 2 և թիվ 3 զանգերը չափազանց հետաքրքիր են պարզուզվական տեսանկյունից: Այս առումով պոդիստր Վ. Տառնեյցիսի և դոցենտ Լ. Անդրեսյանի պատրոշումները ներկայացված են XI աղյուսակում: Կատարված հետազոտությունների հիման վրա վերոիշյալ մասնագետները գտնում են, որ պարտություն և տամնանջարի պարտոգրական մաշակությունը հանդիսանում են քննարկվող զանգերի առամնամտության համակարգի անհրաժեշտ խնդիրները (Татунян В., Андриясян А., Мкртчян Р., Пиалиосян А. - в печати):

Գեղովտի հնամարդարանական հավաքածուի անհատական սեռա-տարիքային դրակումները իրագործվել են զանգարանական նյութի հիման վրա: Տարիքային բնորոշումների համար հիմնականում հաշվի է առնվել զանգի կարերի օրիտերացման աստիճանը:

Առամնաշարի ամրոջակառուցությունը և նրա ծանող մակերևի մաշկվածության մակարդակը, սույն պարագայում, որպես տարիքի հուշող տեղեկատվական աղբյուր, ան-

Հնամարդարանական աղյուսակները (ի տարբերություն հնագիտականների) համարակալված են հունական բիանոններով:

տեսվել է պարտիզական խելոմների պատճառով: Աղյուսակ III-ում բերված են առկա զանգարանական նյութի տես-տարբերային կազմակերպումը:

Հայ ժողովրդի ծագումնաբանության և էվոլյուցիոն հիմնա-խնդիրների նկիր-ված մի շարք աշխատություններում, որոշ անվանի ուսումնասիրողների կողմից, քերա-հավատ վերաբերմունք է դրսևորվել հնամարդաբանական նյութի տեղեկատվական հնարավորությունների հանդեպ: Այս հարցում կարևորվել են միայն լեզվաբան տվյալ-ներն ու համեմատական լեզվաբանության բնօժան փաստերը:

Իր «Արարատ պետությունը և հայերը» աշխատություն մեջ անդրադառնալով էրո-զիզեզին վերաբերող հարցերի մեկնաբանման գործում հնամարդաբանության ունենա-ծովերին՝ Գ.Ի. Մարգարյանը եզրահանգել է, որ վերջինիս հնարավորությունները սահմա-նափակված են նրա հետազոտման մեթոդների տակնիքի անկատար վիճակով, ուստի այս պարագայում առավել շոշափելի և իտասլի պատմական աղբյուր է համարվառա-նախ ժողովրդի լեզուն (Մարգարյան Գ. 1988, էջ 48): Այս առթիվ հիշատակության է ար-ժանի նաև հայ ժողովրդի ծագումնաբանության հարցերի շուրջ իբրև բնօրինակա գիտնականներ Ի.Մ. Դյակոնովի և Ռ.Ա. Իշխանյանի գրեթե նույնական անվտանգու-թյունը մարդաբանական տվյալների էրոտադրերակի հնարավորությունների նկատ-մամբ: Ընդ որում, էթն օրանցից առաջինը գտնում է, որ մարդաբանական տվյալը աս-տի դեր չունի վերոհիշյալ հիմնախնդիրների մեկնաբանման գործում, քանի որ «մարդաբա-նական տվյալների տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և նրանց լեզուների տարածման սահմանների հետ (Лыжконов И. 1968, էջ 7-8), ապա երկրորդը համոզված է, թե հնամարդաբանական չափանիշը հայերի համար տարբեր-վել է. որովհետև մարդաբանական միևնույն տիպի մեջ հայերի հետ մտնում են նաև էր-բեիկական մի շարք այլ միավորումներ, ինչն էլ գայիս է հաստատելու, որ հայոց լեզուն է հայ էրբեիկա տարբերակի միակ հիմնական չափանիշը (Իշխանյան Ռ. 1989, էջ 24, 28):

Արեղծական առումով միշտ էլ մարդաբանական տեղեկատվության ինչպես քա-ցարակ անտեսումը, այնպես էլ անհիմն գերագնահատումը: Ավերող է քվարկել այն սովորածավալ սամանգիտական գրականությունը, որտեղ կարևորվել է հնամարդա-բանական նյութի դերը որպես պատմական սկզբնաղբյուր՝ էրեզոգեոտիկական հիմնա-խնդիրների լուծման գործում (տես, օրինակ՝ Алексеев В. 1989): Տեսական գրակա-նության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այն գաղափարին, ըստ որի հնամարդաբա-նական տվյալների աղբյուրագիտական արժեքը հիմնականում կարևոր է մինչդարյան հասարակության դեպքում վերապահության տեղեկատվական, վերլուծական և վերա-կանգնողական արժեք գրավոր սկզբնաղբյուրները բռնած հասարակությունների ուսումնասիրության դեպքում ընդհանրապես եւ չկանոտակի քազակությունը էրբեիկական պատմության վերաբերման հարցում մասնավորապես:

Կոնկրետացնելով խնդիրը՝ նշենք, որ Վանոտայի քազակությունը ժամանակաշը-ջանին վերաբերող հնամարդաբանական նյութը համարվատասական պատմա-մշակու-թյանի համարևետում մեկնաբանելու համար, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև տա-րածաշրջանում այն ժամանակ առկա քազմա-քաղաքական իրավիճակը: Ռանց այն է, որ Վանոտայի քազակությունը հզորացման և ընդարձակման գործընթացն ուղեկցվել է ինչպես բնակչության մասսայական տեղաշարժերով, այնպես էլ քաղաքաշինական անմայախել վերելքով, որի արդյունքը տարածաշրջանի դեմոգրաֆիկական (ժողովը-րագրական) և էրբեիկական պատերի վերածուծն է:

Պատմական նման իրավիճակ խոչընդոտող հանգամանք է հնամարդաբանակա տվյալների էրոտադրերակի հնարավորությունները բացահայտելու գործում, քանի որ դժվարացնում է վերջինիս խմբավորումը էրոն-մշակութային և տարածքային առում-ներով:

Առաջավոր Ասիայի և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի տարածքից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերի չափազրական տվյալների համա-դրությունը քազախայտում է տարբերվածություն մեկ ընդհանուր ուղղվածություն զանգվածին և նրբակազմ զանգարանական տիպերի միջև: Մասնապես միգրացիոն և որբնաբնուցիան, որպես մարդաբանական տիպերի ձևակազմի գործն, հզոր կատալիզատորի դեր են կատարել մերիասրցուն գործընթացների արգագանան և վեր-նիշյալ ձևաբանական տիպերի համահարցեցման հարցում: Ուստի Վանոտայի քազա-կությունը ուսգմա-քաղաքական բարդ գործընթացների պատմական խառնարանից մեկ ժառանգություն հասած հնամարդաբանական փաստային նյութը էրբեիկական վե-րանվածությունների մակարդակում որպես տարբերակի օգտագործելը պահանջում է համակարգված մոտեցում: Մարդաբանական հավաքածուների խմբավորման կարևո-րագույն նախապայմանը՝ անմատչական դիտարկումների մշարից պատմա-ինագիտա-կան անձնագրավորման է և նրանց չափազրական տվյալների վիճակագրական միջի-նագումն ըստ առանձին դամբարանների համալիրների, տարածքային սահմանների, մշակութային առանձնահատկությունների և այլն:

Վանոտայան (ուրարտական) ժամանակահատվածին վերաբերող դամբարանա-յին համալիրներից հայտնաբերված գանգարանական նյութերի համեմատական վեր-լուծության փորձ արդեն կատարվել է սույն ուսումնասիրության հեղինակներից մեկի կողմից (Արշալույս Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 98-103): Որպես հետազոտման աղբյուր օգտագործվել են վանոտայան ինագիտական նյութ պարունակող Գեղիկոտի, Արգիշ-իլիիկիևի (Արմավիր), Արտաշակունյի և Նորատուփ դամբարաններից հայտնաբեր-ված գանգարանական հավաքածուները, որոնց միջինգանգ զուցամերձիկի ներկա-րային ուսումնասիրությունը քազախայտել է ողջ հավաքածուի ձևաբանական համաե-տությունը, իսկ առանձին հատկանիշների գույգային համադրությունը՝ կորոնիտներնի դաշտում խմբավորել է մարդաբանական տվյալները, ըստ վերը ներկայացված չորս հուշարձանների (Քոչար Ն., Արշալույս Ռ., Փայլանյան Ռ. 1995, էջ 97-98):

Նշված հուշարձաններից ունեն տարածական սեփականություն, ուստի դրանցում հայտնաբերված գանգարանական հավաքածուների խմբավորման միակ ինքնի պատ-մաճակութային մեկ ընդհանրությունը պատկանել է: Միջինասիայի հիմնեմատական վերլուծությունը ժամանակին իրագործվել է Հոտոնի դամբարանադաշտի և Հ. Մարտի-կոտայի կողմից Նորատուփ խմբային բաղումից հայտնաբերված գանգարանական հավաքածուների հետ: Կրթը թվաքանակ հնամարդաբանական նյութերի ուսումնաի-րությունը քազախատել է մ.թ.ա. VIII-VI դարերի վանոտայան գանգարանական հավա-քածուի առավել նրբակազմ ձևաբանությունը, որը մեկնաբանվել է քնակություն և տեղական հիմնաբուրի մեջ մարդաբանական նոր տիպի կողմից արված ներխուրդով (Արշալույս Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 101): Նշենք, որ հիշատակված աշխատանքում հեղինակները մարդաբանական բնորոշումների տարբերակվածությունը զուցամերձիկ կանխավ փորձել են դիտարկել միայն «տեղական և բերովի հնագիտական մշակուր-տական հավաքությունների համաեռնաբանում: Ինչից և բխել է, որ վանոտայան ժամա-նակաշրջանի գանգարանական հավաքածուի հնամարդաբանական նկարագրի մե-կազմիչ միակ գործունը կարող է հանդիսացած լինել նրբակազմ բնակչության ներխուրդը,

իսկ արդյունքը նրբակազմության գործընթացը: Արեօնն մի հզոր կենսարանական երևույթ է, որը Հայկական լեռնաշխարհում ունի իր տարածքային և ժամանակագրական կոնկրետ դրսևորումները: Սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից (իսկ Առասպելը Արիայում ավելի վաղ) զանգվածային և նրբակազմ զանգարանական տիպերն այստեղ ունեցել են համաարտասիխանաբար հյուսիսային և հարավային աշխարհագրական պիտվածություն: Կոնկրետ Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Սևանի ավազանի տարածքում նրբակազմության գործընթացը փաստագրվում է սկսած մ.թ.ա. XIV դարից (Լճաշեն, Ներքին Գետաշեն): Այսինքն՝ շուրջ 5 դար ավելի վաղ, քան Վանոտայի ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումների հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհում վերստին սկիզբ առած բնակչության մասսայական տեղաշարժերը: Ուստի վերոհիշյալ ձևաբանական փոփոխությունը բացարձակ միայն տեղական բնակչության հիմնաշերտի մեջ արագ և միանգամից կատարված մոր էրնիկական ներտարի պատճառով, նշանակում է անտեսել մնացած ձևակազմի այն գործոններին (տեղաբնիկություն, սոցիալական և աշխարհագրական մեկուսացում, մետաղացում և այլն) առկայությունը, որոնք մինչև Վանոտայի քաղաքությունը պատմական քառերեսորեն իջնում էլ հզոր ազդակներ են հանդիսացել բննարկվող տարածաշրջանի մարդաբանական կերտվածքի տեղեկման գործում: Գետը է խոտովաճն, որ վերուհիշյալ հրապարակման մեջ (Մկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Գ., 1995, էջ 93-103) մարդաբանական վերլուծությունը մերթյու անկատար է ընդգրկում համեմատական ֆունի բացակայության պատճառով, ինչը կիրթները իրագործել սույն աշխատանքում:

Նուրի բացակայության պատճառով, վանոտայան ժամանակահատվածի մարդաբանությունը քիչ է լուսարձակել: Այս ուսումնասիրության մեջ՝ համեմատական համատեքստում, ու մի է թերթիլ բննարկվող խնդրի հետ առնչվող զանգարանական փաստացի ողջ նյութը: Գեոհովտի քարայր-դամբարանի, ինչպես նաև Հայաստանի վանոտայան հուշարձանների (Նորասուտ, Արգիշիլիսիինի-Արմավիր, Արտասական) հնամարդաբանական նյութերի շափազմման տվյալների միջինացված արժեքների հիման վրա վերհանված վանոտայան մարդաբանական տիպի տեղն ու դերը Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քաղաքային կենտրոնները ընդգրկող ժամանակահատվածում դրսևորված պատմաճշակութային գործընթացների խտանքաճանրում բացահայտելու համար, մենք նպատակադրելով գտանք այս աշխատանքում, որպես համեմատական ընդհանուր ֆուն, օգտագործելով համարական տարածաշրջանի այն էրն-քաղաքական կազմավորումների հնամարդաբանական նյութերի միջինացված տվյալները, որոնք էրնիկական, քաղաքական և կամ մշակութային գործընթացների համատեքստում ընդհանրության եզրեր են ցուցանում վանոտայան իրողությունների հետ և կարող են պատմա-մշակութային վերաբազմությունների սկզբնադրյալ հանդիսանալ: Ուստի, որպես ընդհանուր համեմատական ֆուն առանձնացված հնամարդաբանական տեղումները, ըստ ուղեկող հնագիտական համայնքների բնծեռած տեղեկատվության, առաջ քաշված ինմանակողիներին օր-կնկողի միջնարանման համար, մեր կարծիքով անհրաժեշտ է, որ քավարյուն է հետևյալ պահանջներին (կամ դրանցից մեկին).

1. Անմիջակառնրեն նախորդեն, համաժամանակյա լինեն կամ հաջորդեն վանոտայան իրողություններին:

2. Իրենց վրա կրեն Վանոտայի քաղաքային քաղաքական և կամ մշակութային ազդեցության դրոշմը՝ վկայված արձանագիր տեքստեր և կամ հաստատագրված հնագիտական նյութերի փաստացի տվյալներով:

Այս սկզբունքով առանձնացված զանգարանական հավաքածուները՝ 22-ն են (աղ. I և IV):

Հավաքածու թիվ 1.- Հայաստանի վանոտայան (ուրարտական) հուշարձանների (Գեոհովտի, Նորասուտ, Արմավիր, Արտասուտ) հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութ (Մկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Գ., 1995, էջ 98-103):

Հավաքածու թիվ 2.- Սևանի ավազանի (Նորասուտ, Մոքրի ձոր, Ներքին Գետաշեն, Ալյուքը) մինչևվանոտայան, վաղերկարեղարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Հավաքածու թիվ 3. - Հռոմի (Շիրակի մարզ) մինչևվանոտայան, վաղերկարեղարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Սևանի ավազանի և Հռոմի հնամարդաբանական հավաքածուները նախորդում էին Վանոտայի քաղաքայինության (որպես հզոր ու անկախ ռազմա-քաղաքական միավորի) համեմա գալուն և անմիջակառնրեն հանցնվում որդատար-ուրարտական (վանոտայան) ցեղախմբերի կազմավորման ու ատոնիանական համախմբման ժամանակահատվածին (մ.թ.ա. XIII-IX դարեր): Ավետիսյանը նաև, որ Սևանի ավազանը և Շիրակը մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսից ինմանվարպես ներառնվում են Վանոտայի քաղաքայինության աշխարհա-քաղաքական ասիանների մեջ, իսկ դրանք բնակչություն են անմիջակառնրեն ընդգրկվում Վանոտայի տիրակալների կողմից իրականացվող էրնիկական տեղաշարժերի դրոշմը (YKH-127, I-VIII, YKH-155, A-F):

Հավաքածու թիվ 4. - Արևելակասական հարթավայրից (Թրեքի, Սամարվոլ, Նաբադերի, Նարեկվանի, Գլանի) հայտնաբերված երկարեղարյան հնամարդաբանական նյութ (ԱՃԱՅԱՆԱՆՈՒՅԱՆ Մ. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 5. - Մինգեչաուրի (Արևելյան Անդրկովկաս) մինչևվանոտայան, երկարեղարյան «ձկնված դիրքով» քաղումների հնամարդաբանական նյութ (Kacimova P. 1960, էջ 19):

Հավաքածու թիվ 6. - Մինգեչաուրի ետևվանոտայան «մեքի վրա պատկան» քաղումների հնամարդաբանական նյութ (Kacimova P. 1960, էջ 20-21):

Անդրկովկասյան ելված հավաքածուներից երկուսը՝ Արևելարյացական հարթավայրից և Մինգեչաուրի «ձկնված դիրքով» քաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերը, համաժամանակյա են Հայաստանի երկարեղարյան հավաքածուներին և կարող են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարակից հյուսիսային և արևելյան տարածքների վաղ երկարի շրջափակի (մինչևվանոտայան) էրն-մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների շրջանակը համարել նոր հնամարդաբանական տվյալներով: Ինչ վերաբերում է Մինգեչաուրի «մեքի վրա պատկան» քաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութին, ապա այն ժամանակագրական առումով անմիջակառնրեն հաջորդում է վանոտայան հավաքածուներին: Ուստի դրանք համապատասխանաբար հնարավորություն կտան Անդրկովկասում ուշվանոտայան և ետևվանոտայան շրջանի պատմա-մշակութային գործընթացները իրականացրած ազգաբնակչության մարդաբանական տիպի առավել հավաստի պատկերը ներկայացնելու:

Հավաքածու թիվ 7. - Թիլի (Հարավային Օսեթիա) երկարեղարյան հնամարդաբանական նյութ (ԱՃԱՅԱՆԱՆՈՒՅԱՆ Մ. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 8. - Կարսին (Հյուսիսային Կովկաս) երկարեղարյան համապարկ հնամարդաբանական նյութ (Алексеев В. 1974, էջ 94):

Հավաքածու թիվ 9. - Մերձսևծովյան տափաստանների (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (Քոնդայտրոբա T. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 10. - Միջիներձրնայրվային տարածքի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (Քոնդայտրոբա T. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 11. - Նիկիտակա Կազազդիչե և Ջոլոտայա Բալկա հնավայրերի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութեր (Քոնդայտրոբա T. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 12. - Մերձսևծովյան տափաստանների թշվոր սկյութների համախառն հնամարդաբանական նյութ (Դեբեզ Դ. 1948, էջ 161):

Հավաքածու թիվ 13. - Ստորիներձրնայրվային տարածքի (Նիկոլպոլ՝ Ուկրաինա) թշվոր սկյութների հնամարդաբանական նյութ (Դեբեզ Դ. 1948, էջ 160):

Հավաքածու թիվ 14. - Միջիներձրնայրվային տարածքի երկրագործ սկյութների համախառն հնամարդաբանական նյութ (Դեբեզ Դ. 1948, էջ 159):

Կենդանական և Հյուսիսային Ասիայի (հավաքածուներ թիվ 8 և 9) երկաթե դարյան (մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդ) հնամարդաբանական գտածոների և Հարավատյան տափաստանների սկյութական հավաքածուների (թիվ 9-11) ներդրումն այս աշխատության մեջ կարևոր է նրանով, որ վերջիններիս համադրված ուսումնասիրությունն Անդրկովկասի երկաթեդարի և Հայաստանի վաճառույան հնամարդաբանական նյութերի հետ, կարող է Անդրկովկասում և Ասիայում սկյութական էրեթիկական փոխանցությունների ու տեղաշարժերի իրագործումն կոնկրետ ժամանակ և ուղիղությամբ մատնանշել:

Հավաքածու թիվ 15. - Սիսակ Բ դամբարանադաշտի (Իրանական սարահարթի արևմտյան հատված) երկաթեդարյան (մ.թ.ա. IX-VIII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Vallois H. - V. 1940):

Հավաքածու թիվ 16. - Հասանդու V-ի (Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատված) մինչվաճառույան, վաղերկաթեդարյան (մ.թ.ա. 1200-1000թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 17. - Հասանդու IV-ի երկաթեդարյան (մ.թ.ա. 900-800 թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 18. - Հասանդու III-ի ուշվաճառույան և ետվաճառույան (մ.թ.ա. 600-500 թթ.) ժամանակահատվածի հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Իրանական սարահարթի արևմտյան (Սիսակ Բ դամբարանադաշտ) և հյուսիս-արևելյան (Հասանդու III-V) հատվածում կարևոր հնամարդաբանական նյութերի օգտագործումն այս համատեքստին, մարևոր է երկու առումով: Երբ Հասանդու V-ը բրվավորվում է մ.թ.ա. XII-X դարերով, հանրկնունտ է վաճառույան ցեղախմբերի կազմավորման ու համախմբման ժամանակահատվածին և մշակութային առումով լիարժեք համարելի է Հայկական լեռնշխարհի (մասնավորապես Սևանի ավազանի և Հոռոմի) վաղերկաթեդարյան հնագիտական համալիրներին, ապա Հասանդու IV-ը, Սիսակ Բ-ն և Հասանդու III-ը ժամանակագրական առումով համապատասխանում են մ.թ.ա. IX-VI դարերին, կատարեն համաժամանակյա են Վանոնայի քաղաղորդության իրողությունների և կարող են էրեճակաբանական կապերի ու փոխներգործությունների ընդ պատճառով: Այս առումով ավելացնենք նաև, որ մասնագետների կարծիքով Հասանդու IV-ի կործանման պատճառը հենց վաճառույան գործուն է հանդիսացել (Bray W., Trump D. 1980, էջ 101):

Հավաքածու թիվ 19. - Նիկապոլի (Հարավային Միջագետք) I-V հնագիտական հորիզոնների երկաթեդարյան և ետվաճառույան (մ.թ.ա. 900-500թթ) հնամարդաբանական նյութ (Swindler D. 1956, էջ 22):

Այս հավաքածուի ներգրավումը ևս պատահական չէ: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. IX-VI դարերում Վանոնայի քաղաղորդության և Աստորական պետության միջև վարքերեսար կրկնվող այրումանիղ ընդհարումները, քաղաքականից գառ., իրևև կարող էին նաև էրեթիկական դրդապատճառներն ունենալ, ինչը զուցեև հնարավոր լինի նկատել վերջիններիս համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրության ընթացքում: Կա մի ուշագրավ փաստ ևս: Ետվաճառույան և ետաստորական ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VI դարի վերջին քառորդ), արեն Նոր Պարսկական սկզբնադարյանը (Քեիխուրեման արձանագրություն), ներկայացնելով Հայկական լեռնշխարհի (Ուլաշտու-Արմինի) և Արևմտյան Իրանի քարղ ռազմա-քաղաղորդների փոխհարաբերությունները, նշում են Միջագետքում (Քարթեղոնում) Կարեն I-ի դեմ ապստամբած ոճն արեն-ուրարտացի Արախայի մայրին, դրանով իսկ կարծես թե հիմեր տալով ենթադրելով նշված ժամանակահատվածում հայ-արմենական (ուրարտական) էրեթի ինչ-որ միավորի ներքախմբումը Միջագետք: Այս հանգամանքը, անշուշտ, կապ ունի Վանոնայի և Աստորական քաղաղորդությունների անկման հետևանքով տարածաշրջանում տեղեկված էրն-քաղաղական խառն իրադիվանի հետ և, որը զուցեև հնարավոր լինի նշարկել քննարկվող համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի համեմատության համատեքստում:

Հավաքածու թիվ 20. - Ալիշար հույուրի (Փոքր Ասիա) V շերտագրական հորիզոնի (մ.թ.ա. VIII-VII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Ուսումնասիրության մեջ փոքրասիական հնամարդաբանական նյութի ներգրավումը միանգամայն բացառելի է այն նշանակալից դերով, որ խաղաղ են ինքնակա քաղաղորդության անկման հետևանքով անկախացած, ապա և մ.թ.ա. VIII դարից Վանոնայի քաղաղորդության աշխարհա-քաղաղական սահմանների մեջ ներգրավված՝ ուշ ինքնա-լուվկան և արևելալուվկական (մուշկապան) խաղը բնակչությունը ունեցող տեղի կազմավորումները (մասնավորապես Խարեն, Մուպպան, Քեխալաբանան, Կաղ-մուխին և այլն): Ավելացնենք նաև, որ ուշ ինքնա-լուվկական և վաճառույան (ուրարտական) մշակութային փոխներգործությունները (սեղեգործության, կերպագործության, զինագործության, ինքնադիվային գրի, դիցանունների ու անճանունների, որոշ տոնածիսական արարողությունների, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում) բազմաթիվ են արևելագետների կողմից, իսկ փոյուգա-նախկաճառույան աղբյուրությունների տարբեր ոլորտներն այսօր արդեն աշխույժ քննարկումների առարկա են (Ասարական Գ., 1992, էջ 27-48: Ալեխոյան Հ., 1994, էջ 239-245: Հոսյան Ա. 1994, էջ 247-254: Հոսյան Ա. 1996, էջ 207-219: Հոսյան Ա. 1998: Косян А. 1994: Коссян А. 1997, էջ 253-266): Ուստի նկատվող կապերն ու փոխանցությունները մատնանշող փաստերը հնամարդաբանական օբյեկտիվ տվյալներով համարելով կարող է առավել արժանախաղաք եզրահանգումների նոր հնարավորությունը ընճեռել:

Հավաքածու թիվ 21.-Տուսկանի և Տարքվինիայի (Ալբանիայան թերակղզի) ետրուական (մ.թ.ա. VIII-VI դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Այս նյութի ներգրավումը համեմատական ընդհանրոր համակարգի մեջ, ժամանակի գործնակից գառ, պայմանավորված է նաև որոշ արեթալեռնային, արևմտասլավոնների ու լեվկաբանների կողմից մի քանի տասնամյակ արդեն մատնանշվող էտրուկա-վաճառույան (ուրարտական) մշակութային (ժայռափոր դամբարաններ, ծիսական սպար,

որմանկարչություն, կերպարություն, դիզայնություն, առասպելաբանության և այլն) ընդհանրությունների և փոխանդությունների հանգամանքով (Պետրոսյան Ա. 1997 թ, էջ 44-45: Փիլիսոսյան Ա. 1998, էջ 40-41: Бурман Я., Мохова Б. 1970, էջ 194: КИЭ 1972, էջ 6-7: Немеровский А. 1983, էջ 11, 13-14: Иванов В. 1988: Bugge S. 1890: Montelius O. 1897, էջ 265: Nogaга B. 1933: Brandenstein W. 1937, էջ 37: Piganol A. 1954, էջ 329: Maxwell-Hislop K. 1956: Pallottino M. 1958, էջ 26-52: Pignaniol A. 1959: Mühlstein H. 1969: Merhav R. 1991, էջ 226-235): Ավելացնենք նաև, որ մի խումբ ուսումնասիրողներ մշակութային վերոնշյալ ցանկումների, ինչպիսիան առանձին զուգահեռների և Հերդոտոսի «Պատմության» որոշ վրաստերի հիման վրա փորձեր են արել «Ետրուսկ» ներդրվող էթնիկ տարի նախնական բնակության վայրը Փոքր Ասիայի (Փոլուսիան), Անդրկովկասը կամ է՛լ Արև ծովի հարավ-արևելյան պլանները համարել, իսկ նրա տեղաշարժը դեպի Ապենինյան թերակղզի՝ կապել Անդրկովկաս, Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիա ներկայումս ինկրեդիտի և սկյութների լոկոտիցիոնային շրջանների հետ (Модестов В. 1904, էջ 9-15: Мapp Н. 1933, էջ 100: Бодаевский В. 1933, էջ 233-236: Аптекaрь В. 1935, էջ 214: Миолеттейн Г. 1938, էջ 49-50: Гордeзиани Р. 1980: Немеровский А. 1983, էջ 7-16: Вогтeн А. 1998, էջ 7):

Հավարածուր թիվ 22. - Բավկանյան թերակղզու (Հունաստան՝ Թեսալիայից հարավ) երկաթդարյան (մ.թ.ա. 1150-650թթ.) հնամարդարանական նյութ (Angel L. 1944, էջ 363)*:

Եվրասիական հնամարդարանական հավաքածուների ընտրություն այս նյութի ներգրավումն ու համակարգված ուսումնասիրությունը կտրող է էթնիկական տեղաշարժերի իրագործման հաջողական փուլերի և ուղղվածության որոշակի որվագներ պարզաբանել: Առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Բավկանյան թերակղզու ընկելիների ըմ մասին առաջափորտային և մտածում են վերագրում, այդ վարկածը հիմնավորելով նյութական և հոգևոր մշակույթի նկատելի զուգահեռներով (Будимир М. 1950: Иванов В. 1975, էջ 12-14: Гиндин А. 1976: Иванов В. 1979, էջ 1-8: Немеровский А. 1983, էջ 16-28: Бартонок А. 1991, էջ 232):

Մյուսը են հնամարդարանական այն հավաքածուները, որոնք ներգրավվել են հիմնատական վերլուծության մեջ: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ վերոնշյալ 22 հավաքածուների կազմված ընտրություն ամփոփում է մասնագրական գրականության մեջ հրատարակված եվրասիական տարածաշրջանի մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջի շրտողի մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի հնամարդարանական տեղեկատվության հիմնական մասը: Վերջինիս հավաքագրման նպատակը վանտասյակ գանգարանական հավաքածուի ձևարանական բնութագրի և պատմա-մարդարանական գնահատականի համար համապատասխան պատմա-աշխարհագրական ֆոնի և վիճակագրական մասշտաբի ստեղծումն է:

Նշված հավաքածուների վիճակագրական համադրությունը իրագործվել է կոմպյուտերային մեթոդի կիրառությամբ (մեթոդի մանրամասն նկարագիրը տես, օրինակ, Алексеев В., Трубникова О. 1984, էջ 33-37), գանգարանական և դիմալին կմայի ուր կարևորագույն հատկանիշներով (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54): Վերջիններս բնորոշում են գանգարանական հավաքածուների ամենաընդհանուր ձևարանական առանձնահատկությունները: Այս հատկանիշների համեմատական վերլուծությունը հնարա-

* Այստեղևու ուսումնասիրության վիճակագրական տղույականների և գրաֆիկական պատկերների մեջ հնամարդարանական հավաքածուների հանգամանների փոխարեն կօգտագործվեն որսան թվային ցուցիչներ:

վորություն է ընձեռում տարբերակել զանգվածող և նրբակազմ, լայնադեմ և նեղադեմ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դրոխտկական և քրախիկական մարդարանական տիպեր:

Համեմատական վերլուծությունների համար օգտագործվել են միայն հավաքածուների մեջ մտնող տրամադրված գանգերի միջինացված ցուցանիշները: Ուր հատկանիշների միջխմային համահարաբերակցությունների գործակիցների կոմպոնենտային վերլուծությունը ստացված առաջին ինտեգրալային բնութագրերը (տղ. V)* ներկայացված է միայն դրական արժեքներով, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ I կողմիցնատային առանցքի մեծ ցուցանիշները համապատասխանում են զանգերի խոշոր չափեր ունեցող խոշորների, և ընդհակառակը, փոքր ցուցանիշները՝ նրբակազմ խմբերին: Այս կոմպոնենտի համեմատման ժամանակի փոփոխական բնույթից հետևում է, որ II կողմիցնատային առանցքի մեծ արժեքները բնութագրում են դրոխտկական, բարձր գանգարանականով և դիմալին կմայրվող, նեղադեմ խմբերի, իսկ փոքր արժեքները՝ ծիշտ հակառակ ձևարանական նկարագրերը:

Հենարկվող տարածաշրջանի երկարությունը գանգարանական հավաքածուների տեղադրումը քառաչափ տարածուիական հարթության I և II կողմիցնատային առանցքների տարածումն հնարավորություն էլ ընձեռում նյութը խմբավորել ըստ մշակութային և տարածքային ընդհանրությունների: Գրաֆիկական պատկերի (տղ. IX, նկ. 1) չորս հարթությունների յուրաքանչյուրում, համապատասխան I և II ինտեգրալային բնութագրերի բեռնումն են իրար հակադիր ձևարանական նկարագրեր ունեցող հինգ հավաքածուներ: Դրանք Միսլի B-ի (թիվ 15) խոշորակազմ, բրախիկական և Հաստու IV-ի (թիվ 17) չափազանց նրբակազմ, դրոխտկական (-4-ից +4 արժեքների շտնադից դուրս), ապա Հյուսիսային Կովկասի (թիվ 8) երկարադեմ և Ալիշար V-ի (թիվ 20) ու Միճնգնատրի (թիվ 5) ցածրադեմ (-4, -3 և +3, +4, արժեքների շտնադից) հավաքածուներ են: Համեմատական ընտրույթի մնացած 17 խմբերն ընդմիջարկվում են վերը թվարկված դիտարկումների սահմաններում (-2, +2 և -1, +1 արժեքների սահմաններում): Գրաֆիկական պատկերի վրա վանտասյակ գանգարանական հավաքածուն անձնամտում է տեղավորված կողմիցնատների կենտրոնին (տղ. IX, նկ. 1): Այսինքն իր ձևաբանությամբ, սույն համեմատական տիպություն, այն գրաղեղներ է միջուկային անձնաչեղք դիրքը: Նրա չորսն անձնամտում (-1-ից +1 արժեքների շտնադից) համախմբվում են սկյութական (թիվ 9, 10, 11, 13), Սևանի ավազանի վաղեկաբերդարյան (թիվ 2), Ետրուսկյան (թիվ 21) և Նիպոլտրի (թիվ 19) գանգարանական ժողովուրդները: Նշենք, որ կատեորացանց պարագայում վանտասյակ հավաքածուն խմբավորման այլ տարբերակ է դրսևորում, առավելապես մոտ տեղավորվող Սևանի ավազանի (թիվ 2) վաղեկաբերդարյան խմբին, սույն միավորվելով Հարավային Օսեթիայի՝ Թլիի (թիվ 7) և Միճնգնատրի (թիվ 6) համապատասխան նյութերի հետ:

Կատեորային պատկերի վրա (տղ. IX, նկ. 2) հատուկ ուշադրության է արժանի 14-րդ քայլում առանձնացրած հնամարդարանական հավաքածուների խումբը, որն իր մեջ ներառում է Հայաստանի տարածքի վաղեկաբերդարյան (թիվ 2, 3), վանտասյակ (թիվ 1), հարավիցսպական (թիվ 4), Միճնգնատրի՝ «մեջրի վրա պական» քաղցնամուղի (թիվ 6), ինչպես նաև սկյութական (թիվ 10, 13) հավաքածուները: Այսինքն, ըստ էության, ստացվում է ձևարանորեն մոտիկ և տարածական առումով աշխարհագրական մեկ միավորի մեջ՝ Անդրկովկասում, խմբավորվող հնամարդարանական հավաքածուների ընտրույթ, որին հարում են սկյութական նյութերը:

Բիարկված զանգարանական հավաքածուների նմանության ցուցիչների միմիջյակ և մարտիկ արժեքների տրամաչափ քանակի կարգաբանական տարածքում տասնվում է 0,83-ը – 8,62-ի միջև: Աս է այն վիճակագրական մասշտաբը, որի սահմաններում կարելի է արժեքավորել համեմատելի միավորների ձևաբանական նմանության կամ տարբերության աստիճանը: Վանտոսայան դասբանակներից հայտնաբերված համահավաք զանգարանական ժողովածուն (թիվ 1), համեմատելի 21 դիտարկումներից, ամենամոտ նմանության ցուցանիշը (1,20) կազմում է Սևանի ավազանի երկնաքայտային հավաքածուի (թիվ 2), ապա (1,61; 1,71) մերձնեոլիթյան տափաստանների սկյութական նյութերի (թիվ 11, 9), Հասանդո 3-րդից (1, 88) հայտնաբերված զանգերի (թիվ 18), Քիլի (թիվ 4) և Հոտուի (թիվ 3) ժողովածուների (1,92; 1,96) հետ: Այսպիսով, ուր հատկանիշների համակարգում, 21 հավաքածուներից տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունը խնդրու առարկա վանտոսայան զանգարանական ընտրության հետ բացահայտում է վերջինիս և Սևանի ավազանի վաղեմիկարայան ժողովածուի նմանությունը վիճակագրական համադրության բոլոր տարբերակներում:

Ուշագրավ է վանտոսայան, սկյութական և ետրոսկյան զանգարանական հավաքածուների վիճակագրական մոտիկության և ձևաբանական նմանության հանգամանքը:

Տասնչորս հատկանիշների (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 40, 32, 72, 75/1) համակարգում Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավուսական տափաստանների 13 զանգարանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունում ավելի ցայտուն է դրսևորում ուր հատկանիշների համակարգում վեր հանված, վանտոսայան հնամարդարանական ժողովածուի վիճակագրական նմանությունը սկյութական հավաքածուների հետ (թիվ 9, 11): Տասնչորս հատկանիշների փոխադրված տասանման բնույթը I կոմպոնենտում, հետևյալ պատերն ունի (տ. IV): Գանգատկավառակի խոշոր չափերին համապատասխանում են դիմալից կմախքի լայնությունը, տանձանձ բացվածքի, ակնակալիմիներների փոքր չափեր, քթոսկրերի խիտ արտահայտված պրոֆիլավորվածությունը և հակառակ ձևաբանական փոխհարաբերակցությունը գանգատկավառակի փոքր չափերի դեպքում:

II կոմպոնենտը, որի հատկանիշները ներկայացված են հիմնականում դրական արժեքներով, կարելի է դիտարկել որպես ընդհանուր զանգվածեղություն կամ նրբակզվածությունը բնութագրող «չափի գործոնի» դրսևորում:

III կոմպոնենտը բացահայտում է զանգատկավառակի, դիմալից կմախքի ձևերի և քթոսկրերի պրոֆիլավորվածության աստիճանի կապ: Այսինքն, բրախիդրանոսայան միտում ուղեկցվում է դիմալից կմախքի էլիբիկ կառուցվածքով և քթոսկրերի թույլ պրոֆիլավորվածությամբ: Այսպիսով, հիմնական ինտեգրալային ձևաբանական նկարագրերը հնարավորություն են ընձեռում տարբերակել նրբակզված և զանգվածեղ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դոլիխոսայան և բրախիդրանոսայան միտում ինչպես նաև խիտու և չափավոր քթոսկրերի պրոֆիլավորվածություն ունեցող զանգարանական ընտրագրքը:

Ուշագրավ է, որ տասնչորս հատկանիշների համակարգում կոմպոնենտային մերոդոլ Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավուսական տափաստանների 13 զանգարանական հավաքածուների վիճակագրական վերլուծությունը կողորհյանունի դաշտում խմբավորում է վերոխիչյալ ընտրության ըստ պատմա-տարածքային առանձնահատկությունների: I և II ինտեգրալային նկարագրերի համադրումը (տ. X, Գլ. 1)

հնարավորություն է ընձեռում դրական արժեքների դաշտում իրար բավական մոտ և, այդուհանդերձ, շրմոմիջարկվող «կոլլապսիբոլ» առանձնացնել Հայաստանի՝ Սևանի ավազանի (թիվ 2) ու Հոտուի (թիվ 3) խոշորակզան և Վրաստանի (թիվ 4) ու Հարավային Օսեթիայի (թիվ 7) հանձնատարքերը նեոլիթե համաժամանակյա երկաքայտային հավաքածուները: Վերոխիչյալ հավաքածուների պճեման տիրույթին հարել է նաև ստորին-դեմոկրկյան (Նիկոպոլ) սկյութական հավաքածուն (թիվ 13): Ընդհանուր սահմանի մեջ է ամփոփվել նաև սկյութական ընտրությունը (թիվ 9, 10, 11, 12, 14): Իսկ Կորսնի (թիվ 8) դոլիխոմորֆ, Միգնեկալոսի խիտ նրբակզված (թիվ 5) և ցածրադեմ (թիվ 6) ժողովածուները բնույթացել են:

I և III ինտեգրալային նկարագրերի համադրության դեպքում (տ. X, Գլ. 2), բնույթացված տարբերակների դիրքը մոտ է անձիոփոխ, իսկ սկյութական և Հայաստանի սարածքի ժողովածուները պարզապես փոխված են իրենց տարածման դաշտերը: I և II, ապա I և III կոմպոնենտների տարածումը 13 զանգարանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համադրությունը բացահայտում է վանտոսայան (թիվ 1) և սկյութական հավաքածուների (թիվ 9, 11) նմանությունն ըստ ընդհանուր նրբակզված ձևաբանական նկարագրերի: Երկու դեպքում էլ վանտոսայան հավաքածուն կողորհնատների տարածքում ունի իր կայուն և անփոփոխ դիրքը փոքր չափերը բնութագրող բացասական արժեքների դաշտում I և II գործոնների համադրության ժամանակ խմբավորելով սկյութական, իսկ I և III գործոնների դեպքում Հայաստանի վաղեմիկարային և թիլիցի նյութերի հետ: Չձևաբանական նմանության հինքի վրա վեր հանված այս խմբավորումը ցայտուն արտահայտված է կլաստերային պատկերի վրա (տ. X, Գլ. 3):

Այսպիսով ուր, ապա տասնչորս հատկանիշներով իրազորված մարդարանական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել վանտոսայան զանգարանական հավաքածուի և նրան անմիջապես նախորդած Սևանի ավազանի վաղեմիկարային հնամարդարանական նյութի ձևաբանական նմանությունը մի կողմից, և միևնույն ժամանակ վանտոսայան ու սկյութական հավաքածուներին՝ մյուս կողմից: Առ դրում, երբ առաջին դեպքում նմանության փաստն աշխարհա-տարածական միևնույն սահմաններում համառոտ երկարադեմ, բնակության և պատմա-մշակութային իրողությունների ու գործընթացների միևնույն խոսքաբանում ձևավորվելու արդյունք է, ապա երկրորդ դեպքում, այդ ամենի հետ միասին չի բացատրվում նաև հարակից հասկա ուղղվածություն ունեցած էրնիկական տեղաշարժի հանգամանքը: Անդուշ, վերջին ենթադրությունն ունի բնական բնույթ, անմիջակներեն անձվում է սկյութաբանության դրոտին և վերոնմանակներում արդեն, մասնագիտակալ գրականության մեջ, ունեն իրենց հիմնավորումները (Սկյության Ռ., Փիլիպոսով Կ. 2001, էջ 383-394; Ельницкий А. 1949, էջ 18; Артамонов М. 1950, էջ 38; Дьяконов И.1956, էջ 244; Артамонов М. 1974: Ельницкий А. 1977, էջ 24; Тевов Б. 1980, էջ 18-19; Барцева Т. 1981: Доватур А., Каллистов Д., Шишова И. 1982, էջ 170; Нейхардт А. 1982: Погребова М. 1984: Кукалина И. 1985, էջ 55-57; Есаян С., Погребова М. 1985: Абугонов М. 1989: Мкртчян П., Пилтосян А. 1999, էջ 110-111):

Օգտագործված զանգարանական հավաքածուները

№/№	Հավաքածուի անվանումը Название коллекции Collections	Բնագրություն (ճ.բ.ս.) Датировка (до н.э.) Data (B. C.)	Հեղինակ Автор Author
1.	Վանտոսյանի (Մրտնախույզ) (Հայաստան) Вантосская (Урартская) (Армения) Vantossian (Urtatian) (Armenia)	VIII-VI	Սիմոնյան Ի., Մանուկյան Փ. 1995
2.	Սևանի ավազան (Հայաստան) Бассейн оз. Севан (Армения) Lake Sevan basin (Armenia)	XI-IX	Հրատարակվում է տապալին անգամ
3.	Հոթոմ (Հայաստան) Ором (Армения) Horom (Armenia)	XI-IX	Հրատարակվում է տապալին անգամ
4.	Արևելաօրոջական հարավարևելյան Восточнооружинская равнина Eastern lowland Georgia	XI-IX	Абдушамшиев М., 1988
5.	Մինգեչաուր I (Ադրբեյջան) Мингечаур I (Азербайджан) Mingechaur I (Azerbaijan)	X-VIII	Касимова Р., 1960
6.	Մինգեչաուր II (Ադրբեյջան) Мингечаур II (Азербайджан) Mingechaur II (Azerbaijan)	VII-V	Касимова Р., 1960
7.	Թի (Հարավային Օսեթիա) Тли (Южная Осетия) Tli (Southern Osetia)	X-VIII	Абдушамшиев М., 1988
8.	Կոբան (Հյուսիսային Կովկաս) Кобан (Северный Кавказ) Koban (Northern Caucasus)	XI-VII	Алексеев В., 1974
9.	Սկիթներ (Արևմտաձայնի սարավայտաներ) Скифы (Причерноморские степи) Scythians (Black Sea Coast Steppes)	VII-VI	Кондукторова Т., 1979
10.	Սկիթներ (Միջին Արևելագրայն շրջան) Скифы (Среднее Приднепровье) Scythians (The middle reaches of Dnieper)	VII-VI	Кондукторова Т., 1979
11.	Սկիթներ (Նիկոևաևկա-Կազախկո, Զոլոտայա Балка) Скифы (Николаевка-Казатское, Золотая балка) Scythians (Nikolaevka-Kazatskoe, Zolotaya balka)	V-IV	Кондукторова Т., 1979
12.	Ռոմաթ սկիթներ (Արևմտաձայնի շրջան) Скифы кочевники (Причерноморье) Nomad Scythians (Black Sea Coast)	VI-IV	Дебец Г., 1948

Աղյուսակ I

(շարունակություն, продолжение, continuation)

13.	Ռոչվոր սկիթներ (Նիկոևաևկա) Скифы кочевники (Николаевка) Nomad Scythians (Nicosol)	VI-IV	Дебец Г., 1948
14.	Հուրաբոր սկիթներ (Միջին Արևելագրայն շրջան) Скифы пахари (Среднее Приднепровье) Ploaghmen Scythians (Middle reaches of Dnieper)	VI-IV	Дебец Г., 1948
15.	Սիակ B (Իրանական սարահարթ) Сиаак В (Иранское плато) Siak B (Iranian plateau)	IX-VII	Vallois H.-V., 1940
16.	Հասանլու V (Իրանական սարահարթ) Хасанлу V (Иранское плато) Hasanlu V (Iranian plateau)	XII-X	Rathbun 1972
17.	Հասանլու IV (Իրանական սարահարթ) Хасанлу IV (Иранское плато) Hasanlu IV (Iranian plateau)	X-VIII	Rathbun 1972
18.	Հասանլու III (Իրանական սարահարթ) Хасанлу III (Иранское плато) Hasanlu III (Iranian plateau)	VII-V	Rathbun 1972
19.	Նիքսոր (Միջագետք) Нипсур (Месопотамия) Nippur (Mesopotamia)	IX-VI	Swindler D., 1956
20.	Ալիշար (Փոքր Ասիա) Алишар (Малая Азия) Alishar (Asia Minor)	XI-VI	Angel L., 1951
21.	Էտրուսկներ (Ապենինյան թերակղզի) Этрусски (Апеннинский полуостров) Etruscans (Apeninin peninsula)	VII-IV	Angel L., 1951
22.	Հյուսիսային Հունաստան Северная Греция Northern Greece	XII-VII	Angel L., 1951

ԱՂՅՈՒՄԱԿ II

Գեղիտվի դամբարանից հայտնաբերված գանգերի անհատական տվյալները

№ ըստ Մարտիրոսի	Հատկանշի անվանումը	♂	♂	♀
		1	2	3
1	Երկայնական տրամագիծ	191	185	178
8	Լայնական տրամագիծ	142	134	136
17	Քարծրաբան տրամագիծ	130	136	131
5	Գանգի հիմքի երկարություն	99	97	95
9	Ենթատեսքի նվազագույն լայնություն	95	95	97
10	Ենթատեսքի առավելագույն լայնություն	117	116	120
11	Գանգի հիմքի լայնություն	119	123	115
12	Շոճաղակների լայնություն	114	109	102
45	Արտակրկան տրամագիծ	125	132	119
48	Դիմային վերին թաղթություն	-	70	-
43	Դիմային վերին լայնություն	100	104	102
46	Դիմային մեջին լայնություն	88	87	89
60	Ալվոտյար աղեղի երկարություն	-	57	-
61	Ալվոտյար աղեղի լայնություն	-	54	-
55	Տնճամև թագվածքի թաղթություն	48	49	-
54	Տնճամև թագվածքի լայնություն	27	26	-
51	Անճամկայանի լայնություն	41.5	41	40
52	Անճամկայանի թաղթություն	32	31	33
<77	Նագոճամկայար անկյուն	138	144.2	140.6
< ZM	Տիկորմարսիկայար անկյուն	132.5	122.9	-
	Քարամատ (ըստ Մարտիրոսի)	3	3	0.5
	Վերուճային աղեղ	1	1	0.5
8 : 1	Գանգի գործակից	-	-	-
48 : 45	Դիմային կմարտիչ գործակից	74.3	72.5	76.5
54 : 55	Տնճամև թագվածքի գործակից	-	53.0	-
52 : 51	Անճամկայանի գործակից	56.3	53.1	-
		77.1	75.6	82.5

ԱՂՅՈՒՄԱԿ III

Գեղիտվի դամբարանի հիմնարարանական նյութի սեռատարիչային տվյալները

№	Սեռը	Տարիքը	№	Սեռը	Տարիքը	№	Սեռը	Տարիքը
1	♂	50-60	4	♂	30-35	7	-	1-2 ամս.
2	♂	45-55	5	♀	25-30	8	-	1-2 ամս.
3	♀	20-25	6	-	2-2.5	9	-	2-3 ամս.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IV

Երկասիայի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի - մ.թ.ա. I հազարամյակի գանգարանական հավաքածուների միջինացված տվյալները (ժ)

Հավաքածուներ Հատկանշիչներ	1		2		3		4	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	186.4	9	190.0	34	190.3	18	194.2	26
8	139.3	10	139.4	36	140.8	17	138.5	15
7	133.6	8	133.7	30	136.9	11	138.8	9
9	96.0	9	97.2	34	98.5	17	99.2	27
45	129.4	7	132.3	34	134.4	15	128.1	6
48	75.4	5	74.5	28	74.4	9	70.9	10
55	52.0	6	53.4	31	52.5	10	53.4	11
54	25.2	5	24.9	31	23.8	11	24.4	15
51	41.8	6	41.8	33	41.5	8	42.4	10
52	33.7	6	33.4	32	33.7	10	34.1	11
40	98.2	7	99.3	18	101.3	8	98.7	7
32	77.6	6	80.0	25	76.1	8	83.0	14
72	84.8	5	86.5	24	85.8	6	87.3	9
75/1	32.0	2	34.9	17	36.3	3	30.6	7

Հավաքածուներ Հատկանշիչներ	5		6		7		8	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	182.7	3	189.5	10	189.3	10	190.8	10
8	137.0	3	139.3	9	137.7	10	141.6	11
17	125.0	2	137.1	7	133.4	5	139.8	6
9	95.3	3	98.2	9	98.6	7	101.1	11
45	131.0	2	133.3	6	132.3	7	123.6	5
48	68.5	2	73.7	9	75.7	6	75.5	2
55	50.5	2	55.2	10	55.3	6	51.0	4
54	25.0	2	26.5	11	24.0	5	22.8	4
51	43.5	2	43.9	7	41.8	6	40.9	5
52	36.5	2	35.1	8	32.5	6	34.4	5
40	98.5	2	104.7	7	103.0	4	92.1	1
32	79.0	2	79.7	7	78.3	6	81.5	2
72	85.0	2	87.4	5	86.3	7	86.0	2
75/1	31.0	1	29.0	3	35.5	2	36.5	2

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IV (շարունակություն, продолжение, continuation)

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	9		10		11		12	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	186.9	28	191.6	10	185.5	89	188.2	9
8	140.5	27	135.5	10	139.6	90	142.8	9
17	134.1	18	137.6	6	134.0	72	137.2	9
9	97.7	30	97.3	9	96.2	92	97.9	9
45	135.5	25	133.2	6	133.0	88	137.1	7
48	72.1	26	71.3	6	71.1	89	69.5	8
55	51.8	25	51.2	6	51.2	89	49.4	7
54	25.2	25	25.3	7	24.8	87	25.0	7
51	42.5	19	40.2	6	41.3	89	41.7	8
52	33.3	28	31.5	6	32.9	89	31.1	8
40	97.7	15	96.6	5	96.5	72	97.0	4
32	81.7	20	82.3	6	81.2	83	-	-
72	85.3	21	85.8	6	85.6	79	-	-
75/1	32.7	21	33.2	7	32.5	62	-	-

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	13		14		15		16	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	190.9	9	189.2	24	182.1	10	191.3	4
8	139.5	8	136.8	24	150.2	10	138.0	4
17	138.3	6	135.8	18	134.9	7	134.0	2
9	96.5	8	96.0	24	101.0	10	97.0	3
45	136.5	6	132.2	22	137.4	9	133.3	4
48	72.4	8	69.1	22	73.6	9	67.7	3
55	51.3	7	49.6	22	54.3	8	53.0	3
54	24.7	7	25.8	22	26.6	8	28.0	3
51	42.6	8	41.0	22	-	-	-	-
52	32.1	8	31.0	22	-	-	-	-
40	99.2	6	97.5	17	-	-	-	-
32	85.7	6	84.0	21	-	-	-	-
72	86.7	6	86.1	21	-	-	-	-
75/1	34.9	8	32.6	18	-	-	-	-

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IV (շարունակություն, продолжение, continuation)

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	17		18		19	
	X	N	X	N	X	N
1	188.8	34	187.2	6	193.7	23
8	132.3	28	135.4	5	136.9	22
17	135.9	11	133.3	3	136.7	19
9	90.0	33	93.0	2	96.7	9
45	121.0	18	126.7	3	133.3	22
48	69.6	28	73.8	5	71.3	23
55	51.8	30	53.2	5	53.6	22
54	23.1	29	24.0	2	26.7	24

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	20		21		22	
	X	N	X	N	X	N
1	186.5	4	185.0	26	184.0	25
8	132.4	4	143.0	27	141.8	25
17	124.0	1	135.5	19	133.7	22
9	99.7	3	96.6	5	95.3	19
45	127.7	3	133.1	17	132.5	19
48	68.8	2	70.7	17	68.0	19
55	50.5	2	51.5	16	50.3	20
54	26.0	2	24.5	15	24.4	20

ԱՂՅՈՒՍԱԿ V

Եկրատիվային Հանրապետության Կառավարության 2011 թվականի մարտի 11-ի N 109-Ն որոշման հիմամբ ՀՀ ՎՄԻՍԻՈՒՄԼՍԻ Կառավարության կողմից կազմակերպված հարցազրույցի արդյունքները 2011 թ. ա. ք. ա. և ք. ա. հ. համախառն հավաքածուների I-IV գլխավոր կոմպոնենտների արժեքները հատկանիշների (Ճ)

Կոմպոնենտ	%	1	8	17	9	45	48	55	54
F I	32.0	0.190	0.743	0.535	0.780	0.613	-0.592	0.547	0.231
F II	24.7	0.662	-0.368	0.534	-0.131	-0.600	0.525	0.300	-0.615
F III	16.2	0.645	-0.445	0.073	-0.035	0.179	-0.343	0.242	0.682
F IV	13.2	0.255	0.194	0.559	0.045	0.162	-0.379	-0.662	-0.171

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

Ամրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավուսական տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ – մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների I-IV գլխավոր կոմպոնենտների արժեքները ըստ 14 հատկանիշների (Ճ)

Կոմպոնենտ	%	1	8	17	9	45	48
F I	28.3	0.687	0.265	0.768	0.616	-0.436	0.337
F II	21.5	0.562	0.229	0.444	0.077	0.263	0.502
F III	20.3	0.284	-0.613	0.228	0.289	0.368	-0.663
F IV	10.7	0.087	0.200	0.080	0.212	-0.613	-0.236

55	54	51	52	40	32	72	75/1
-0.179	-0.622	-0.745	-0.524	-0.533	0.346	0.199	0.672
0.887	0.103	0.397	0.073	0.731	-0.125	0.775	-0.081
-0.243	0.624	-0.045	-0.535	0.043	0.755	0.424	-0.439
-0.078	-0.116	0.377	0.618	-0.309	0.243	0.311	-0.424

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII

Եվրոպայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ – մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների կոորդինատները բառաչափ կարգաբանական տարածքում (Ճ)

Խմբեր Կառույց	1	2	3	4	5	6	7	8
I	-0.012	0.770	1.362	0.707	-2.502	1.956	1.243	1.008
II	0.329	0.665	0.944	1.842	-2.158	0.137	1.344	2.555
III	-0.829	0.017	-0.582	0.919	-0.790	1.204	-0.297	-1.794
IV	-0.916	-0.864	0.307	0.603	-0.894	-1.089	-1.807	0.992

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII (շարունակություն, продолжение, continuation)

Խմբեր Կառույց	9	10	11	12	13	14	15
I	0.580	-0.067	-0.436	0.475	0.701	-1.095	3.393
II	-0.821	0.567	-0.738	-1.226	0.344	-0.597	-2.380
III	-0.288	1.084	-0.669	-0.286	0.289	0.783	-1.243
IV	0.064	0.913	0.207	2.111	1.151	1.343	-0.947

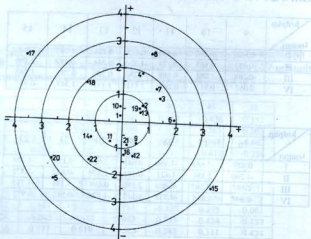
Խմբեր Կառույց	16	17	18	19	20	21	22
I	0.027	-3.684	-1.466	0.645	-2.600	0.150	-1.156
II	-1.260	2.350	1.421	0.504	-1.479	-0.832	-1.471
III	2.697	-0.267	-0.605	2.292	0.619	-1.141	-1.113
IV	-0.048	0.018	-1.319	0.113	-1.228	0.545	0.972

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

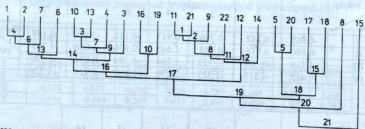
Ամրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավուսական տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ – մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների կոորդինատները բառաչափ կարգաբանական տարածքում (Ճ)

Խմբեր Կառույց	1	2	3	4	5	6	7
I	-0.988	0.142	0.796	0.913	-4.184	-2.610	0.188
II	-0.880	0.918	-0.789	1.565	-2.676	3.638	1.759
III	-1.716	-0.689	-2.122	1.264	-0.784	0.831	-1.186
IV	-0.413	-0.513	-1.323	2.370	1.216	0.921	-1.526

Խմբեր Կառույց	8	9	10	11	13	14
I	4.063	-0.868	1.099	-0.484	0.737	1.198
II	-0.938	-0.626	-1.092	-1.569	0.699	-1.587
III	-2.265	-0.045	2.071	-0.020	1.424	3.238
IV	1.968	-0.295	-1.300	-0.339	-0.509	-0.156

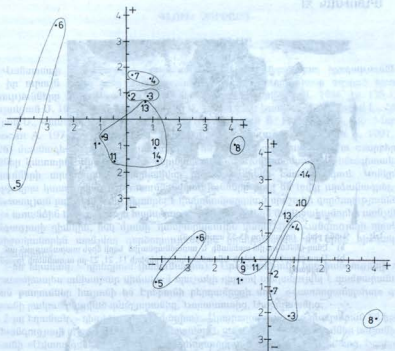

Նկ. 1. Եվրոպայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ-մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների դիրքը I և II կողմիցնառային ատանցքների տարածքում:

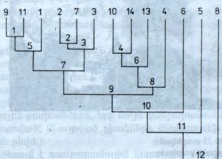

Նկ. 2. Անդրովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտյան տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ-մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների դեմոլոգրամման:

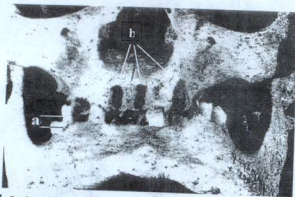
ԿՅԸ Ը	ԿՅԸ Ը	ԿՅԸ Ը	ԿՅԸ Ը	ԿՅԸ Ը	ԿՅԸ Ը
192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը
192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը
192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը	192 Ը

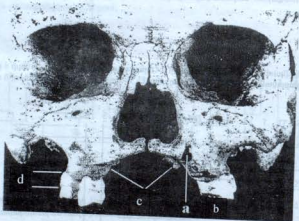
Նկ. 1 Անդրովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտյան տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. զանգարանական հավաքածուների դիրքը I և II, ապա I և III կողմիցնառային ատանցքների տարածքում:

Նկ. 2 Եվրոպայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ - մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների դեմոլոգրամման:

Նկ. 1 Գանգ թիվ 2 (տղամարդ 45-55 տարեկան):
 a) Էնալ-գեմնետային սահմանի և առամնարնային եզրի միջև տարածության աճ:
 b) Առամնարնային ոսկրի անդատակային թիթերի 11, 21, 23-րդ առամների շրջանի բազվածը:

Նկ. 2 Գանգ թիվ 3 (կին 20-25 տարեկան):
 a) 23-րդ առամի շրջանի բազվածը:
 b) Առամների ախտաբանական մաշվածություն:
 c) Առամնարնային ոսկրի դիմային հատվածի բազվածություն:
 d) Էնալ-գեմնետային սահմանի և առամնարնի միջև տարածության աճ:

ԳՆՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐ

ԹՊԱՄԱՆ ԾՆՍԱԸ

Կանոտսի բազավորության մասնակաշրջանին վերաբերող իրողությունների մեջ իր ուղյակ տեղն ունի մաս բաղման ծնար: Այս ուղղությամբ արված հետազոտությունները (Հնայական Ա. 1985, էջ 29-30: Հնայական Ա. 1986, էջ 125-129: Հնայական Ա. 1990, էջ 78-82: Մերոյան Մ. 1995, էջ 28: Նայան Ս., Քիլազով Լ., Հնայական Ա., Կանեյան Ա. 1995, էջ 58-59: Писотровский Б. 1959, էջ 223, 230: Мар-тиросян А. 1974, էջ 53: Есаян С., Биязов А., Амаякян С., Канециан А. 1991, էջ 19-26) մասնագետների հնարավորություն են ընձեռել դադախամներ ու տարբերակումներ կատարել այդ երևույթի վերաբերող և առայժմ բացատրված հնագիտական պեղումների արդյունքներով երևակվող իրողությունների համակարգում: Կունելետ նյութի վրա կատարված մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տվել արձանագրել, որ վանոտսայան բաղման ծնար ներառել և կանոնակարգված որոշակի գործողությունների երկու առանձին և ինքնուրույն համակարգեր, որոնցից մեկն անմիջապես են առնչվել և հանգուցյալի դիակին, իսկ մյուսը՝ դամբարանային կառույցին: Հանգուցյալի դիակին անմիջակամորեն առնչվող գործողություններն իրականացվել են երեք հիմնական եղանակներով:

1-ին եղանակ. - դիադրում (ինգունացիա): Արարողություն, երբ հանգուցյալի դին անատոմիապես անխաթար փնջվում որոշակի դիրքով տեղակայվել և դամբարանում: Նման բաղումներ հայտնի են Էրեբունի քերտաճրոցի մոտ՝ «Հաստոցանոցմա» գործարանի բակում բազված դամբարանից, Նորատուսից, Ասրուխանից:

2-րդ եղանակ. - դիակիզում (կրեմացիա): Արարողություն, երբ դամբարան են իջնեցվել հանգուցյալի արված դիակի մնացորդները և աճուր: Նման բաղումներ հայտնի են Երևանի «Ավտոնագրեպս» գործարանի տարածքում բազված դամբարանից, Իգդիրից, Ալշաբից:

3-րդ եղանակ. - դիամանստում (դեկաբացիա): Արարողություն, երբ դամբարանի տարրեր հատվածներում, իրարից անջատ տեղավորվել են հանգուցյալի մասնատված դիակի բոլոր կտորները կամ որոնց մի մասը միայն: Նման երևույթ նկատվում է Արուսապահում և Օշականի թիվ 3, 4, 59 և 62 դամբարաններում:

Վերոհիշյալ երեք հիմնական եղանակներից թլսում են կոմբինացված երկու տարբերակներ:

1-ին տարբերակ. - դիադրման և դիամանստուման համատեղ կիրառում: Այն բնորոշ է խմբային բաղումներին: Հանգուցյալներից մեկը կամ մի քանիսը բաղվել են անատոմիական առումով անբողջական և անխաթար, իսկ մյուսները՝ մասնատված դիակներով: Այլպիսի բաղումներ են արվել Մեծամորի թիվ 4 և Գեղիտվուղի դամբարաններում:

2-րդ տարբերակ. - դիամանստուման և դիակիզման համատեղ կիրառում: Մա ևս բնորոշ է խմբային բաղումներին, երբ նույն դամբարանում դրված են տարբեր անատոմիայի և մասնատված, և այրված դիակների մնացորդներ: Այս երևույթի նկատվում է Եմբնում (Ալքրը բնիկ):

Ինչ վերաբերում է դամբարանային կառույցին միտված որոշակի գործողությունների համակարգին, ապա ճրամուծ մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս առանձնացնել հիմնական վեց ձևեր:

1. Հիմնահողային խցով դամբարաններում կատարված քարումներ (Էրեբունի, Լիճ, Ներքին Գետաշեն):
2. Քարաշար (քարաբլիկ կամ սալաբլիկ) խցով (կամ խցերով) դամբարաններում կատարված քարումներ (Կարանդայր, Ածամոր, Օշական, Հակկո, Արգիշիթիսինի, Սարուխան, Նորատու, Գուտանապոլ):
3. Փայտափոր և քարանձավային (միակուց կամ բազմակուց) դամբարաններում կատարված քարումներ (Կապալի դերե, Պալու, Մանավերե, Թանրիվերմիշ, Ջուրինե, Բլուրուներևիք, Հաջիսիկ, Գեղիվիտ, Կուե Հողոր և այլն):
4. Գազաղ-սարկոֆագում (կաղոց են պատրաստված լինել քարից կամ կավից) կատարված քարումներ (Նմին-Ալբը բեփե):
5. Կարասային քարումներ (Արգիշիթիսինի-Արմավիր):
6. Անյունասափորով քարումներ (Արգիշիթիսինի-Արմավիր):

Վանոտայան քարձան ձևից անցվող դամբարանային կառույցների այս վեց հիմնական ձևերից բխում են ևս վեց կործինացված տարբերակներ:

1. Գազաղ-սարկոֆագով քարում քարաշար խուց (կամ խցեր) ունեցող դամբարանում (Նմին-Ալբը բեփե, Օշական դամբարան 25):
2. Գազաղ - սարկոֆագով քարում ժայռափոր կամ քարանձավային (միակուց կամ բազմակուց) դամբարանում (Տուշպա-Վան, Դեղիկ, Արծկե-Աղիջևակ):
3. Կարասային քարում աղյուսաշար խցով դամբարանում (Արգիշիթիսինի-Արմավիր):
4. Անյունասափորով քարում քարաշար խուց ունեցող դամբարանում (Լիճ, Նմին-Ալբը բեփե, Արծկե-Աղիջևակ, Գեղիկ, Երևան «Ալտուրգեզաու» գործարան):
5. Անյունասափորով քարում ժայռափոր կամ քարանձավային դամբարանում (Ալշար, Արծկե - Աղիջևակ, Իզդիր):
6. Անյունասափորով քարում դազաղ - սարկոֆագի մեջ (Արգիշիթիսինի):

Միա հանգուցայի դիակին ամփոփակաբերեն ուղղված արարողությունների երեք հիմնական եղանակների և դրանցից բխող երկու կործինացված տարբերակների, ինչպես նաև դամբարանային կառույցի բնորոշ վեց հիմնական ձևերի և դրանցից անանցված վեց կործինացված տարբերակների բազմազան համադրումներով էլ մ.թ.ա. IX-V դարերով թվագրվող հնագիտական հուշարձաններում ներկայանում է վանոտայան քարձան ձևը: Ըստ այդմ, Գեղիվտի դամբարանային համալիրի տարածմանը միտված գործողությունների ու արարողությունների անդրադարձումը համապատասխանում է վանոտայան քարձան ձևի քարանձավային կառուցվածք ունեցող դամբարանային խցերում և դիանասանտման կործինացված տարբերակով իրագործված տեսակին:

Գեղիվտի քարալ-դամբարանի կառուցվածքային մանրամասների, ինչպես նաև նրա դամբարաններում հայտնաբերված հնագիտական և հնամարտաբանական նյութերի հետազոտությունների արդյունքները հնարավորություն են բնձնում եզրակացություններ անել նաև վանոտայան մեմոտարի կոնկրետ քարումների հետ առնչված ծիսա-պաշտամունքային ընկալումների, ինչպես նաև վերջիններիս փաստացի դրսևորումը հանդիսացող վերը նկարագրված գործողությունների ու արարողությունների որոշակի համակարգի իմաստային ծանրաբեռնվածությունը մասին: Այս առումով, առաջին

հերթին, կարևոր է Գեղիվտի քարալ-դամբարանի քարձան երկու սրահների մեդրին դասակարգության և ժարդկային մնացորդների տեղադրության համայնապատկերի վերականգնումը: Տվյալ դեպքում խմբից քարանձան է քանում, որ երկրորդ արևելյան դամբարանատարտի և քանումն գտնուված հնագիտական ու հնամարտաբանական նյութերի ճշգրիտ քանակի ու տեղադրության վերականգնումը գործնականում անհնար է: Լավագույն դեպքում, առանց կոնկրետ տեղն ու դիրքը նշելու, կարելի է միայն փաստագրել, որ 1980 թվականին հայտնաբերված հնագիտական իրերի ողջ հավաքանքն և նրաթանկ (1-2 անակաճ, մինչև 2 անակաճ և 2-3 անակաճ) երեք երեխաների զանգերի մնացորդներն ամփոփված են եղել այս սրահում: Ինչպես նշեցինք վերևում, այս անձինք հնարավոր է ավելացնել նր տվյալ Տ: Կամքի շինարարների և պահամասների հաղորդման համաձայն բնկրված նյութերի հետ մեկտեղ, այս սրահի ավերակներում հայտնաբերված են նաև մեծ քանակությամբ ոսկորներ և հասուն տարիքի մարդկանց չորս գանգեր, որոնք գտյալ հնագիտակների կողմից դրվել են կառուցվող կամրջի հիմքերի մեջ, ծածկվել են քարերով և բետոնապատվել (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Ա., 1995, էջ 83): Որևէ այլ օբյեկտով տեղեկություն այս սրահի վերաբերյալ այլևս չունենք:

Քարալ-դամբարանի առաջին սաղավի անխախտ պահպանված սրահի 1993 թվականին պեղումներն ավելի արդյունավետ եղան: Թեև XX դարի սկզբին այս քարալը կացարանի վերածած քանակները անգուշաբար մասնակիորեն քանդել էին սրահի հին մշակութային շերտն ու դուրս բախել հնագիտական նյութի մի մասը, այնուամենայնիվ, վերջինիս չխաթարված մասի պեղումներով հնարավոր եղավ հիմնականում պարզել նրանում ամփոփված հնագիտական և հնամարտաբանական նյութերի ճախնական դասակարգությունը (աղ. 3): Դամբարանի այս սրահի արևելք կողմից գտնուված մտարից աս, ժայռանտաշյու կոտակային պատի մոտ, դիպի երկրորդ սրահը տանող ճեղ անցողու առջև, մեջքով դիպի վերջինս, կծկված դասով, աջ կողքի այս պատված էր հասուն տարիքի տղամարդու գրեթե ամբողջապես պահպանված կմախք: Բացակայում էր միայն գանգը: Տղամարդու կմախքը այնպիսի դիրքով էր տեղադրված սրահում, որ անկներևաբար փակում և, հավանաբար նաև, պահպանում էր նրակի երկրորդ հիմնական սրահը տանող միջանցքը: Նրալից թիվ վեր, արևմտյան պատի յուրաքանչյուրստանով անկյունում քարված էին վերը նկարագրված երեք կամարներից (կարաս, գաղանձի իրանով անոթ, սափոր) բերկերը: Միացնից մոտ 1.0մ հեռավորության վրա, առաջին կամրջի արևմտյան պատի տակ, քարալի մուտքի ամփոփապես դիմաց, իրար վրա, անկախում և խառնիքում էին գնում գտնուված էին անտոմիական ամբողջություն չունեցող 30-35, 45-55, և 50-60 տարեկան երեք տղամարդկանց, 20-25 և 25-30 տարեկան երկու կանանց և 2,0-2,5 տարեկան մեկ երեխայի գանգեր և կմախքների ողջ մնացորդներ: Այս սրահում հայտնաբերված խեղճերի միևնույն, կոնկրետ ժամանակահատվածին պատկանելը, կամարների և մարդկանց մնացորդների մեկ հարթության վրա հայտնաբերվելու հանգամանքը և վերջիններիս կմախքների դիրքի, դասակարգվածության և պահպանվածության մանրամասներն թույլ են տալիս ենթադրել, որ քարալի ներսում (երկու հաղորդակից սրահներում) իրականացվել է միաժամանակյա սպտով արված խմբային քարում, որը ընթացում, հիմնական հանգուցայի մասիվակ կապակցությամբ՝ սպանվել և նրա հետ միասին նույն քարալ-դամբարանի դամբարանատարտի մեջ և տարվել ուղեկցող անձնակազմի անդամները (տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ):

Միաժամանակյա ակտով արված խմբային քարումն այս մեթոդով հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհի (Ալբրի, Զեթի, Ոսկեխակ, Հոռոմ, Մակարաշեն, Ածամոր, Մախլաև, Էլար, Օշական, Կեղեմստոր, Գուրվին, Ջրասուտ և այլն) և մասնավորապես

* Կործինացված այս տարբերակով բույլ է տալիս ենթադրել վանոտայան դամբարանային կառուցվածքի և մեկ յոթերորդ հիմնական ձևի գոյությունը, սակայն, որքան մեծ հայտնի է վկայված չէ հանգուցային մնացույթ հնագիտական համալիրներում: Այն պատի էլ ու ունեցած լինի աղյուսաշար դամբարանային, որ (տեսնել կարևոր կամ անյունասափորի մեջ նախապես ամփոփվելու) տեղադրվել է հանգուցայի դիմ:

Սևանի ավազանի (Լճաշեն, Հայրապետ, Նորասուտ, Գավառ, Մթորի ձոր, Սարոլան, Կարնիբոլոլ, Ներքին Գեաշաշեն, Ջուլարաբ, Կարնաբոլոլ, Սլեռն և այլն) Բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների (ճ.թ.ա. III-I հազարամյակներ) հնագիտական համալիրներից (Լապան Ե. 1910, էջ 59-84; Լալայան Բ. 1931, էջ 67-117; Խանգուլյան Է., Սկրչյան Կ., Պարսաձյան Է. 1973, էջ 175-176: Փիլիպոսյան Ա. 1989, էջ 25-27: Փիլիպոսյան Ա. 1991, էջ 29-31: Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Գ. 1991, էջ 33-35: Միաձական Ա. 1952: Միաձական Ա. 1957: Միաձական Ա. 1961: Միաձական Ա., Կիրազյան Գ. 1964: Մարտիրոսյան Ա. 1964, էջ 286-288, աղ. XXX, XXXI: Արշալյան Գ. 1986, էջ 427-428: Փալիասյան Ա. 1986, էջ 436: Եսայան Շ., Կալանթարյան Ա. 1988, էջ 69-70: Սարգսյան Ա. 1989, էջ 78-79, աղ. 63: Մկրտչյան Բ., Փալիասյան Ա., Փալիասյան Ա. 1997, էջ 130-141: Փալիասյան Ա., Մկրտչյան Բ. 1997, էջ 103-105: Փալիասյան Ա., Մկրտչյան Բ. 1998, էջ 101-103):

Ար ևսուսանախորհուրդները պարզել են, որ Հայաստանի միաժամանակյա պետության ավերակ վերնիշխյալ խմբային բարոնների գերազանցական անգլյան են տվյալ հասարակության վերնախավի մեջ մտնող և տոհմի կամ գերազանցական ներստ տեղապահ բարձր կարգավիճակ ունեցող, տարեց (40 տարեկանից բարձր) տղամարդու «տիրոջ» (հասպետի) բաղձնա ժխակատարության հետ, որի ընթացքում սպանվել (զոհարելով) և նույն դարձանախորհուրդի կնիքով ուղեկցող անձնակազմի անդամները: Մարդիկ, որոնք մի մասը, բառ հնամարդարանական տվյալների, անմային հավանականությամբ, նաև որոշակի արդունակական կապի մեջ է եղել «տիրոջ» հետ: Ըստ որում, «տիրոջ» (հասպետի) վերադաս և քրան ուղեկցող անձնակազմի անորոշական կարգավիճակը, այս դարձանախորհուրդում ընդգծվում է ինչպես դարձանախորհուրդի ներստ հանգույցների ունեցած դիրքով («տեր») հիմնականում բարձր է պատկան, իսկ ուղեկցողները նստած կամ անկնձուռ իրար վրա ընկած վիճակում), այնպես էլ անձնասպան «տիրոջ» (հասպետի) պատկանող տարածքի (այն տվորարար կազմի է խոյի ներքին մակերեսի գրեթե կեսը և պարունակել բաղձնա զույրի գերակշիռ և մեծարժեք մասը) և ուղեկցողների համար առանձնակազմի համակալի (որը գրեթե գուրկ է գույրակազմից և հիմնականում նստած կամ խառնիխումն իրար վրա քալված մարդկանց կմախքներն ու դրանք մասնակազմում անդամներն է պարունակում) անկախությամբ (Փիլիպոսյան Ա., Սկրչյան Դ. 1998, էջ 66-67: Մկրտչյան Բ., Փալիասյան Ա., Փալիասյան Ա. 1997, էջ 130-141: Փալիասյան Ա., Մկրտչյան Բ. 1997, էջ 103-105: Փալիասյան Ա., Մկրտչյան Բ. 1998, էջ 101-103): Հայաստանում և ճանաչողական Սևանի ավազանում Բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում (ճ.թ.ա. III-I հազարամյակներ) տարածված միաժամանակյա պետության ավերակ խմբային բարոնների վերնիշխյալ երևույթի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռնում այս առումով որոշակի ներառություններ անել նաև Գեոիդոլի բարադ-դարձանախորհուրդում իրականացված խմբային բաղձնա վերաբերյալ:

Ինչու որտեղ դարձանախորհուրդում իրար հետ հարողակացված երկու արանների գոյությունը փաստը, արաններից երկրորդում հնագիտական նյութի գերակշիռ մասի տեսությունը, իսկ առաջինում՝ մուտքը ու արանների իրար կապող անցողիկի հսկող տղամարդու և քրանից քիչ հեռու խառնիխումն իրար մոտ ընկած մարդկանց գանգերի մնացորդների ավակալությունը քոյի են տալիս ներարդել, որ այս դեպքում ևս գործ ունեցող տվյալ հասարակության մեջ տղամական ընդգծված կարգավիճակ ունեցող անաստի բաղձնա երևույթի հետ, որի ժամանակ սպանվել և ժայռախոր դարձանախորհուրդներ են տարվել անդաշխարհի նրա ուղեկցողը: Ցավոք, ավերված երկրորդ արանից հայտնաբերված հաստն տարիքի անձանց կմախքների մասերի և չորս գանգերի կողմուսում անհամարի են դարձնում այդ արանում անդամակազմ անհատների սեռա-տարիքային բն-

որոշումների իրականացումը: Կարելի է միայն ենթադրել, որ վերնիշխյալ չորս անձանցից մեկը, անմային հավանականությամբ, հանդիսացել է բարադ-դարձանախորհուրդ, իսկ նույն արանի փլատակներից հայտնաբերված երկուսով մարտավարի, կսպարի, ակնիվա-դաշույնի, երկաթե նիզակների, ձիասանձների և շրեղ կառչույթի մնացորդներն ակներևաբար վկայում են, որ վերջինս եղել է հաստն տարիքի տղամարդ և անկազմավոր տվյալ հասարակության տեղապահ անդաշխարհի վերին աստիճանից կանգնած անձնակազմություն: Վերը նշված նյութական մշակույթի գտածոներից զատ, այստեղ հաստն տարիքի տղամարդու «տիրոջ» գոյությունն է վկայում նաև երեք նորածին երեխաների գոհարերան փաստը: Մամրանամների բերև ոչ պատասխանազուգականությամբ, գրեթե նույն տարիքի երեք նորածիններ են գոհարելով նաև Սևանի ավազանի Ներքին Գեաշաշեն գյուղի, ճ.թ.ա. XVI-XV դարերի ամհամազգով թվագրվող թիվ 21 դարձանախորհուրդի խմբային բաղձնա «տիրոջ» մոտ 50-ամյա տղամարդու (հասպետի) ոտքերի մոտ (Մկրտչյան Բ., Փալիասյան Ա., Փալիասյան Ա. 1997, էջ 130-141): Հանգամանք, որ գալիս է մեկ անգամ ևս հաստատելու Գեոիդոլի բարադ-դարձանախորհուրդում տեղապահված բարձր կարգավիճակ ունեցող հաստն տարիքի տղամարդու «տիրոջ» ու նրան ուղեկցող անձնակազմի միաժամանակյա պետության ավերակ խմբային բաղձնա փաստը և մատնանշելու ծիսա-պաշտամունքային ընկալումներին ու դրանց փաստացի որևորտեղ հանդիսացող արարողությունների վաղուց նշակված որոշակի այն համակարգի երկարակյանությունը, որ նկատվում է այս տարածաշրջանում:

Եթե թվականված հնագիտական համալիրները, որպես նյութական մշակույթի կոնկրետ դրսևորումներ, քոյի են տալիս փաստացիորեն Հայկական լեռնաշխարհում ճ.թ.ա. III-I հազարամյակներում իրագործված միաժամանակյա պետության ավերակ խմբային բարոնների և մասնակարգային Գեոիդոլի բարադ-դարձանախորհուրդի արարողականի առանձնատեղությունները, ապա գրավոր տեղեկություններն ու ժողովրդական բանավոր գրույցները, իրենք ինքիքի, հնարավորություն են ընձեռնում վերհանելու այդ երևույթի հետ կապված մասնա-պաշտամունքային ընկալումների ու պատկերացումների համակարգն, ինչպես նաև պարզաբանելու քրանից յուրաքանչյուրի (կամ անձն երաբուն զոհն դրանց մի մասի) թուլանախորհուրդում ու ինստատիկի ծանրաբեռնվածությունը: Այս առումով, կոնկրետ Գեոիդոլի բարադ-դարձանախորհուրդի բաղձնա ծեսի ուսումնասիրության համար առավել տեղեկատվական ու կարևոր են հայոց դիցազանական Փորր Սեիրի և Սպաստիների (Մովսես Խորենացի, Եզնիկ Կողբացի, Կարաոս Կարաոսյան, Կանական Կարապալան, Գրիգոր Կիսրեբեկ, Կիրառու վարդապետ Արևելի, Գրիգոր Անավազնի և այլք) մոտ բազմիցս հիշատակվող Արտավազ-Շիրազի մասին առասպելները: Ըստ որում, երկու առասպելների միջև նկատվող անկաստուն մնացորդները վաղուց արդեն ընդգծվել և ուսումնասիրության աղբյուր են հանդիսացել այս առասպելաբանության մեջ (Սասնա ծռեր 1936: Երեմյան Կ., 1980, էջ 35-36: Հարությունյան Ա. 1981, էջ 645: Արևելյան Ա. 1985, էջ 185 - 197: Հարությունյան Ա. 1987, էջ 40-42, 75-76: Գեորգյան Ա. 1997, էջ 112-116: Պետրոսյան Ա. 1997ա, էջ 32-33: Հարությունյան Ա. 2000, էջ 178: Կապույան Ա. 2001, էջ 134-138: Օրբելի Ի. 1956: Արտյունյան Շ. 1992, էջ 106: Արտյունյան Շ. 1992ա, էջ 160):

Չանդրաբանավոր վերնիշխյալ երկու առասպելների, ինչպես նաև դրանցից յուրաքանչյուրի բազմաթիվ տարբերակների համակողմանի ուսումնասիրությանը, որն, ըստ էության, դուրս է այս աշխատանքի շրջանակներից, կանգ ենք նստել միայն առասպելների այն դրվագների ու մտրանախորհուրդի վրա, որոնք գրեթե նույնպան են և Փորր Սեիրի, և Արտավազը - Շիրազի համար, ու, մեր կարծիքով, քրանախորհուրդում եզրեր են մատնանշում մի կողմից վերջիններիս կերպարների ու վարքագծի, մյուս կողմից Գեո-

գեղիովիայան բարայր-դամարանի բաղան ձեռն է Փոքր Մեծի ու Արտավազ-Շիրազի մասին հայոց ավանդապատմողների ճշմարիտ ընդհանրություններն ու կարգը:

Այս սանահերտուստ, քերես, անիթաշնորհյուն կա անդրադառնալ նաև հայերեն արձանատվան բարասրանի «այր» և «անձնավ» արձանատվան և վերջիններից կազմված «բարայր» և «բարանձավ» բառերին: Մրանց հոմանիշները հայերենում բազմաթիվ են (բարախոտը, բարախորը, ժայռախորը, վիճախորը, վիճախորը, լեռնախոտը, լեռնախորը, ծերպ, ժայռածերպ, որմնածերպ, բարածերպ, ժայռածերպ, քարածերպ, որմնածերպ և այլն): Թեև դատելով իրապարակի վրա առկա մտահանգիտական գրականությունից, քննարկելով երկու բառերի և սանահերտուստի «անձնավ» բառարմատի նախնական ձևն ու առուցարանությունն մտ այսօր ներխայտագլուխ է հարցականով (Տառուկյան Գ. 1987, էջ 112): Ինչ նե մտահանգիտում է ինստատվորում «բարայր» և «բարանձավ» բառերը: Բաճն այն է, որ եզված երկու բառը բառերի է «-այր», և «-անձնավ» բարդադիւնները նաև ինքնուրույն բառեր են և որդշակի (բառ դրան հոմանիշ) ինստատվյին ծանրաբեռնվածություն կարող են դրստելը: Այսպես. «այր» նշանակում է նաև «տղամարդ» և «բարայր» երկարմատ բառային գոյացությունը հնարավոր է նախադաս ընկալում է «բարի, ժայռի մեջ բնակվող այր տղամարդ» ինստատվ: Թեև, նմանատիպ կազմություն են նաև «այրածով» «ձիու վրա նստած այր՝ տղամարդ», «այրասեր» «սամուսնում սիրող, տղամարդ սիրող», «այրքուտիք» «ընտիր տղամարդ, այրի ընկնող այր՝ տղամարդ», «սկեսարայր» «սամուսնու հայր, սկեսրոջ այր, ամուսնու մոր այր՝ տղամարդ» և այլ բարդ բառակազմությունները:

Նմանօրինակ մեկնաբանություն կարելի է առաջադրել նաև «բարանձավ» բարդ բառի «-անձնավ» բաղադրիչին: Վերջինս, հնարավոր է, «անձն» «մարդ» բառի հետույս հողկական դրստորման մի տարբերակն է, որը, ըստ երևույթից, գոյացել է բառակերպի «ն» բաղաձայնի տղման հետևանքով (օրինակ՝ ոտն-ոտ, մատն-մատ, ձեռն-ձեռ, որմն-որմ, լեռն-լեռ, նաև՝ անձն-անձն, որտեղից էլ անձնամոր-անձամոր և անձնան-անձնա): Երբ նաաջարկվող ներադրությունը չի հավաստում հայերենի քերականական օրենքները, ապա «բարանձավ» երկարմատ բառային գոյացությունը և նախադաս, հնարավոր է, ընկալվել է «անձով (անձա՛ւ)՝ տղամարդով, բնակեցված քար, ժայռ, քարախոտը» ինստատվ: Ավելազանք նաև, որ «-այր» և «-անձավ» բաղադրիչները քննարկվող բարդ բառերը կազմում են միայն «բար» արձանտի հետ («բար-այր», «բար-անձնավ») և չեն միանում նրա հոմանիշներից («ժայռ», «ծերպ», «որմն», «վեռ» և այլն): Եվ սա նախկանշական է, քանի որ քերական հոմանիշներից միայն «բար»-ն «անձոր, կարծր, սիդր, կոշտ» ինստաներից զատ հնդեվրոպական որոշ լեզուներում ունի նաև «ընկալ, ընկույզի կեղև, կոկոսի ընկույզ» և «խեցգետին» ինստաները (համեմատիր. սանսկրիտի «arkā» «վիտակի բնկույզ», «arkatā» «խեցգետին»), հունարեն «ζωροχόος» «խեցգետին», լատիներեն «carina» «ընկույզի կեղև», «cancer-cancer» «խեցգետին», ինչպես նաև հայերենի «բարածակ» «խեցգետին» և բարբառային «վակակ» (զուց «վարկար, կարկար քար» նախնական ձևից) «ընկույզ, սկորուկ» բառացույցությունները (Անտառյան Է. 1979, էջ 558-561): Այսինքն «բար» արձանտ ինստատվորում է նաև կարծր մակերես ու միջնամարտաբ փոխոր կամ դարաբով միջուկ ունեցող առարկա կամ գոյացություն, որի սահմեց կարող է ծարձակվել ընձուղայ կամ դուրս տողակել կենդանի արքան: Երևույթ, որ մեկ ազգում ևս իր եղբայր համադրվում է բարայրում ամփոփված և վերածնան ունակ Մեղեդու-Համեդու ասանծ (նաև էպիկական հերոսի) վարքագծին: Այս աչինքն բույլ է տալիս ենթադրել, որ «բարայր» և «բարանձավ» հասկացությունների տակ նախադաս ընկալվել են բնական կամ ձեռակերտ այն ժայռախոտները, որտեղ ըստ վարչեցական աստատվարանական պատկերացումների, դրակվել են մեղմող-հասեղող դյուցազունները, կամ վերջիններիս ձուղված արարողակարգի համաձայն ամփոփվել են նրանց

հավասարեցված և սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցող հասուն տարիքի տղամարդկանց (հաճախ նաև նրանց անդրաշախարհյա ուղևորներին) դիսաններն ու աճյունները:

Ի մի բերելով աստակարանության, հնագիտության, լեզվաբանության և հնամարդաբանության ընձեռան տվյալները, կարելի է արձանագրել, որ Գեղիովի վանտուսյան բարայր-դամարանում իրականացված բարձրան ծնայ շատ ինչ ու խոր արձանտեր ունի Հայկական լեռնաշխարհում: Ըստ դրան, երբ հազարամյակների ընթացքում, աստիճանաբար, փոխվել է նրանում մեզգավված իրերի քանակն ու գույքակազմը, ապա անփոփոխ է մնացել բուն եղբայրն կազմող Հայաստանիկալուրը, գաղափարախախտությունն ու ծխակարգը, որն էլ վկայում է կոկոսերն տարածքի (Հայկական լեռնաշխարհի և հարկակի շրջաններ) և կոկոսերն ժամանակահատվածի (մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերը) սահմաններում էթնոմշակութային իրողությունների ու գործընթացների անվտանգ փոխակապակցվածությունը, հաջորդականությունն ու անընդհատականությունը:

ԳԼՈՒԽ ԿՆԿԵՐՈՂ

ՀՈՒՐԱՐԱՆՆԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղիովի բարայր-դամարանից հայտնաբերված փաստացի հնագիտական նյութի մանրակրկիտ ուսումնասիրության արդյունքների բովանդակում Եվրասիական աստակարանական համակարգերից հայտնի, հինամեկյան գրավոր սկզբնաղբյուրներով վկայված և որոշակի ժամանակագրական սահմաններ մատնանշող տվյալներին, մեր կարծիքով, հնարավորություն է ընձեռում անդրադառնալ նաև Գեղիովի բարայր-դամարանի կոմկրետ թվագրման խնդրին: Այս առումով էապես աշխատում են երկու տվյալ.

- ա) դաշույն - սպիտակի հայտնաբերման պարագան,
 - բ) բրոնզե անիտի վրա խեթական հիերոգլիֆային գրի սկզբունքով արված նշանագրի առկայության փաստը:
- Դաշույն-սպիտակները, ինչպես նշեցինք վերևում, լայն տարածում ունեին Հայկական լեռնաշխարհի, Կովկասի, Հարավարևմտյան տափաստանների, Դրիմի, Միջին Ասիայի և Իրանական սարահարթի համաժամանակյա հնագիտական համակրկներում: Դրանց վաղագույն օրինակները հանդես են եկել մ.թ.ա. VIII դ. վերջին քառորդի (Texos B. 1980, էջ 58: Πορροδοβα Μ., Ραεσκιαճ Ը. 1992, էջ 204 - 205, նկ. 32) և կիրառության մեջ մնացել են մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերը:

Իր հերթին, խեթական հիերոգլիֆային գիրը, ըստ էության հայտնի է արդեն մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից և առանց ընդիտանում օգտագործվել է խեթական թագավորությունում, ապա և ոչխեթական թագավորական կազմավորումներում և իշխանություններում ընդհանրապես մինչև մ.թ.ա. VII դարի առաջին քառորդը: Ուստի դաշույն-սպիտակների հանդես գալու առթիվ (մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քառորդ) և Մերձավոր Արևելքում խեթական (տուվալական) հիերոգլիֆային գրի կիրառման վերին (մ.թ.ա. VII դարի առաջին քառորդ) ժամանակագրական սահմաններն էլ հանդիսանում են Գեղիովի բարայր-դամարանի թվագրության համար ստանվել ընդունելի ժամանակահատվածը: Ամենայն հիստում է, որ քննարկվող բարայր-դամարանի բարձրաստիճան տերը, անձնայն հավանականությամբ, եղել է «Անտոսիակ թագավորության գահին իրար հաջորդած

երևոյ արքաների Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-714 թթ.) և Արգիշիլի II-ի (մ.թ.ա. 713-685թթ.) կամ թերևս նրանցից մեկն ու մեկի ժամանակակիցը և, ըստ այդմ էլ, հնարավոր է նաև անմիջական մանանկիցը ուսուցանողն ընդհանուր առմամբ այն իրադրությունների մի մասի, որ ծավալվել են Մևանի ավազանում և հարակից շրջաններում նշված ժամանակահատվածում (Գայսերյան Վ. 1985, էջ 67-79; Меликшвили Г. 1960, էջ 328-329; Арутюнян Н. 1983, էջ 195-220):

ՎԵՐՋԱԼԱՆ

Դատելով սեպագիր սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, Մևանի ավազանը, որպես տեղեակալ և ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջան և մարտկալանի ու նյութական (իտմբային) նկատելի տեսարաններ պարունակող աշխարհագրական տարածք, մ.թ.ա. VIII դարից դարձել է Վանոտանի թագավորության ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումներում ամենից հաճախ ընդգրկվող շրջաններից մեկը: Ըստ որում, այդ միջոցառումները ոչ միայն ներառել են ռազմական աշխատանքների ու բնակավայրերի որոշ գնդի տեղափոխման ընդունակա խնայակները, այլև գյուղատնտեսական տարածքում գտնվող ինչ բնակավայրերի վերակառուցման և անվանափոխման («տարիի աստուծ թաղաք», «Թեխչեա աստուծ թաղաք»), նոր ամրոցների ու պահակակետերի հիմնման, ինչպես նաև ռազմական համակարգի տեղադրչախան միջոցառումները: Նշված պատմա-քաղաքական համայնապատկերի ամենատարբեր ամրամասները ներկայացնում են ինչպես տեղի հնագիտական հուշարձաններից ի հայտ եկած թագմազան նյութերն, այնպես էլ Վանոտանի թագավորության տիրակալների (Արգիշիլ I, Մարդուրի II, Ռուսա I) կողմից Լճաշենում, Գալառում, Վարդանդրում, Շուխնարում և Շոպակում թողած, ապա և իրենց տարեգրությունների մեջ վերտոնի արձանագրած սեպագիր տեքստերը (YKH-127, I, 21-22: YKH-127, II, 25-26: YKH-128, A2, 1-13: YKH-155, A, 13-21: YKH-155, D, 45-53: YKH-155, F, 15-32: YKH-156, D1, D1b, 1-30: YKH-160, YKH-161: YKH-265: YKH-266): Ըստ որում, վերջիններում հիշատակվում են ինչպես Մևանի ավազանի արևմտյան ու հարավային ափամերձ շրջաններում տեղադրված թագմաթիվ բնակավայրերի, ցեղախմբերի և քաղաքական կազմավորումների անվանումները (Կիլիկիոն-Քիլիսիոն, Վիլքուխի-Վիլկունի, Բշտիկունի, Լիքի, Բանանի-Կամանի, Արախտի, Տուլիանի-Թուլիխու, Լուեռուն-Լուխարուն, Արբոսիցի և այլն), անպես էլ նրանց համադասակցությունը հավաքական անունը Ուրուրի-Էրիուռի (Քալդայարյան Ս. 1935, էջ 164: Արնոն Գ. 1972, էջ 206-207: Պետրոսյան Ս. 1976, էջ 191: Հնայաբան Ս. 1996, էջ 46-47: Պողոսյան Գ. 1996, էջ 32-46: Капанянц Г. 1941, էջ 62: Пиотровский Г. 1944, էջ 84: Меликшвили Г. 1954, էջ 56: Пиотровский Б. 1959, էջ 80: Меликшвили Г. 1960, էջ 444: Арутюнян Н. 1970, էջ 200: Арутюнян Н. 1985, էջ 198-199):

Սա Մևանի ավազանում Վանոտանի թագավորության տիրակալների այն թագմաթիվ ձեռնարկումների մի կոնկրետ դրվագի վերհանման էլ նպաստում են Գ. Երևիկունի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հանգիտական նյութերն ու դրանց հիման վրա արված մշակութային, հնամարդաբանական, առասպելաբանական և լեզվական մեկնաբանումներն ու վերակազմությունները:

Լերդոյ առարկա տարածքի հետազոտման ու Մևանի ավազանում թողած սեպագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությունը բույլ էր տալիս էզրակցել, որ Գ. Երևիկունի քարայր-դամբարանի տեղի ընտրությունը պատահական չէ: Այս տարածքի կարևո-

րության ու նրա մշտապես վերահսկման անհրաժեշտության մասին է խոսում նաև վանոտագիների կողմից Գ. Երևիկունում, բնթանվող քարայր-դամբարանի հարևանությամբ, ռազմական տեսանկյունից անպիս հարմար տեղադրության ունեցող քրի վրա կառուցված ամրոց-ինհանկետը, որը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում (մասնավորապես Ստ. Առաքիլի մոտ) հիշատակվում է «Ալբերդ» անվամբ («ՀՀՏՏԲ, հ. I, 1986, էջ 71):

Արևիկունի ղեկավարները, ինքնաբերաբար, առասպելում են մեկ հարցի բնթանվում ևս. Մևանի ավազանում տեղադրված Ուրուրի-Էրիուռի համադասությունը մեջ մտնող գեղային կամ վաղպատական կազմավորումների որի՞ տարածքում են կառուցվել Ալբերդ անունը ու Գ. Երևիկունի քարայր-դամբարանը:

Այս առումով առավել կարևոր տեղեկատվություն է ամփոփում Մարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) Մևանի ավազանում թողած և, ըստ նրա սեպագիր տարեգրության տվյալներից, մ.թ.ա. 753-752 թվականների իրադրությունները ներկայացնող արձանագրությունը: Այգարնաղբյուր, որի նախնական տեղադրության կոնկրետ վայրի մասին տեղեկությունները որոշ հավաստական տվյալներ են պարունակում:

Այսպես, արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Մեծապետից հայտնում է, որ արձանագրությունը հայտնաբերել է 1863 թվականին Նոր Քայազանից 20 վերտու հեռավորության վրա գտնվող Արափման գյուղի մոտակայքում, այնուհետ գտնվող ինչպիսից ինչ պատճառով պակաս և գետնին բնկած մի քարաքեղերի վրա: Այս ժայռից հանառուտում է նաև պատմաբան Մ. Պատկանյանը, ավելացնելով, որ 1866 թվականին արձանագրությունը տեղափոխվել է Թիֆլիս քանգարան (Петканов К. 1883, էջ 11, 6կ. II): Մ. Երևիկուն տվյալների համեմատյա, արձանագրությունը վտարակված է եղել Արափման գյուղի մոտ գտնվող ժայռի վրա, որտեղից արվել է Գ. Կուստալ Ռադդիի կողմից և տեղափոխվել Թիֆլիս (ՇՕԱԿԱ. Խ. 1, 1875: Радае Г. 1891, էջ 21: Пиотровский Б. 1959, էջ 12): Ըստ որում, Մ. Երևիկունի պալատական է այդ արարքը և հայտնում, որ արձանագիր իշտարձանները տեղեկատվական առումով առավել արժեքավոր են, երբ պահպանվում են իրենց նախնական տեղում (Николевский М. 1896, էջ 111-116): Մ. Երևիկունի ավազանում է, որ այդ արարքից շատ տարբեր մյուս բնթանվող տարածքն է այցելել նաև Անդրկովկասում ուսումնասիրող արևելագետ Ս. Իվանովիչը, և Արափմանի տարեց բնակիչները նրան ցույց են տվել այն ժայռերը, որոնցից մեկի վրայից իբրև թե հանվել է վերիկուրյան արձանագրությունը (Николевский М. 1896, էջ 115):

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին վերաբերող տեղեկատվությունների մեջ հավասարակն է այն, որ դրանցից վաղերում մշտում է բնթանվող արձանագրության բնթանային վիճակն ու գետնին բնկած լինելու պարագան, իսկ համեմատաբար ուշերեմ ժայռի վրա փորագրված լինելն ու Գ. Ռադդիի կողմից իր նախնական տեղից հատվելը: Եթե 1863 թվականին արձանագրությունը տեղադրում են վերաբերյալի վիճակում էր, ինչպես կարող էր 1866 թվականին վերտոնի հայտնվել ժայռի վրա և հատվել Գ. Ռադդիի կողմից...

Վերիկունի տեղեկատվություններում քննախնդր է Արափման-Ատաման (ներկապես «Արափառ») գյուղի մոտ սեպագիր արձանագրության հայտնաբերման փաստն ու հետագա փոխադրումը Թիֆլիս: Սա այն էլ է ինքի ընդունելով, Մարդուրի II-ի խնդրո առարկա արձանագրությանն աղամախության մեղքերում են վերաբերել հետագա ուսումնասիրողների հիմնական մասը (Միքայելյան Գ. 1968, էջ 31, հանդիս 55: Արնոն Գ. 1972, էջ 179, 207: Հ. Կարազեղեան 1998, էջ 227-228: Церетели Г.В. 1959, № 21: Пиотровский Б. 1944, էջ 28, 82: Пиотровский Б. 1959, էջ 12: Мещанинов И. 1978, էջ 372-374: Арутюнян Н. 1985, էջ 131-132, 187-188: Diakonoff I., Kaskhai S. 1981, էջ 85-86 և այլու):

Բերված վաստերի համատեքստում անասկանայի են և անձանք այն դրդապատճառներ, որոնց հիման վրա, արեւելաեւ-սեպագրագետ Գ.Ս. Մեխիթիշվիլին խնդրա ասարկա արձանագրությունը տեղադրել և Աղասյան (ներկայիս՝ Վարդանյան) գյուղացի մոտ 15 կմ հարավ, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին գտնվող Աղասյան (ներկայիս՝ Ներքին Գետաշեն) գյուղի մերձակայքում (ԿԿԻ-160): Իրարից ոչ այնքան հեռու տեղակայված այս երկու բնակավայրերի հետ կապված պարզվեց, թեևս կարող էր առաջանալ Աղիսյան (Աղիսիան) և Աղասյան (Աղասյան) սերմնավաճառների որոշ նմանություններ և դրանից բխող պատասխանը չհիղորձների հետևանքով...

Մարտոյի II-ի վերոնիշյալ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը:

^hhal - di - ni - ni ba - օ - Տի - ni
^sar - du - ri - Տե 'ar - gis - te - ի - ni - Տե
 a - li UKU lu - օ - ի - ni URU LUGÁL - nu - si

^gi - na - li - bi - i Lu - e - (ri) - ի - ni - i

 gu - nu - Տի իա - u - bi Տի - na - li - bi - i
 LUGÁL UKU^{ME} ra - ni SAL^{lu} - tu - bi
 ku - օ - be pa - ri KUR^u - du - ri - e ti - ni

Իր գրելանով (սեպականների ընտրության սկզբներով), ինչպես նաև քերականակ կառուցվածքով (այս արձանագրության որոշակիորեն տարբերվում է Վանոտայի քաղաքորների և մասնավորապես Մարտոյի II-ի մյուս սեպագիր տեքստերից և անվանաձևերի ու դարձվածքների մի քանի ոչլայզակ (և անավոր) հարկորումներ է պարտական: Ուստի, մինև և տեքստի քարգնամությունը տալը, դրանք կա անդրադառնալ վերջիններին բնորակվում են մեկնաբանությունը:

1. Այլ է զարմուն այն հանգամանքը, որ վանոտայյան արձանագրությունների մեջ առաջին (և միակ) անգամ Մարտոյի անձնավան առաջին վանը տրված է ոչ թե ընդունված **sar** - **Մ** (Իշչար դիցուհու անունը ներկայացնող) զարգաբարձրով, այլ **ս** - **ս** սեպականով, ինչի պատճառով էլ անվանումից առաջ օգտագործվել է ոչ թե "ID", **1** **+** (անձնավան+դիցանվան), այլ "I" - **1** (անձնավան) բացասախոյը:

Այս ամենի հետևանքով Մարտոյի II-ի անվանումը բնթարկվող արձանագրության երկրորդ տողում վանոտայյան սեպագրով ներկայացվել է ոչ թե տարածված ¹⁰ **sar** - **du** - ri, այլ անավոր **sar** - **du** - ri վանկնակալացություն (Փառեհանոս Կ. 1983, արձանագրություն II: ԿԿԻ-160): Այնպիսի տավաղություն է ստեղծվում, որ արքայի անձնանունը, կարծես թե միտումնավոր կերպով գաղտվել են աստվածային խորհրդանշելն ու իմաստը...

2. Տեսարի շորրորդ տողում, նվազմեց գեղամիության անվանումը ներկայացնող սեպականներից երրորդը վնասված է: Այս վաստ արձանագրված է ինչպես II, «Դասկանյանի կողմից արված գծանկարում (Փառեհանոս Կ. 1883, արձանագրություն II, տող 4), այնքան էլ Մ. Նիկոլայու իրատարակած լուսանկարում (НИКОЛАЕВИЧ М. 1896, աղ. XXVIII): Երկու արեւելագետներն էլ վնասված վանը կարդում են **Մ** - ri , իսկ ողջ երկրամունը ^{KUR} **L**uc[ri]նի - «Լուս[րի]սի երկիր» կամ «Լուս[րի] տոհմի երկիր»: Գ.թ. Մեխիթիշվիլին, ըստ Մարտոյի II-ի տարեգրության համապատասխան հատվածի (ԿԿԻ - 156, DI + DI, 5 - 6) վնասված սեպանշարը վերականգնում է որպես **-1** «ի» և համապատասխանաբար արձանագրված երկրանունը ընթերցում ^{KUR} **L**uc[իս]ի-

«Լուս[րի] տոհմի երկիր»: Ըստ անձնայի, Մարտոյի II-ի վերոնիշյալ տարեգրության մեջ, ու և իս վանկերի սեպականների նմանության պատճառով, փորագրող վարպետը կորցրեց իր չ տրվել սեփանկանակ պատ՝ **-Մ** - ri վանկի փոխարեն, ուղիսայյան մեկ սեպի բաց թողնման պատճառով արձանագրվել է **-1** - իս: Ուստի մեք հավանական են համարում Հ. Պատկանյանի վերականգնումը, առավել եւ, որ բնթարկվող երկրանունը, գրեթե նույն ձևով (^{KUR} **L**uc[ri] - «Լուս[րի]սի երկիր» կամ «Լուս[րի] տոհմի երկիր») հանդիպում է նաև Մարտոյի II-ի հարյուր Ռուսա I-ի Շովիմանում (Սևանա լճի հարավային ափ) թողած արձանագրության մեջ (ԿԿԻ - 266.):

3. Դարձյալ առաջին (և միակ) անգամ տեքստի 6-րդ տողում օգտագործված է ^{SAL} lu - ան - bi արտահայտությունը, որը կազմված է «^{SAL} lu - ան - bi» - «վին» արմատից և բայի առաջին դեմքի, եզակի բով, անյալ ժամանակի «-ան» վերջավորությունից: Նմանատիպ հոլովում ունեցող վանկություն մի խումբ բառերի (օրինակ՝ «ա-ցու-ն»՝ «անցնալ», «ս-սա», «ա-մա-ձ-ն-ու-ն»՝ «այրեցի», «հա-ն-ու-ն»՝ «մկանցի», «հա-ն-ու-ն»՝ «աղբերի», «սու-ն-ու-ն»՝ «տաղարկություն վերցրի, հասա», «հի-մ-ի-ն-ու-ն»՝ «վասուցեցի, շինեցի», «ե-ու-ն-ու-ն»՝ «դրեցի, տվեցի, շնորհեցի», «ա-մ-ու-ն»՝ «արեցի, կատարեցի», «ա-ձ-ց-ու-ն»՝ «սպանեցի» և այլն) համարությունը թույլ է տալիս «^{SAL} lu - ան - bi» արտահայտության համար հավանական համարել «վին դարձի»՝ այսինքն՝ «ամորձանցի» իմաստը: Վանոտայյան սեպագիր տեքստերում հանդիպում է այս արտահայտության հոմանիշը՝ «sediadibus», որը կազմված է «sediatio»՝ «վին» և «dubis»՝ «արեցի» բառարմատներից (ԿԿԻ - 128, B1_{15,39}; ԿԿԻ - 156C₁₄; ԿԿԻ, էջ 410): Ի դեպ, նման վերծանություն կողմնակից էր նաև Գ. Չերեքեղին (L[ep]eteli M. 1939, տեքստ 21):

Արված մեկնաբանությունները մեզ հենարկություն են բնծեռում մերժել Գ.թ. Մեխիթիշվու այն ենթադրությունը, թե իբր բնթարկվող սեպագր փորագրող վարպետը «^{SAL} lu - ան - bi»-ն ու և և և վանկի միջմաստում նույնպես է արձանագրել «pa - ru»՝ «քշել» երկվանկ բայը և, դրանով իսկ խաբարել «pa - ru - bi»՝ «քշելի» արտահայտությունը (ԿԿԻ - 160, ծանոթություն 1):

4. Տեսարի 7-րդ տողում արձանագրված «^{KUR} aduriatio» երկրանունը Գ.թ. Մեխիթիշվին ընթերցում է «^{KUR} aduri e[si]նի» ձևով, գտնելով, որ փորագրող վարպետի կողմից ու և ու վանկերի միջմաստում սխալմամբ բաց է թողնվել ս սեպանշարը և, որ տեքստում, վասուցեցի, խաղված է Սևանի ավազանի արձանայյան ու հարավային ափամերձ շրջանում տեղակայված ցեղամիությունների համայնությունը: Ուրուրի-Էրիուրի երկրի մասին, առավել եւ, որ նույն արքայի սեպագիր տարեգրության մեջ (ԿԿԻ - 155D₃₆) բնթարկվող երկրանունը համընկում է հենց այնպես «^{KUR} aduriatio» («Ուրուրի-Էրիուրի երկիր»):

Քննարկվող արձանագրության (ԿԿԻ - 160) համապատասխան հատվածի ընթերցման էլ այլ տարբերակ է առաջարկել Գ. Չերեքեղին: Ըստ նրա «^{KUR} aduriatio» անվանումը կարող է թուրկացած լինել «^{KUR} adurio»՝ «երկիրը Ուրուրի» և «ուն»՝ «ամուն» ինքնուրույն հատվածներից և բնացիտներն նշանակել «Երկիրը Ուրուրի անվան» այսինքն՝ «Ուրուրի անունը (կիր) երկիրը» (Mekhachian I. 1978, էջ 387):

Արված բնթարկումներն ու մեկնաբանությունները թույլ են տալիս Վարդանորի (Աղասյանի) արձանագրությունը քարգնանել հետևյալ կերպ.

Խարյայն հրամանով
 Մարտոյի Արգիշտորին
 ստամ է: Ճորիխտուն արքայական բարաբը
 Շինարիի: Լուս[րի] ցեղի առաջնորդի,
 կովով գրավեցի: Շինարիի

Այս համատեքստում, մեր կարծիքով, հնարավոր է անկնարանել նաև Լուերու- (լսի/հի) երկրի բազավոր Օհնավիթի(հի) անձնանունը: Ինչպես նշեցիք վերևում, մենք համաձայն ենք Օհնավիթի(հի) անձնանվան՝ Ն. Արնոնի կողմից արված, «Օհնա-» և «-իթի(հի)» մասնատմանը: Ըստ որում, երե «Օհնա-» բաղադրիչը, այստեղ ևս, ըստ անհանգիսի, կրում է «ծին, գարն, սերունդ, ազգ» իմաստը, ապա «-իթի(հի)» բաղադրիչի համար, մեր կարծիքով, առավել համադրելի են հայերենում հանդիպող «լիթ» կամ «լիփա» և «լիթանոտա» կամ «վիանոտա» բառարմատները, որ բառացիորեն նշանակում են «խարավ-արևմտյան քամի»: Հր. Աճառյանի կարծիքով վերոհիշյալ բառերը կարող են փոխառված լինել հունարեն «Λίθος» և լատիներեն «lithos»՝ «խարավ-արևմտյան քամի», ինչպես նաև երբայերեն «לֶחֶם» «սպիտակ» (ավելի ուշ նաև՝ «լիկարայր ծառ, կեղ-րուկ») բառարմատներից (Աճառյան է. 1973, էջ 280, 287): Թերևս ավելի հավանական է, որ «-իթի(հի)» բաղադրիչն ամենիջական կապ ունենա հնդեվրոպական «*aiḥ₂wos»՝ «սպիտակ, լուսավոր» արմատի հետ, այնպես ինչպես խեթերեն «alpa-» «ամալ», հունարեն «αἶψα»՝ «մաշկի վրա սպիտակ նշան, հետք», լատիներեն «albans»՝ «սպիտակ, ճերմակ», ուրբերեն «albus»՝ «սպիտակ, ճերմակ», ռուսերեն «албый», «албый» «ամազգ (բառացիորեն) սպիտակ, փայլուն մետաղ)» և հնդեվրոպական այլ լեզուներում հանդիպող բառերը (Топоров В. 1975, էջ 81: Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, էջ 783): Երե ընդված զուգահեռները համապատասխանում են իրականորյանը, ապա Լուերու(լսի/հի) երկրի տիրակալի անվան երկրորդ բաղադրիչը պետք է որ նշանակած լինի «սպիտակ, ճերմակ» կամ «թափ, հոգ»։ Այսինքն «Օհնավիթի(հի)» անձնանունը հնարավոր է «ճերմակածին, Լուսածին» կամ էլ «Հողմածին, Փորրկլածին, Համուց ճնված» իմաստներն արտահայտում լինի:

Այս մեկնաբանությունն ուշադրության արժանի մեկ այլ եզրահանգման է բերում: Բունտ այն է, որ Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետություններում հիանալի տվորույթ կար, ըստ որի բազավորների, թագավորանների և արքայազների մի զգալի մասի անձնանունները կամ անմիջապես կրկնում էին իրոքի և տարերի աստծու անվանումը, կամ էլ իրենց մեջ ներառում էին այնպիսի բառարմատներ, որոնք ուղղակի նշանակում էին քամի, հողը, փորորիկ: Այս առումով մերձավորարևելյան Քրե (Քալու, Քալա, Վալա) աստծու (հողմի-տարերի աստված) անունը հանդիպում է Ասորեստամի (Քելու, Քելու-բանի, Աշուր-Քել-Նիշեշու, Աշուր-Քել-կալա), Բաբելոնի բազավորության (Մարդու-Քել-զերի, Քել-իքնի) և Տյուրոսի բազավորության (Քալա) արքայանուններում (Եսեք — ման Յ. 1976, էջ 184-188: Шифман И. 1987, էջ 157, 221): Հողմի և տարերի արքայազնի աստված Ադադի (Ադդու) անվանումը մեկ հազարամյակից ավել է մ.թ.ա. XIX-VIII դդ.) ժամանակահատվածում 13 անգամ կրկնվում է ասորեստան արքայացույցակներում, այդ թվում 5 անգամ Շամշի-Ադադ, 2 անգամ Շարբան-Ադադ, 3 անգամ Ադադ-Ներարի, 2 անգամ Էրիբա-Ադադ և 1 անգամ Ադադ-Ճարուտ համարողության (Եսեք — ման Յ. 1976, էջ 187-188): Նույն աստծու անունը Նուր-Ադադ, Օյի-Ադադ, Ադադ-չուն-իդիսի, Ադադ-չուն-ոմուր, Ադադ-ափա-իդիսի անձնանվանական տարբերակներով վկայված է նաև Բաբելոնի բազավորության մ.թ.ա. XIX-XI դարերի արքայացույցակներում (Եսեք — ման Յ. 1976, էջ 182-184): Ըստ որում, այս անվանումների հետ միասին, հատկապես Կասիտական հարստության շրջանում (մ.թ.ա. 1742-1155 թթ.), Բաբելոնում հանդիպում են նաև հնդեվրոպական Բոքսես աստծու (դարձյալ Հողմի-տարերի աստված) անվանումից ածանցված արքայանուններ

(Բոքսես-Բոքաշ կամ Բոքնա-Բոքարիաշ, Ուգան-Բոքաշ կամ Ուգան-Բոքարիաշ) (Եսեք — ման Յ. 1976, էջ 183): Հանգամանք, որ առանձին և խորն ստանձանափորության խնդր է: Ավելացնենք նաև, որ Կասիտական հարստության վերջում և հատկապես Բապիեի II հարստությունից (մ.թ.ա. 1150-1027թթ.) սկսած ընդհուպ մինչև Նորքարեւոնների թագավորության վախճանը (մ.թ.ա. 626-539), այս տերության արքայանուններում մոտ երկու տասնյակ անգամ, տարբեր համարումներով, սկսվում են զրոնվածից իրոքի և փորորիկ հետ անդիպող մեկ այլ աստծու Մարդուկի անվանումը (Մարդուկ-ափա-իդիսի, Մարդուկ-կաթիւ-ախիսեշու, Խոտի-Մարդուկ-բալուտի, Մարդուկ-ճարի-ախիս, Մարդուկ-չապի-զերի, Մարդուկ-ախիս-Էրիբա, Մարդուկ-զարի-չունի, Մարդուկ-բալա-մոթի, Մարդուկ-ապա-մոթի, Էրիբա-Մարդուկ, Մուշեշու-Մարդուկ, Անե-Մարդուկ, Լաբաշի-Մարդուկ և այլն) (Եսեք — ման Յ. 1976, էջ 183-185):

Մերձավոր Արևելքի մ.թ.ա. II-I հազարամյակների մի շարք տերություններում լայն տարածում ունեին խեթա-խոտիական Թեշուր աստծու (դարձյալ Հողմի-Տարերի աստված) անվանումից ածանցված արքայանունները: Մասնավորապես խեթական թագավոր Մուվաթալի (մ.թ.ա. XIV-XIII դարերի ասանձագած) որդին կրում էր Ուրիլի-Թեշուր անունը (Գեյրի Օ. 1987, էջ 27, 35, 44, 47, 60 և այլն):

Այս առումով տարբերակներն ավելի մեծաթիվ էին Արքայախայի արքայանուններում (Շիլա-Թեշուր, Վիլա-Թեշուր, Իրիլի-Թեշուր, Խիշին-Թեշուր, Մուշ-Թեշուր և այլն) (Вильхельм Т. 1992, էջ 84-85, 89):

Վերոհիշյալ խեթա-խոտիական դիցաճումն էր տարբերակներն ուներ նաև Հայկյան լեռնաշխարհի հարավում տեղաբաշխված Շորթիայի արքայանուններում: Վերջինս թագավորը կոչվում էր Նիթ-Թեշուր, երբայից Խու-Թեշուր (իսկ ընթերցմանը Բազ-Թեշուր), արքայազները՝ Շեթիլի-Թեշուր և Լիզի-Թեշուր (Саркисян А. 1989, էջ 28-29, 61-62): Զննարկվող խնդրի շրջանակներում, առաջին հայացքից այն տպավորություն է ստացվում, որ Մերձավոր Արևելքի վերոհիշյալ տերություններից կարծես թե առանձնանում էր Վանոտայի (Միդաոտա) թագավորությունը: Վերջինս դիցաբանում ինչ կար խեթա-խոտիական Թեշուրի և անվանումներ և Դոնկեղայի աստծու համարժեք Թեշեբ աստված (ը պատիվ որի անվանակոչվում էին ճուղիակ թաղարքեր և ամրոցներ), ավելայն վանոտայան արքաների անձնանվանական համակարգում, վերջինս որպես անվանակերպ բաղադրիչ չէր կիրառվում: Թերևս պատճառն այն էր, որ «իդու, քամի, փորորիկ» հասկացությունների ամուրջակի կերպով ամփոփվում է ներկայացվում էին վանոտայան մեկ այլ արքայանուն մեջ: Խոսքը վերաբերում է «Արզիչի» (տարբերակներ՝ Արզիչաշ, Արզիտա, Արզիտա, Արզիչ, Արզիչոն, Արզիչոն, Արզիչոն) անձնանվանը: Այն կրում էին Վանոտայի թագավորության գահին թագանմ երկու արքաներ՝ Արզիչի Ի-ը (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) և Արզիչի II-ը (մ.թ.ա. 713-685 թթ.): Այս անվանումներ վանոտայան սեպագիր տեքստերում հանդիպում է «Ar-gi-iš-ti», «Ar-giš-ti», «Ar-giš-tu» տարբերակներով (ՄԿԽ, էջ 418-419): Կիմոնց արդեն արեւելագետների մեջ շքոտ է այն տեսակետը, որ «Արզիչի» անվան հիմնամասը «argi-» կամ «argiš-» բաղադրիչը կարող է լինել: Սրան ամենից ավելի համապատասխանում են հնդեվրոպական *arg-» կամ *ar(ε)g-»՝ «սպիտակ, փայլուն», կողորայինների հաշվառմանը *Hark'-»՝ «սպիտակ, փայլուն, արծաթ» և թերևս «(a)rg^{h3}-a-»՝ «արծիք, զին, հարգ» (հնձու. հայերեն «արկար-երկար», «արծաթ», «արծարպահ», «արզազ», «արզարու», «ամառգ» բառերի հետ) բառարմատները (Աճառյան է. 1971, էջ 301-302: Չախուկյան Գ. 1987, էջ 56-57: Պետրոսյան Ա. 1997, էջ 12-15: Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, էջ 217, 229, 713, 919, 925): Այսինքն՝ Argiši անձնանունը, ըստ վերը

Հաստատվելու ցանկ (Մեկնագիր) անվանը գյուղ Խոսրոբի ճանաչելի Այնի գավառակում և այլն (ՀՀՀՏՏ, 1988, էջ 858):

քվականի ծանր դեպքերից հետո: Բանք այն է, որ Արտեստանի հետ մ.թ.ա. 743 և 735 թվականներին ունեցած անհաջող բախումներից հետո, Վանտոսայի բազավորությունը ամբողջապես կորցրել էր գերիշխանությունը դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք տարձր մերձավորարևելյան բանվոր առևտրական ճանապարհների նկատմամբ և, ըստ էության, գրկվել Արձնքի մետաղի հարստա հանքերից օգտվելու և նույն տարածքով անցնող ուսու տարանցիկ առևտրի հարողայակից լինելու հնարավորությունից: Այս ամենի պատճառով Վանտոսայի բազավորության համար առաջնային պլան պետք է նվիրել առևտրական կապերի ու մշակութային փոխանցությունների, տվյալ պահին կնքվողներից գրեթե զերծ ճանապարհը, որն ապահովում էր գերիշխանություն Սևանի ավազանից հարավ-արևելք ընկած (Ուշկանի լեռներ՝ «Ոսկու լեռներ», Մյունիք) և Իրանական արախսարիի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող (Հանադանի շրջան) պղծին և ոսկու հարուստ հանքավայրերի նկատմամբ և հնարավորության ընձեռում, շրջանցելով Արտեստանը՝ Թալիշի, Գիբանի, Լորիստանի և Խուզիստանի վրայով, դուրս գալ առևտրական գործառնությունների այնպիսի բանվոր մի շրջան, ինչպիսին Պարսիկի ծոցն էր: Թեև սա էր հիմնական պատճառը, որ արևմուտքում Արտեստանից պարտություն կրելուց հետո, Վանտոսայի տիրակալներն ամբողջապես պարզարտում էին Իրանական արախսարիի հյուսիս-արևմուտքում հատվածում գտնվող Մանա եղևիկ և վերջինիս հովանավորող Արտեստանի ղեմ, վերջ նշված տարածքներում գերիշխանություն պահպանելու համար:

Սեկանդարությունների այս համառոտեցումն միանգամայն հասկանալի են մ.թ.ա. VIII դարի երկրորդ կեսի և մ.թ.ա. VII դարի առաջին կեսի Վանտոսայի արքաների ցանկերը՝ Նեքրին Գետաշեն-Մարտուրի-Գեղովիտ-Սելիմի լեռնանցք-Եղեզնի-Սյունիք ճանապարհի վրա ամեն կերպ գերիշխանություն պահպանելու գործում, ինչը լավ փաստագրվում է Նեքրին Գետաշենում, Գեղովիտում, Եղեզնիում, Մալիշկայում, Հարփում և Արևխում (Սիսիան քաղաքից 17կմ արևմուտք) հայտնաբերված վանտոսայան բազմաթիվ և բազմաթիվ հնագիտական նյութերով (Գալսիդյան Վ. 1985, էջ 67-79: Փիլիսոփայական Ա. Հովհաննիսյան Վ. 1991: Ենիգիսարյան Ն. 1991, էջ 69: Խնկվիկյան Օ. 1998, աղ. CXX-CXI: Арутюнян Н. 1985, էջ 195-229: Esayan S. 1984, էջ 136-138, աղ. 27, նկ. 86 և այլն):

Այս ճանապարհի վրա առաջնային դեր պիտի վերապահված լիներ հատկապես Գեղովիտին, քանի որ այն, ըստ էության, պահպանում և վերահսկում էր ռազմա-քաղաքական կարևոր հանգույցի՝ Սելիմի լեռնանցքի հյուսիսային մասույցները: Այդ են մասունքնույն այս տարածքում գոյություն ունեցած ամրոցները ևս ամրացնողները վանտոսայիների կողմից և հատկապես Գեղովիտի տարածքում ռազմական ամրոց-հենակետի հիմնումը:*

Նույն ժողովրդի և հաստատապես փաստել, եղև՛ էր արդյոք Գեղովիտի քարայր-դամբարանում անվտիված քարձրատափեման անձնավորությունը, քննարկվող հուշարձանից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա կառուցված, Արեթի վանտոսայան ամրոց-պահակապետի տեղը կամ դեպիվարը: Այդ մասին ավելի հիմնավոր ու հսկայական տեղեկություններ կարող են տալ քննարկվող ամրոցում 1994 թվականից սկսված և մինչև օրս շարունակվող հայ-խաղապական հնագիտական արշավախմբի հետազոտաշխատանքները (Հակոբյան Հ. 1996, էջ 39-40: Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ս., Պարսե-

* Ավելացնեմք նաև, որ ռազմավարական առումով եզակի այս ճանապարհի դերը էր կորցրել նաև Մտիկի դարաշրջանում, ինչի մասին է վկայում հենց քննարկվող շրջանում (այսինքն) վանտոսայան տեղաբնակի Լուբու(խիմի) երկրի տարածքում՝ Շակար գյուղի մոտ հայտնաբերված Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-160 թթ.) սրանմանտա սամանաբարաքը:

ցիանի Ն. 1996, էջ 40-42): Սակայն այսօր արդեն, հենց նույն արշավախմբի ձեռք բերած տվյալներից պարզ է, որ ռազմավարական առումով բացառիկ դեր ունեցած այս ամրոցն ու նրա մերձակայքը իրենց նշանակությունը պահպանել են Վանտոսայի բազավորության անկումից հետո էլ և, դասելով քննարկվող տարածքում պետությունների ընթացքում հայտնաբերված ու որդաշի ժամանակագրական սահմաններ ցուցանող նյութերից, նշանակալի դեր խաղացել են Երվանդունիների բազավորության տարիներին, և արժեքնայն գերիշխանության ընթացքում, և հելլենիստական ժամանակաշրջանում, և Արտաշեսյանների հարստության օրոք:

ՀԱՍՏԱՀԱՎԱԿԱՆ ԱՐՁՅՈՒՄԱՆԵՐԻ ՑՈՒԿ

ԱՐՁՅՈՒՄ 1
Մերձավոր Արևելքի քարտեզը (մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի I-ին կես):

ԱՐՁՅՈՒՄ 2
1. Գեղովիտի վանտոսայան (տրարտական) քարայր-դամբարանի ընդհանուր տեսքը: 2. Հատակագիծը: 3. Որդախայսաց կտրվածքը:

ԱՐՁՅՈՒՄ 3
Գեղովիտի քարայր-դամբարանի առաջին սրահի ընդհանուր պատկերը ակնորմներից հետո:

ԱՐՁՅՈՒՄ 4
1. Վան: Խորխորյան մեծ քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Պատրոսկյան Բ. 1959, էջ 210, նկ. 58):
2. Վան: «Նավթ-բույու» քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Պատրոսկյան Բ. 1959, էջ 212, նկ. 60):

ԱՐՁՅՈՒՄ 5
1. Վան: Խարխորյան փոքր քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Պատրոսկյան Բ. 1959, էջ 211, նկ. 59):
2. Վանի ժայռի հյուսիսային քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Պատրոսկյան Բ. 1959, էջ 216, նկ. 64):

ԱՐՁՅՈՒՄ 6
1. Պալու: Հարայր I (Charlsworth M. 1980, էջ 91-97):
2. Պալու: Հարայր II (Koroğ lu K. 1996, էջ 38-39, նկ. 6):
3. Պալու: Հարայր III (Sevin V. 1994, էջ 58-67):

ԱՐՁՅՈՒՄ 7
1. Վան: «Ջինանցի» կից քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքները (Казинков А. 1917, էջ 28-32, աղ. I և II):
2. Վանի ժայռի վերին հարթակի հատակագիծն ու կտրվածքը (Պատրոսկյան Բ. 1959, էջ 213, նկ. 61):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 8

Վան: «Իվլա» քարայրի հաստակագին ու կտրվածը (Пиотровский Б. 1959, էջ 214, նկ. 62):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 9

1. Թանրիվերմիշ (Խարբերդի շրջան): Քարայր I (Koro ց խ K. 1996, էջ 44, նկ. 8):
2. Թանրիվերմիշ: Քարայր II (Koro ց խ K. 1996, էջ 43-45, նկ. 8):
3. Թանրիվերմիշ: Քարայր III (Koro ց խ K. 1996, էջ 43-45, նկ. 8):
4. Մանգվերտ (Վալեբոյ): (Ö g ün B. 1978, էջ 639, նկ. 2):
5. Չյոկերեմ (Քեբանի ցամաքային մոտ) (Sevin V. 1989, էջ 456, նկ. 14):
6. Քյոյրոյունեիթ (Էյլազղի մոտ) (Sevin V. 1987, էջ 10, նկ. 32):
7. Հաջխեյի (Խարբերդի մոտ) (Sevin V. 1987, էջ 287, նկ. 18):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 10

Վանի ժայռի հարավ-արևմտյան կողմի «մեծ քարայրի» հաստակագին ու կտրվածը (Пиотровский Б. 1959, էջ 215, նկ. 63):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 11

1. Մախ: Սանգարի գյուղի մոտ գտնվող քարայրի հաստակագին ու կտրվածը (Kleiss W. 1976, էջ 28-43, նկ. 6):
2. Վալե Հոյար քարայրի հաստակագին ու կտրվածը (Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, աղ. 35, նկ. Բ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 12

1. Դողուրյազետ (Пиотровский Б. 1959, էջ 238, նկ. 76, UMC FM 1991, էջ 124, նկ. 6)
2. Ալշար (Пиотровский Б. 1959, էջ 218, նկ. 66)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 13

Կապալիդերի քարայրի (Մշո դաշտ, Վարդո քաղաքի մոտ) հաստակագին ու կտրվածքները (Burney C. 1996, էջ 55-111; Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, աղ. 35, նկ. Ա, էջ 180-181):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 14

Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված սպատազիմոյան նմուշներ: 1. Երկաթե ակնակ: 2.3. Երկաթե նիզակներ: 4. Բրոնզե կապարնի մնացորդներ (վերակազմություն): 5. Երկմետաղյա ճարմանդ գլխարկան վերնամասը բրոնզից, մերակը՝ երկաթից:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 15

1-4. Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված ձիասանձերի մնացորդներ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 88, աղ. 2, նկ. 1-3):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 16

1-5. Մարտակաթի անիվների անոտան ըրոնգե ամրակներ Գեղիտլի քարայր-դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ. 3):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 17

1-4. Մարտակաթի անիվների անոտան ըրոնգե ամրակներ, յուրաքանչյուրը երկուական երկաթե զանրով (պատահական գտածո) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 64-65, նկ. 3a-b):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 18

Մարտակաթի անիվները տնուն ամրացնող պահանակներ: 1. Արևմտյան Հայաստան (պատահական) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 58, նկ. 6): 2. Գեղիտլի քարայր-դամբարան (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ. 2): 3.5. Պատահական (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 66): 4. Սալամիս (դամբարան 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 57, նկ. 5): 6-9. Պատահական (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 60-61, նկ. 7): 10, 11. Գեղիտլի քարայր-դամբարան (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 5):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 19

Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված մարտակաթի մասեր: 1,2. Առեղի եղջյուրան ըրոնգե հարմարանքներ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 1,3): 3. Փակնաման ըրոնգե հարմարանք մարտակաթի ստեղք քափիին ամրացնելու համար (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ. 1): 4.5. Առեղի կիսազանգան ըրոնգե մասեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 20

Վանոտսյան (ուրարտական) և ասուրական մարտակաթերի օրինակներ: 1. Կալախ (Կիթրոտ): Ասուրական արքայական մարտակաթ (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 55, նկ. 3): 2. Անոտան զույգ ամրակներով վանոտսյան (ուրարտական) մարտակաթի անիվ (վերակազմություն) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 62-63, նկ. 8/2): 3. Վաղ վանոտսյան (ուրարտական) մարտակաթ (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 54, նկ. 2): 4. Ասուրական մարտակաթի ձիեր (Merhav R. 1991, էջ 78-79, նկ. 10): 5. Վանոտսյան (ուրարտական) մարտակաթի քափ, անիվների անոտան զույգ ամրակներով (Tasgyrek O. 1975, աղ. 32): 6-8. Վանոտսյան (ուրարտական) մարտակաթեր (Wartke R.-B. 1993, էջ 78, նկ. 31-32, էջ 97, նկ. 42):

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 21-22

Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված գահավորակների ըրոնգե ոտքեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 6)

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 21-23

Վանոտսյան (ուրարտական) և ասուրական կառույցի նմուշներ: 1. Ասուրական գահավորակի մաս (Hrouda B. 1965, նկ. 145 f): 2. Թոփար-կալե (Վան) (Akurgal E. 1968, նկ. 55): 3. Ալբրե-թեիե (Օջնեյ Է. 1969, 15 65-72, աղ. XIX): 4. Ալանա (Tasgyrek O. 1975, աղ. 21): 5. Պատահական (Merhav R. 1991, էջ 248-249, նկ. 2/2): 6. Ալբրե քեիե (Պիտոտսյան Բ. 1962, էջ 54, նկ. 25): 8,10. Ալիջեկազ (Արծիկ) (Isik C. 1986, նկ. 7,8): 9. Ալբրե քեիե (դամբարան III) (Kyrleies H. 1969, նկ. 3):

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 24-27

Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված կառույցի բրոնզե տարրեր մասեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 7-8):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 28

Վանտոսյան (ուրարտական) և ասորական աշտանակներ:
1,2. Գեղիտլի քարայր-դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 8, նկ. 1): 3. Կարմիր բլուր (Թեյշեբախի) (Պիտոտրովսկի Ե. 1950, նկ. 4): 5. Վան (Պիտոտրովսկի Ե. 1959, էջ 174, նկ. 35):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 29

Վանտոսյան (ուրարտական) գահավորակների օրինակներ:
1. Պասկեր գոտու վրա (Miyashita S. 1983, աղ. 1): 2. Պասկեր կապարանանձ կախիկի վրա (Keller H.-J. 1991, էջ 166, նկ. 2): 3. Վան: Պասկեր արձարե կապարանանձ կախիկի վրա (Meyer G. 1995, էջ 209): 4. Պասկեր գոտու վրա (Calmeyer P. 1991, էջ 317, նկ. 4): 5. Պասկեր արձարե մեդալիոնի վրա (Keller H.-J. 1991, էջ 167, նկ. 3):
6. Պասկեր բրոնզե թիթիկի վրա (Barnett R. 1954, աղ. XI): 7,8. Պասկերների բրոնզե թիթեղների վրա (Meyer G. 1995, էջ 210, Merhav R. 1991, էջ 247, 249):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 30

1-7. Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված անոթների մնացորդներ (1-6. կապ. 7. բրոնզ) (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 6, էջ 97, աղ. 11, նկ. 3,4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 31

Վանտոսյան (ուրարտական) խնամքների մուշկներ:
1. Արգիշիթիթիթի (Ավետիսյան Գ. 1992, էջ 98, աղ. II, նկ. 6): 2. Կարմիր բլուր (Թեյշեբախի) (Ավետիսյան Գ. 1992, էջ 98, աղ. II, նկ. 2): 3. Կարմիր բլուր (Թեյշեբախի) (Եսայան Ս. 1964, էջ 62, աղ. X, նկ. 5): 4. Կարմիր բլուր (Թեյշեբախի) (Ավետիսյան Գ. 1992, էջ 154, աղ. LVIII, նկ. 2): 5. Արին բերդ (Երևոմի) (Ավետիսյան Գ. 1992, էջ 154, աղ. LVIII, նկ. 2): 6. Երևան (պատահական) (Եսայան Ս. 1964, աղ. VIII, նկ. 7): 8-10. Կարմիր բլուր (Թեյշեբախի) (Եսայան Ս. 1964, աղ. IX, նկ. 1,2,4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 32

Խերական աստվածությունների հիերոգլիֆային անվանումները (Masson E. 1981: Güterbock H. 1982):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 33

Աստվածությունների հիերոգլիֆային անվանումները:
1-12. Խերական: 13. Վանտոսյան (ուրարտական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 34

1. Նորբարեղյան կնիքի արտասպություն (Brentjes V. 1983, էջ 156): 2. Կարմիր բլուրից գտնված կնիքի արտասպություն (Պիտոտրովսկի Ե. 1962, էջ 106, նկ. 71): 3. Սյեղբերոնգեղարյան կավաճոր Սեմանիից (դամբարան 83) (Khanzadian E. 1995, էջ 26, նկ. 11): 4. Եգիպտական Կա աստվածը (Այրքեր Մ. 1998, էջ 81): 5. Կնիք-կախիկ

Կարմիր բլուրից (Պիտոտրովսկի Ե. 1962, էջ 105, նկ. 69): 6. Շիլիմի աստծո պատկերը (Պիտոտրովսկի Ե. 1959, էջ 225, նկ. 70): 7. Հագր: Հանճանական ծխական կառույցի մնացորդներ (Pritchard J. 1975, նկ. 103):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 35

Գեղիտլի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված պեղանի առարկաներ: 1,2. Բրոնզե ապարանցաններ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 1): 3-8. Ուղեքներ (կապ, ապակի, ոսկեր): 9. Ոսկեր կնից (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 2):

А. С. Пилосиян Р. А. Мкртчян

ВАНТОСПСКАЯ (УРАРТСКАЯ) ПЕЩЕРНАЯ ГРОБНИЦА ГЕХОВИТА (Резюме)

ВВЕДЕНИЕ

В истории и культуре Армении последняя четверть II – середина I тыс. до н.э. представляет собой период, в течении которого сложившиеся в отдельных областях Армянского нагорья и уже проявляющиеся ростки государственности племенные образования постепенно объединялись в прочные и боеспособные союзы (Наири, Ураутри, Шубрия, Этиуни и др.). Тем самым была подготовлена основа создания нового военно –политического образования, которое выступило на историческую арену в середине 9 в. до н.э., за короткое время став одной из наиболее могущественных держав Ближнего Востока.

Специалисты по истории, письму и культуре Древнего Востока, взяв за основу разноязычные свидетельства ряда первоисточников, дали расматриваемому государству разные (но, по существу и синонимичные) названия – Урашту – Ванское царство – Бианили (Бианеле) – Арапат.

С целью избежать подобного разнобоя, мы находим целесообразным ввести в научный оборот для обозначения упоминаемой на Армянском нагорье с последней четверти II тыс. до н.э. и достигшей в IX-VI вв. до н.э. государственности страны термин "Вантоспское (Ван – Тоспское) царство".

Около полутора столетий вопросы материальной культуры, истории, пантеона, архитектуры и градостроительства, письма и языка, быта и пр. Вантоспского царства находятся в центре внимания многочисленных востоковедов, историков , искусство –ведов, языковедов и археологов.

Настоящая работа посвящена изучению чрезвычайно своеобразного и имеющего важное значение для исследования истории и культуры Вантоспского царства археологического памятника – пещерной гробницы Геховита.

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ И КОНСТРУКЦИЯ ПАМЯТНИКА

Исследуемый археологический памятник был случайно открыт в 5 км к югу от юго-западной прибрежной черты оз. Севан (табл. 1), с правой стороны дороги, ведущей к Селимскому перевалу, на левом берегу протекающей через современное село Геховит реки, во время строительства моста.

Исследование местности и изучение ассортимента раскопанных археологических материалов позволяет заключить, что находящаяся на высоте 15–20 м над уровнем реки на ее крутом берегу образовывавшаяся в результате выветривания в базальтовой скале естественная ниша была подвергнута частичной обработке и превращена в состоящую из двух смежных залов пещерную гробницу (табл. 2). Она имела подчёрнутую ориентацию по оси юг-север и открытая на восток полуовальная естественный вход, который, вероятно, был немного обработан строителями погребения (табл. 2, рис. 1). На основании сделанных наблюдений, обмеров и предположений в настоящем исследовании восстановлены возможные вертикальный (табл. 2, рис. 3) и горизонтальный (табл. 2, рис. 2) разрезы пещерной гробницы Геховита.

Подобные пещерные погребальные сооружения – распространённое явление в вантоспском погребальном строительстве; они известны в археологических комплексах Тушпы – Вана, в частности, Большая и Малая Хорхорские пещеры (табл. 4, рис. 1, табл. 5, рис. 1), Нафткую (табл. 4, рис. 2), пещера под верхней площадкой Ванской скалы (табл. 7, рис. 1–3), Ичкала (табл. 8, рис. 1–2), пещера Арсенала (табл. 7, рис. 1), Большая пещера на юго-западной стороне Ванской скалы (табл. 10, рис. 1–2), а также пещерные комплексы Палу (табл. 6, рис. 1–3), Танривермиша (табл. 9, рис. 1–3), Маназкерта (Калекей) (табл. 9, рис. 5), Кюрдумелика (у Элзгыга) (табл. 9, рис. 6), Хаджисели (табл. 9, рис. 7) Маку – Сангара (табл. 11, рис. 1), Кале Ходер (табл. 11, рис. 2), Алшшара (табл. 12, рис. 2), Каяли дере (табл. 13, рис. 1–3), Эски Дугубаязита (табл. 12, рис. 1), Бостан Кая, Айкаберда (Чавуш тепе) и Адидажеваза (Арцке).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ

Коллекция археологических предметов, обнаруженных в пещерной гробнице Геховита, включает образцы вооружения, остатки отдельных частей мебели и утвари, предметы украшения и палеоантропологический материал.

Наиболее многочисленны образцы вооружения. В эту группу входят железный акинак (табл. 14, рис. 1), два железных втульчатых наконечника копья (табл. 14, рис. 2, 3), два биметаллических (с железным трезлецем и бронзовыми шлямбуром), одно бронзовое зооморфное и одно железное удила (табл. 15, рис. 1–4), фрагменты бронзового колчана (табл. 14, рис. 4), биметаллическая (бронзовое тулово и железная петля) дисковидная бляха от конского убора (табл. 14, рис. 5), и остатки колесницы. В числе последних

пять хомутообразных закрепок (табл. 16, рис. 1–5), биметаллический штырь с железным стержнем и бронзовой протомой коня (табл. 18, рис. 2), две железные гвозди с пластинчатой головкой и массивным стержнем (табл. 18, рис. 10, 11), часть бронзового крепления (табл. 19, рис. 3), два бронзовых роговидных предмета (табл. 19, рис. 1, 2) и две бронзовые полые полуцилиндрические накладки дышла (табл. 19, рис. 4, 5).

Детали мебели представляют окончания и обкладки ножек, спинки, сидений и планок кресел, стола и носилок (табл. 21, рис. 1–3, табл. 22, рис. 1–4, табл. 24, рис. 1–8, табл. 25, рис. 1–5, табл. 26, рис. 1–7, табл. 27, рис. 1–4), а также части двух канцелябров (табл. 28, рис. 1, 2).

Утварь, обнаруженная в пещерной гробнице Геховита, представляла остатками светлого и темнокоричневых и красно-ангобирывающих сосудов (табл. 30, рис. 1–6). На одном из них сохранилось иероглифическое обозначение емкости (табл. 30, рис. 4). В этой группе артефактов особый интерес представляет верхняя часть металлического сосуда. Чуть ниже его венчика сохранился выравненный знак, который представляет изображение пары ладоней и вверху овал, пересеченный парой параллельных линий (табл. 30, рис. 7). Соответствующие аналоги хеттских иероглифических надписей Язылы Кая (табл. 32, табл. 33) позволяют предположить, что на нашем бронзовом сосуде также нанесена иероглифическая надпись, верхняя часть которой представляет идеограмму "бог", а пара ладоней – имя конкретного божества. В вантоспской иконографии солнечный диск над головой держит "Dšišini" (табл. 34, рис. 6) бог Шивини, что позволяет нам предположить, что рассматриваемый знак может быть иероглифическим обозначением его имени (табл. 33, рис. 13).

Предметы украшения представлены парой расцветов из бронзового прута, ожерельем, составленным из костяных квадратов, и стеклянных, лас-товых и сердоликовых бус различной формы и размера (табл. 35, рис. 1–9).

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Вследствие отсутствия материала антропология вантоспского времени мало исследована. В настоящем исследовании в сравнительном контексте обобщен весь фактический материал, относящийся к рассматриваемому вопросу.

Для выяснения места и роли выявленного на основе усредненных значений измерительных данных палеоантропологических материалов Ге-ховита и других вантоспских (урартских) памятников Армении (Норатус, Арциштхтинили – Армавир, Арташаван) вантоспского антропологического типа в водвороте историко-культурных процессов, проявляющихся на древнем Востоке и в бассейне Средиземноморья с последней четверти II тыс. до н.э. по середине I тыс. до н.э. мы нашли целесообразным в этой работе в качестве общего сравнительного фона использовать средние данные палеоантропологических материалов тех этно-политических образований Евразийского региона, которые в контексте этнических,

политических и культурных процессов проявляют черты общности с вантосскими реалиями и могут являться первоисточником достоверных историко-культурных реконструкций (табл. I).

Статистическое сопоставление отмеченных коллекций осуществлено с применением компонентного метода, по восьми важнейшим признакам черепной коробки и лицевого скелета (табл. II).

Размещение краниологических коллекций рассматриваемого региона железного века в пространстве I и II координатных осей четырехмерного таксономического пространства не позволяет группировать материал по культурным и территориальным общностям. На графическом изображении (табл. IX, рис. 1) в каждой из четырех плоскостей, соответственно I и II интегральным характеристикам, поляризуются пять коллекций с противоположными морфологическими чертами. Это массивная, брахикраничная коллекция Синака В (№ 15) и чрезвычайно грациальная, долихокраничная (в диапазоне значений от -4 до +4) коллекция Хасану IV (№ 17), далее выскокочная коллекция Северного Кавказа (№ 8) и низколлица (в диапазоне значений от -3 до +3) коллекция Алишара (№ 20) и Мингечаура (№ 5). Остальные 17 групп сравнительной выборки интерполируются в границах вышперечисленных наблюдений (в диапазоне значений -2 до +2 и от -1 до +1). На графике вантосская (урартская) краниологическая коллекция наиболее близка к центру координат (табл. IX, рис. 1), то есть по своей морфологии в данном сравнительном масштабе она занимает наиболее нейтральное место. Вокруг нее наиболее близко (в диапазоне значений от -1 до +1) группируются скифские (№№ 9, 10, 11, 13), севанская раннежелезная (№ 2), этруская (№ 21) и иппурская (№ 19) краниологические коллекции. Отметим, что при кластеризации вантосская (урартская) коллекция проявляет другой вариант группировки, помещаясь наиболее близко к севанской (№ 2) раннежелезной группе, далее объединяясь с соответствующими материалами Южной Осетии (Тли, № 7) и Мингечаура (№ 6).

На дендрограмме (табл. IX, рис. 2) специального внимания заслуживает выделяемая на 14 ступени группа палео-антропологических коллекций, которая включает армянскую раннежелезную (№№ 2, 3), вантосскую (№ 1), южногрузинскую (№ 4), мингечаурскую ("лежа на спине", № 6), а также скифские (№№ 10, 13) коллекции. То есть, по существу, получается морфологически близкая, группируемая в пределах одного географического региона - Закавказья, - выборка палеоантропологических коллекций, к которой примыкают скифские материалы.

Примечательны статистическая близость и морфологическое сходство вантосской (урартской), скифской и этрусской краниологических коллекций.

Сравнительное изучение мужских групп тринадцати краниологических коллекций Закавказья, Северного Кавказа и Южноорусских степей в системе четырнадцати признаков делает более четким выявленное в системе восьми признаков статистическое сходство вантосской палеоантропологической коллекции со скифскими коллекциями (№№ 9, 11)

* Антропологические таблицы в отличие от археологических пронумерованы римскими цифрами.

Примечательно, что статистический анализ тринадцати краниологических коллекций Закавказья, Северного Кавказа и Южноорусских степей компонентным методом в системе четырнадцати признаков группирует вышеприведенную выборку в поле координат по историко-территориальным особенностям. Сопоставление I и II интегральных характеристик (табл. X, рис. 1) позволяет в поле положительных значений отделить довольно близкими и, тем не менее, не соприкасающимися "островками" синхронные коллекции - относительно массивную Армению - Севанского бассейна (№ 2) и Орома (№ 3) и сравнительно узколлицую - Грузии (№ 4) и Осетии (№ 7) железного века. К ним примыкает также нижнеднепровская (Никополь) скифская коллекция (№ 13). В общих границах помещается также скифская выборка (№№ 9, 10, 11, 13, 14), а кобанская (№ 8) долихоморфная, мингечаурская чрезвычайно грациальная (№ 5) и низколлица (№ 6) коллекции поляризованы.

При сопоставлении I и III интегральных характеристик (табл. X, рис. 2) положение поляризованных вариантов остается неизменным, а скифская и армянская коллекции просто меняются полями распространения.

Сопоставление мужских групп тринадцати краниологических коллекций в пространстве I и II, далее I и III компонентов выявляет сходство вантосской (№ 1) и скифских (№№ 9, 11) коллекций по общим грациальным морфологическим характеристикам. В обоих случаях вантосская коллекция в пространстве координат имеет свое стабильное и неизменное место в поле отрицательных значений, характеризующих малые размеры, группируясь, при сопоставлении I и II факторов, со скифскими, I и III факторов - с армянскими раннежелезными и тлийскими материалами. Выявленная на основе морфологического сходства эта группировка ярко выражена на дендрограмме (табл. X, рис. 3).

Таким образом, реализованное восьмью, далее четырнадцатью признаками антропологическое исследование позволяет констатировать морфологическое сходство вантосской (урартской) краниологической коллекции, с одной стороны, с хронологически непосредственно предшествующим ей палеоантропологическим материалом эпохи раннего железа Севанского бассейна, с другой - со скифскими коллекциями.

СПИСОК ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ТАБЛИЦ

Таблица I

Палеоантропологические коллекции.

Таблица II

Индивидуальные данные черепов Геховитской гробницы.

* Антропологические таблицы смотри на страницах 46 - 56.

Таблица III

Полуовзрослые данные палеоантропологических материалов Геховитской гробницы.

Таблица IV

Усредненные данные краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э..

Таблица V

Значения I — IV главных компонентов краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э. по 8 признакам.

Таблица VI

Значения I — IV главных компонентов краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н.э. по 14 признакам.

Таблица VII

Координаты краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э. в четырехмерном таксономическом пространстве.

Таблица VIII

Координаты краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э. в четырехмерном таксономическом пространстве.

Таблица IX

рис. 1. Положение краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э. в пространстве I и II координатных осей.

рис. 2. Диаграмма краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н.э..

Таблица X

рис. 1 — 2. Положение краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н.э. в пространстве I и II (рис. 1), I и III () координатных осей.

рис. 3. Дендограмма краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н.э.

Таблица XI

рис. 1. Череп №2 (мужчины 45 — 55 лет).

- Увеличение расстояния между Э/Ц границей и краем альвеолы.
- Деисценция вестибулярной кортикальной пластины альвеолярной кости области 11, 21, 23 зубов.

рис. 2. Череп №3 (женщины 20 — 25 лет).

- Деисценция в области 23 зуба.
- Патологическая стертость зубов.
- Отсутствие фронтальной отдела альвеолярной кости.
- Увеличение расстояния между Э/Ц границей и краем альвеолы.

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД

Действия, направленные на создание комплекса геховитской гробницы, соответствуют вантоспскому погребальному обряду, именно его комбинация с рованником вариантом, сочетающему труположение и расчленение в пещерном сооружении.

Справа от обращенного на восток входа первой камеры погребения, возле северной стены, перед ведущим во вторую камеру узким проходом, спиной к нему, в скорченном положении на правом боку лежал почти полностью сохранившийся скелет взрослого мужчины. Отсутствовал череп. Скелет мужчины был помещен в камеру в таком положении, что очевидно закрывал и, вероятно, также охранял ведущий во вторую, основную, камеру, проход. В северо-западном углу находились фрагменты трех сосудов (карас, сосуда с цилиндрическим туловом, кувшин). Примерно в 1,0 м от них, под западной стеной первой камеры, непосредственно против входа в пещеру помещались друг на друге вне анатомической целостности черепа и отдельные кости скелетов трех мужчин в возрасте 30 — 35, 45 — 55 и 50 — 60 лет, двух женщин 20 — 25 и 25 — 30 лет и одного ребенка 2,0 — 2,5 лет. Расположение человеческих останков и керамических сосудов на одном уровне и принадлежность обнаруженной в этой камере керамики к одному и тому же конкретному хронологическому отрезку позволяют предположить, что в пещере (в двух сообщающихся камерах) осуществлено одно — временным актом коллективное погребение, в ходе которого в связи со смертью основного персонажа были убиты и помещены вместе с ним в том же пещерном погребении сопровождающие мужчины, женщины, ребенок (табл. 3).

Обряд совершения единовременным актом коллективных погребений хорошо известен по археологическим комплексам эпохи бронзы и железа (III — I тыс. до н.э.) Армянского нагорья (Артик, Кети, Ором, Макарашен, Мецамор, Элар, Ошакан, Ехегадзор, Головино, Джрарат и др.), в частности Севанского бассейна (Лвашен, Айриванк, Норатус, Гавар, Мртби Дзор, Сарухан, Кармирпох, Неркин Геташен, Золак, Карчахпох, Ахук и пр.).

Сопоставление их обрядов с данными армянских письменных первоисточников, устных народных преданий и эпоса позволяет предположить, что в геховитской пещерной гробнице был помещен человек с высоким социальным статусом, чей погребальный обряд был реализован согласно ритуалам, посвященным умирающим и воскресающим божествам и богу Грозы и Войны.

Обобщая мифологические, археологические, лингвистические и палеоантропологические данные, можно констатировать, что реализованный в геховитском вантоспском пещерном погребении погребальный обряд имел на Армянском нагорье очень древние и глубокие корни. В течении тысячи — летий изменялось количество и состав включаемых в него вещей, но неизменными оставались его мировосприятие, идеология и ритуал.

ДАТИРОВКА ПОГРЕБИЯ

В вопросе конкретной датировки геховитской пещерной гробницы существенны два обстоятельства:

- а) находка кинжала — акинака,
- б) факт наличия на бронзовом сосуде знака, выполненного по принципам хеттского иероглифического письма.

Кинжалы — акинаки были широко распространены в синхронных археологических комплексах Армянского нагорья, Кавказа, Южнорусских степей, Крыма, Средней Азии и Иранского плоскогорья. Наиболее ранние их образцы появляются в последней четверти VIII в. до н.э. и бытуют до конца I тыс. до н.э.

В свою очередь, хеттское иероглифическое письмо, по существу, известно уже с середины II тыс. до н.э. и без перерывов использовалось в Хеттском царстве, а затем и в позднететтских политических образованиях и княжествах вплоть до первой четверти VII в. до н.э. Таким образом, нижняя хронологическая граница появления кинжалов — акинаков (последняя четверть VIII в. до н.э.) и конец применения хеттского иероглифического письма на Ближнем Востоке (первая четверть VII в. до н.э.) определяют наиболее приемлемое время для датировки геховитской пещерной гробницы.

Из сказанного следует, что высокопоставленный владетель рассматриваемого пещерного погребения, по всей видимости, был современником Русы I (735 — 714 гг. до н.э.) и/или Аргишти II (713 — 685 гг. до н.э.) и, следовательно, вероятно и непосредственным участником части тех военно-политических реалий, которые протекали в отмеченное время на территории Севанского бассейна и соседних областей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результаты продолжающихся около столетия археологических исследований в бассейне оз. Севан, как и дополняющие их письменные источники, ясно свидетельствуют, что эта территория, как важный район реализации торгово-экономических и этно-культурных взаимоотношений, имела значительную роль в исторических процессах Эпохи Бронзы — Железа Армянского нагорья.

Более глубокому и всестороннему исследованию конкретного эпизода многоплановых предпрятий правителей Вантосского царства в Севанском бассейне способствуют обнаруженные в геховитской пещерной гробнице археологические материалы и сделанные на их основании культурные, палеоантропологические, мифологические и лингвистические интерпретации и реконструкции.

Исследование территории и изучение оставленных в Севанском бассейне клинописных надписей позволяет заключить, что выбор места геховитской пещерной гробницы не случаен. По существу, она сооружена на единственной, имеющей важное военно-стратегическое значение, дороге, ведущей от юго-западного побережья оз. Севан к Селмскому перевалу и далее к Загезурским медным рудникам. По дороге от оз. Севан

к Ехегадзору расположены связанные друг с другом крепости (Котаванк, Мтнадзор, Дждожд Кох, Геховит 1, Геховит 2, Алберд, Верин Геташен, Каради и т.д.). Об важном значении этой дороги и необходимости осуществления постоянного контроля за ней свидетельствует также сооруженная вантосскими в Геховите, на имеющем с военной точки зрения исключительно удобное расположение холме, сторожевая крепость, которая в армянских средневековых рукописях упоминается под названием Алберд.

В настоящее время трудно уверенно утверждать, была ли погребенная в геховитской пещерной гробнице высокопоставленная особа хозяином или руководителем вантосского оборонительного комплекса Алберда. Об этом более надежные сведения могут дать работы армяно-итальянской археологической экспедиции, начатые в рассматриваемой крепости в 1994 г. Но уже сегодня из полученных экспедицией данных становится ясно, что эта имеющая исключительное военно-стратегическое значение крепость и ее окрестности сохранили свое значение и после падения Вантосского царства и, судя по обнаруженным во время раскопок на рассматриваемой территории и имеющим определенный хронологический диапазон материалам, играла значительную роль и в годы царства Еравндидов, и в период ахеменидского господства, и в эллинистический период, и при династии Арташесидов.

СПИСОК АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ТАБЛИЦ

Таблица 1

Карта Ближнего Востока (I половина I тысячелетия до н. э.)

Таблица 2

1. Общий вид вантосской (урартской) пещерной гробницы из Геховита.
2. План. 3. Разрез.

Таблица 3

Общий вид первого зала Геховитской пещерной гробницы после раскопок.

Таблица 4

1. Ван. Большая Хорхорская пещера. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 210, рис. 58).
2. Ван. Пещеры "Нафт — кую". План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 212, рис. 60).

Таблица 5

1. Ван. Малая Хорхорская пещера. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 211, рис. 59).
2. Пещера на северном склоне Ванской скалы. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 216, рис. 64).

Таблица 6

1. Палу. Пещера I (Charlsworth M. 1980, стр. 91—97)
2. Палу. Пещера II (Koroğlu K. 1996, стр. 38—39, рис. 6)
3. Палу. Пещера III (Sevin V. 1994, стр. 58—67).

Таблица 7

1. Ван. Пещера около арсенала. План и разрезы (Казнаков А. 1917, стр. 28—32, табл. I и табл. II).
2. Пещера под верхней площадкой Ванской скалы. План и разрезы (Пиотровский Б. 1959, стр. 213, рис. 61).

Таблица 8

Ван. Пещера "Ичкала". План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 214, рис. 62).

Таблица 9

1. Ташивермиш. (район Харпута). Пещера I (Koroğlu K. 1996, стр. 44, рис. 8).
2. Ташивермиш. Пещера II (Koroğlu K. 1996, стр. 43—45, рис. 8).
3. Ташивермиш. Пещера III (Koroğlu K. 1996, стр. 43—45, рис. 8).
4. Маназгирт (Калекей) (Ögün B. 1978, стр. 639, рис. 2).
5. Джокбелен (у Кебанского водохранилища) (Sevin V. 1989, стр. 456, рис. 14).
6. Кюрдумелик (у Элязыга) (Sevin V. 1988, стр. 10, рис. 32).
7. Хаджисели (у Харпута) (Sevin V. 1987, стр. 287, рис. 18).

Таблица 10

"Большая пещера" на юго-восточной стороне ванской скалы. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 215, рис. 63).

Таблица 11

1. Маку. Пещера у с.Сангар. План и разрез (Kleiss W. 1976, стр. 28—43, рис. 6).
2. Кале Ходар. План и разрез пещеры (Հովհաննիսյան Չ. 1996, стр. 152, табл. 35, рис. Բ).

Таблица 12

1. Догубазыт (Пиотровский Б. 1994, стр. 238, рис. 76, UMCFM 1991, стр. 124, рис. 6).
2. Алишар (Пиотровский Б. 1959, стр. 218, рис. 66).

Таблица 13

Коялы — дере (у г. Варго, на Мушской равнине). Пещерный комплекс, План и разрезы (Burney S. 1996, стр. 55—111; Հովհաննիսյան Չ. 1996, стр. 152, табл. 35, рис. А, стр. 180—181).

Таблица 14

Образцы вооружения из пещерной гробницы Геховита.

1. Железный акинак 2;3. Железные копыя. 4. Фрагменты бронзового колчана (реконструкция). 5. Биметаллическая бляха ("шляпка" из бронзы, петля из железа).

Таблица 15

1—4. Части удила из пещерной гробницы Геховита (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 88, табл. 2, рис. 1—3).

Таблица 16

1—5. Хомутообразные бронзовые зажимы колес боевой колесницы из пещерной гробницы Геховита (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис. 3).

Таблица 17

1—4. Хомутообразные бронзовые зажимы колес боевой колесницы с двумя железными гвоздями на краяхах каждого экземпляра (случайные находки) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 64—65, рис. 3 а—в).

Таблица 18

Штыри для фиксации колес на оси боевой колесницы.

1. Западная Армения (случайная находка) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 58, рис. 6).
2. Из пещерной гробницы Геховита (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис. 2).
- 3.5. Случайные находки (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 66).
4. Саламис (погребение 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 57, рис. 5).
- 6—9. Случайные находки (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 60—61, рис. 7).
- 10,11. Из пещерной гробницы Геховита (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 5).

Таблица 19

Детали колесницы из пещерной гробницы Геховита.

- 1,2. Бронзовые роговидные полые приспособления верхней части дышла (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 90, табл. 4, рис. 1.2).
3. Приспособление — ние связывающее дышло боевой колесницы с кузовом (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис. 1).
- 4,5. Бронзовые полуцилиндрические полые части дышла (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 90, табл. 4, рис. 4).

Таблица 20

Образцы вантогских (урартских) и ассирийских боевых колесниц.

1. Калах (Нимруд). Ассирийская царская колесница (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 55, рис. 3).
2. Колесо вантогской боевой колесницы с двумя хомутообразными заклепками (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 62—63, рис. 8/2). 3.

Ранневантоспская (раннеурартская) колесница (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 54, рис. 2).

Таблица 21—22

Бронзовые полые окончания кресел, столов и стульев из пещерной гробницы Геховита (Фрһһһһһһһ Ц., Ыщһһһһһһ Ц. 1995, табл. 6).

Таблица 23

Образцы вантоспской (урартской) и ассирийской мебели.

1. Деталь ассирийского трона (случайная находка) (Hrouda V. 1965, рис. 145 л). 2. Топрак кале (Ван) (Akudgal E. 1968, рис. 55). 3. Алтынтепе (Özgüç T. 1969, стр. 65—72, табл. XIX). 4. Изображение на бронзовом поясе (Адана) (Taşyürek O. 1975, табл. 21). 5. Случайная находка (Меһав Р. 1991, стр. 248—249, рис. 2/2). 6. Алтын тепе (Пиотровский Б. 1962, стр. 54, рис. 25). 8, 10 Адылджеваз (Арцке) (İşik S. 1986, рис. 7, 8). 9. Алтын тепе (погребение III) (Kuyuleis H. 1969, рис. 3).

Таблицы 24—27

Бронзовые детали мебели из пещерной гробницы Геховита (Фрһһһһһһ Ц., Ыщһһһһһһ Ц. 1995, таблицы 7—8).

Таблица 28

Вантоспские (урартские) и ассирийские канделябры 1, 2. Из пещерной гробницы Геховита (Фрһһһһһһ Ц., Ыщһһһһһһ Ц. 1995, стр. 94, табл. 8, рис. 1). 3. Кармир блур (Тейшебаини) (Пиотровский Б. 1950, рис. 42). 4. Арджан (Иран) (Alizadeh A. 1985, стр. 55, рис. 4). 5. Ван (Пиотровский Б. 1959, стр. 174, рис. 35).

Таблица 29

Изображения вантоспских (урартских) кресел и тронов. 1. Изображение на поясе (Miyashita S. 1983, табл. 1). 2. Изображение на подвеске (Kellner H.-J. 1991, стр. 166, рис. 2). 3. Ван. Изображение на серебряной подвеске — полулунице (Meyer G. 1955, стр. 317, рис. 4). 5. Изображение на серебряном медальоне (Kellner H.-J. 1991, стр. 167, рис. 3). 6. Изображение на бронзовой пластине (Barnett R. 1954, рис. 3). 7—8. Изображения на бронзовых пластинах (Meyer G. 1955, стр. 210; Merhav R. 1991, стр. 247—249).

Таблица 30

1—7. Утварь из пещерной гробницы Геховита (1—6. глина, 7. бронза) (Фрһһһһһ Ц., Ыщһһһһһ Ц. 1995, стр. 90, табл. 4, рис. 6, стр. 97, табл. 11, рис. 3, 4).

Таблица 31

Образцы вантоспской (урартской) керамики.

1. Аргиштихинили (Аветисян Г. 1992, стр. 98, табл. II, рис. 6). 2. Кармир блур (Тейшебаини) (Аветисян Г. 1992, стр. 98, табл. II, рис. 2). 3. Кармир блур (Тейшебаини) (Есяян С. 1964, стр. 62, табл. X, рис. 5). 4. Кармир блур (Тейшебаини) (Аветисян Г. 1992, стр. 154, табл. LVIII, рис. 4). 5. Арин берад (Эребуни) (Аветисян Г. 1992, стр. 154, табл. LVIII, рис. 2). 6. Ереван (случайная находка) (Есяян С. 1964, табл. VIII, рис. 7). 7. Кармир блур (Тейшебаини) (Есяян С. 1972, табл. XXXVIII, рис. 5). 8—10. Кармир блур (Тейшебаини) (Есяян С. 1964, шп. IX, рис. 1, 2, 4).

Таблица 32

Иероглифические названия хеттских богов (Masson E. 1981, Güterbock . 1982).

Таблица 33

Иероглифические названия богов.

1—12. Хеттские. 13. Урартский.

Таблица 34

1. Отгиск нововавелонской печати (Brentjes V. 1983, стр. 156). 2. Отгиск печатки из Кармир блура (Пиотровский Б. 1962, стр. 106, рис. 71). 3. Глинянный сосуд среднебронзового периода из Мецмара (погребение 83) (Khanzadian E. 1995, стр. 26, рис. 11). 4. Египетский бог Ка (Луркер М. 1998, стр. 81). 5. Печать — Подвеска из Кармир блура (Пиотровский Б. 1962, стр. 225, рис. 70). 7. Хазор. Развалины культового сооружения ханнанеев (Pritchard J. 1975, рис. 103).

Таблица 35

Предметы украшения из пещерной гробницы Геховита. 1, 2. Бронзовые браслеты (Фрһһһһ Ц., Ыщһһһһ Ц. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 1). 3—8. Бусы из глины, стекла и кости. 9. Ожерелье из кости (Фрһһһһ Ц., Ыщһһһһ Ц. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 2).

THE VAN-TOSPIAN (URARTIAN) CAVE-TOMB OF GEGHOVIT

(Summary)

INTRODUCTION

One of the considerable phases of the Armenian history and culture covers space from the last quarter of the II millennium B.C. to the mid of the I millennium B.C. with realities worthy of profound and all round investigation. It was a period when one could perceive statehood in its incipency all over the Armenian Highland. Series of tribal units changed into the mighty and efficient alliances, - as Nairi, Uruatri, Shubria, Ethiuni, - in anticipation of organization the new military-political unity. Complex of ethnic, cultural, economic and social processes in Highland led to the inclusion of population within common state. The latter emerged in the mid IX century B.C. and soon transferred into one of the most powerful empires of the Near East.

Scholars occupied in the history, culture and writing of the Ancient East named this state with various but in fact synonymous and concurrent names, - Urartu, Urashtu, Van Kingdom, Biainili (Biainele), Ararat, - taking into account this or that inscribed and writing information known in various languages and sources of the region. In addition to these we should like mention orientalist preferred double terms who did not renounce combined application of mentioned equivalent names. So, country considered in the same inquiry could be named "Biaina" or "Biainili", while its language to be "Urartian" and population and (or) ruling clique "Urartians". In another investigation the land might be termed "The Van Kingdom" and its pantheon and material culture as "Urartian". In our third instance, they named the land "Urartu", its language "Chaldian", hence the branch of investigation was known as "Chaldology". Facts mentioned here confirm imperfectness and inflexibility of the used terminological system. So, trying escape this confusion, we consider much more expediently to introduce into scientific practice the term "Van-Tospian Kingdom"; "The Kingdom of Van-Tosp" is also possible, to characterize the political union emerged in the Armenian Highland at the last quarter of the Second Millennium B.C. and transferred into the empire during IX-VI centuries B.C. That is not entirely artificial or fabricated naming. There is a record of the X century A.D. by historian Thovma Artsruni - "History of the Artsrunian Domesn" - where the same term is attested as to sign the individual region of the Armenian medieval state Vaspurakan. Spatially this region, in fact, corresponds with the border of the territory under examination and bears unchanged the essential combination of the land's cuneiform name (^{KUR}Biaina =The land of Van) and that of capital (^{URU}Tushpa=town of Tushpa). This term-name is also appropriate to characterize the linguistic, ethnic, cultural realities of the state.

To our knowledge it optimally precludes possibilities of terminological confusions with temporal and spatial background. In its own turn this term legibly empacizes that we are occupied with the material and spiritual culture, writing and history of Van-Vaspurakan inhabitants which were direct fore-runners and ancestors of the Armenians.

During more than one and half centuries many orientalist, historians, theoretics of art, linguists and archaeologists pay profound attention on various aspects of material culture, history, folklore, architecture, town-building, writing, language, life and other spheres of activities.

This topic is dedicated to one of the most interesting archaeological objects - Geghovit cave-tomb - which is very important as a unique material to highlight some problems of Van-Tospian history and culture.

TOMB LOCALIZATION AND CONSTRUCTION

The archaeological subject under discussion was unearthed by chance in five kms south to the south-western shore of the Sevan Lake (Tab. 1), right side of the road stretched from the lake to the Selim pass. It was found during building a new bridge, and is situated on the left bank of the river flowing through the village Geghovit.

Recognition of the site and consideration of the excavated archaeological material with wide specter, let to assume the natural niche over a steep bank came to be under erosion of basalt rock in 15-20m up the water surface. This had been underwent to partial reconstruction and served as a cave-tomb with pair of contiguous halls (Tab. 2). It was orientated south to the north with a natural elliptic entrance facing east. Latter probably was a little cut and worked by builders (Tab. 2, fig. 1). The possible and intelligible sketch plan of the Geghovit cave-tomb was thus reconstructed just in this investigation in both vertical (Tab. 2, fig. 3) and horizontal (Tab. 2, fig. 2) sections based on observations, measurements and suggested assumptions.

Such a rock-cut tomb constructions were widespread in Van-Tospian tomb-buildings practice and have been known in the archaeological complexes of Tushpa-Van, particularly at the Great and Small Khorkhor caves (Tab. 4, fig. 1; Tab. 3, fig. 1), Nafikijü (Tab. 6, fig. 2), Cave Below Upper Phorkhor (Tab. 7, fig. 1-3), Ichkala (Tab. 8, fig. 1-2), Arsenal Cave (Tab. 9, fig. 1-2), Big cave south-west to the Van Rock Cave (Tab. 10, fig. 1-2), as well as that's of Maku-Sangar (Tab. 11, fig. 1), Alishar (Tab. 12, fig. 2), Kayali-Dere (Tab. 13, fig. 1-3), Eski Doghubayazid (Tab. 12, fig. 1), Manaskert (Patnos), Bostan Kaya, Haykaber (Chavush-tepe) and Adildzevaz (Artske).

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Collection of Geghovit cave-tomb's archaeological findings includes specimen of armament remains, furniture and utensils from different parts, adornments, palaeoanthropological material.

Specimens of armament form the biggest collection. They represent iron dagger-akinak (Tab. 14, fig. 1), two pipe-shaped socketed spearheads (Tab. 14, fig. 2,3), remains of harness: two metallic, so-called bimetallic objects, - bridle of iron and cerb-bit of bronze, - another, animal shaped, bit and also that of iron (Tab. 15, fig. 1-4), remains of bridles, fragments of bronze quiver (Tab. 14, fig. 4), a round bridle throatlatch of metals - with bronze body and iron loop - and parts of two-wheeled chariot. The latters include traces or girths and collars represented in five fragments (Tab. 16, fig. 1-5), standard with an iron shavt and bronze horse head mounted on a pole (Tab. 18, fig. 2), two massive iron pintles with pellicle heads (Tab. 18, fig. 10, 11), a bronze device like a clamp connecting pole to the chariot (Tab. 19, fig. 3), pair of massive bronze implements with rectangular bases and horn-shaped tops (Tab. 19, fig. 1, 2) and two hollow semicylindric bronze nozzles (Tab. 19, fig. 4, 5).

Furniture fragments consist of some legs of couches, tables, chairs and palanquin parts of chair-bottom, plank nozzles or sheathings (Tab. 21, fig. 1-3; Tab. 22, fig. 1-4; Tab. 24, fig. 1-8; Tab. 25, fig. 1-5; Tab. 26, fig. 1-7; Tab. 27, fig. 1-4) and upholstery, as well as fragments of two candleabra (Tab. 28, fig. 1.2).

Ware from Geghovit cave-tomb shows fragments of brick-red, snuff-coloured, buff, brown and red slipped examples (Tab. 30, fig. 1-6). One of these bears Van-Tosopian mark of liquid (or dry) measure (Tab. 30, fig. 4). More interesting, in this group of artefacts, is a top of metallic vessel (Tab. 30, fig. 7). An incised mark have been remained beneath its rim representing ellips – with double axe of parallel vertical lines inscribed in – above pair of human fists. Suitable examples from the Hittite hieroglyphic inscriptions at Vazilikye relief (Tab. 32; Tab. 33) let us propose there is also some hieroglyphic inscriptions made near bronze vessel rim. Its upper part represents the ideogram "DINGIR"-God-whilest fists correspond concrete name of divinity. Usually God "UTU-Siurini" (Shivini) carries solar disc above his head in Van-Tosopian iconography (Tab. 33, fig. 1) which permits us propose that the sign under consideration could be the hieroglyphic mark for this God (Tab. 33, fig. 13).

Adornments from burial are represented in pair of bronze wire bracelets: one rectangle pointful necklace with deep circle ornament on all of points; and glass paste and sard beads in various kinds, forms and sizes (Tab. 35, fig. 1-9).

PALAEOANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Anthropology of the c age is slightly illustrated. All the facts funded in museums and connected information under examination are completed in this investigation within comparative data context. Phenomenon of Van-Tosopian is being highlighted due to the measured data's average output of Geghovit cave-tomb as well as other Van-Tosopian sites (Noratus, Argishtikhinili-Armavir, Artshavan). It is quite important to reveal place and role of Van-Tosopian anthropological type in historical-cultural processes' crater from the last quarter of the II millennium B.C. to the mid of the I millennium B.C.

To this effect we prefer using on this investigation the average mean of Eurasian vast region as comparative background sampled from those ethnopolitical units which were bridged in context of ethnic, political and cultural processes together with Van-Tosopian realities (Tab. I) and these are able to serve as reliable sources for reconstructions.

Statistical comparison of the collections mentioned above is realized applying the componential method by eight and further fourteen indications of crenium and facial skull (Tab. II). Accommodation of the considered of the considered region's Iron Age cranial collections by eight indications in area of the I and II axes of coordinates at four-dimensional taxonomic surface does not give any possibility to classify material by community of cultural and geographic characters. On each of four graphical figures' surfaces (Tab. IX, fig. 1), due to corresponding I and II integral characters, five collections with opposite morphological mode are being extrapolated. These are collections as follows: Sialk B (no 15) with massive brachyocrane; and Hasanlu IV (no 17) too gracial, dolichocrane (by radial means -4 to $+4$); further North Caucasian (no 8) dolichoocrane and Alishar V (no 20) and Mingechar (no 5) brachyocrane (by radial means -3 to $+3$) – characteristics. Last 17 groups of comparative characters are interpolated within limits of considerations counted above (by radial means -2 to $+2$ and -1 to $+1$). Van-Tosopian cranial collection on graphic reflection is the nearest to the

centre of coordinates (Tab. IX, fig. 1). That it occupies the most neutral place in this comparative sphere by its morphology. Scythian (nos 9, 10, 11, 13), Sevan basin early Iron Age (no 2), Etruscan (no 21) and Nippur (no 19) cranial collection are grouped near to it. It should be noted Van-Tosopian collection shows different version of grouping being subjected clasterization, being localized too near to the Sevan basin (no 2) early Iron Age group, further united with North Osetian-Tli (no 7) and Mingechar (no 6) corresponding data.

It is noteworthy – due to claster display (Tab. IX, 2) – that a group of palaeoanthropological collection retired from at the 14th move. This group includes collections as follows: early Iron Age Armenian (nos 2, 3); Van-Tosopian (no 1), South Georgian (no 4), Mingechar, with supine extended burials (no 6); as well as early Scythian (nos 9, 10, 11, 13). Which is to say a set of classified palaeoanthropological collections had been formed, in fact, with common morphological modes and geographic localizations in Transcaucasus, and early and late Scythian data adjoin that.

In fact, the reality of statistical proximity and morphological likeness in cranial collection are notably.

The comparative analyses of 13 cranial collections of men from Transcaucasus, Northern Caucasus and South Russian steppes – in a complex of 14 indications – show much more evidently the statistic likeness between Van-Tosopian palaeoanthropological collection and those of early and late Scythian (nos 9, 11) data, examined in system of 8 indications.

It is quite interesting that statistical analysis of 13 cranial collections from Transcaucasus, North Caucasus and South Russian steppes carried out in system of 14 indications by componential methods, group mentioned set, in system of coordinates, by historical-geographic peculiarities. Comparison of the I and II integral characters (Tab. X, fig. 2) makes possible division of following collections which stand very close in the field of positive values and further are grouped in uninterpolated "islets": 1) Armenian massive collections – Sevan basin (no 2) and Horom site (no 3); and 2) these from Georgia (no 4) and Osetia (no 7) with comparatively gracial and synchronous early Iron Age data.

The spreading limit of mentioned collections is correlated with Lower Dnieper's (Nicolopol) Scythian ones (no 13) too. The Scythian sphere (nos 9, 10, 11, 13, 14) is also included within total borders (limits): meanwhile Koban (no 8) dolichocephal, Mingechar too gracial (no 5) and brachycephal (no 6) collections have been extrapolated.

Comparison of the I and II integral characters (Tab. X, fig. 2) shows that position of extrapolated versions is untouched, and the Scythian and Armenian collections are just so interchanged in their fields of spreading. In area of I and II, then I and III components comparison of men groups from 13 cranial collections reveals likeness of Van-Tosopian (no 1) as well as early (no 9) and late (no 11) Scythian collections by their mutual gracial morphological modes. Both in the first and in the second areas Van-Tosopian collection has – in the field of coordinates – its steady and inalterable place, and is settled in the field of small values: grouped with Scythian data during comparison of the I and III characters (factors), and united with Armenian early Iron Age and Tli data, when I and III characters are compared. This grouping based on morphological similarity is obviously expressed on the claster (reproduction) (Tab. X, fig. 3).

In this way, anthropological investigation realized by 8 and further 14 indications, allows ascertain the morphological likeness between Van-Tosopian cranial collection and immediately preceded early Iron Age palaeoanthropological materials on the one side and connection between Van-Tosopian, early and late Scythian collections on the other side.

LIST OF PALAEOANTHROPOLOGICAL TABLES*

Table I

Cranial collections (σ)

Table II

The individual data of skulls from Geghovit cave - tomb.

Table III

The sexes-age data of palaeoanthropological material from Geghovit cave - tomb.

Table IV

Averaged data of the Eurasian cranial collections: late II-I millennia B.C. (σ).

Table V

The meanings of I-IV main components' due to system of 8 indications: Eurasian cranial collections: Eurasian cranial collections, late II-I millennia B.C. (σ).

Table VI

The meanings of I-IV main components' meanings due to system of 14 indications:

Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections, late II-I millennia B.C. (σ).

Table VII

Coordinates of the Eurasian cranial collection at four - dimensional taxonomic surface, late II-I millennia B.C. (σ).

Table VIII

Coordinates of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collection at the four - dimensional taxonomic surface, late II-I millennia B.C. (σ).

Table IX

1. Location of Eurasian cranial collection in the area of I and II axes of coordinates, late II-I millennia B.C.
2. Dendrogram of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections: late II-I millennia B.C.

Table X

- 1-2. Location of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections in the area of I and II, further I and III axes of coordinates, late II-I millennia B.C.
3. Dendrogram of the Eurasian cranial collections, late II-I millennia B.C.

Table XI

1. Skull № 2 (male of 45-50 age).
 - a) spatial increase between dental enamel - cement limit and hollow edge;
 - b) opening close to teeth 11,21,23, near dental hollow bone cortical sheet.
2. Skull № 3 (female of 20-25 age).
 - a) opening near tooth 23;
 - b) pathological effacement of tooth;
 - c) opening of the frontal part of the dental hollow bone;
 - d) spatial increase between dental enamel-cement limit and hollow edge.

* Palaeoanthropological tables see on pages 46-56.

FUNERAL RITE

Complex of actions and rites pointed to construct Geghovit tomb funeral system coincides usual Van-Tospiian funeral rites, particularly to the kind of burials made in rock-cut (cave) tombs with combined version of inhumation and saconary burial: latter is characterized by collection of the human bones after the flesh has been removed by exposure, which is demonstrated in our instance. Door of the first funeral hall faced east. Right to the entrance corpse of an adult was crouched remained almost whole - on the right side - near north wall before and back to the narrow passageway leading next hall. There is no skull. Adult's skeleton occupied the hall in such a way that obviously blocked any motion in and probably guarded passage to the second main hall. Shards of three vessels - pithos, vessel with cylindrical body and flask - were scattered on the north-west corner of the western wall, not far from the corpse. Skulls and some remains of three men - of the age of 30-35, 45-55 and 50-60, - two women - of 20-25, 25-30, - and a child of 2-2.5 were thrown about the west wall in 1 metre from the vessels up and down, in disorder and without any anatomical integrity, against the door. As the pottery from this hall is synchronous, depended on the concrete stretch of time and both vessels and human remains are unearthed on the same plane, it seems to be a burial made simultaneously within adjacent halls.

Members of guide staff (men, women and some children) have been assassinated stipulated by the dead of principal person, then removed into the first of cave-tomb halls during this simultaneous collective act. This was the basic form of funeral rite. Such a funeral complex with simultaneous act is well known from the archaeological complexes in the Armenian Highland - Artik, Kei, Voskehask, Horom, Lori berd, Makarashen, Metsamor, Mayisian, Elar, Oshakan, Yeghegnadzor, Golovino, Djararat and so on - and particularly Sevan basin - Lchashen, Chkalovka, Hayravank, Noratus, Gavar (former Kamo), Mrtbi dzor, Surukhan, Karmir-gyugh, Nerkin Getashen, Zolakar, Karchaghibur, Akunk and so on - and they date from the Bronze and Iron Ages (III-I millennia B.C.).

Comparison of the latter with epic heroes known from the Armenian writing sources, folk legends and national epic as Artavazd-Shidar and youthful Mher; as well as with similar persons and topics of Eurasian mythological systems, makes possible assume that the person of high social rank have been sepulchred in Geghovit cave-tomb, and funeral rite devoted to him have been fulfilled according to the ritual dedicated to the Dying and Raising God and divinity of the Storm and War.

Concluding data given by mythology, archaeology, linguistics and palaeoanthropology, it may be recorded that the rite realized in Geghovit Van-Tospiian cave-tomb had old and deep traditions in the Armenian Highland. Nevertheless quantity and stock introduced in have been changed for a time but attitude, ideology and rite constituting the true essence of this cultural phenomenon have been untouched. Thus it testifies to the absolute interdependency, succession and continuity of ethno-cultural realities characteristic to the concrete area, - Armenian Highland and adjacent regions, - and period - early III millennium B.C. - late I millennium B.C.

TOMB DATING

Two essential facts work on the strict dating of Geghovit cave-tomb:

- a) circumstances of dagger-akinak discovery,
- b) presence of sign done by the principles of the Hittite hieroglyphic writing on the bronze vessel.

Dagger-akinaks are largely spread in the synchronous complexes of the Armenian Highland, Caucasus, South Russian steppes, Crimea, Central Asia and Iranian plateau. Earliest examples of them have been emerged in the last quarter of the VIII century B.C. and continued to be practiced down to the end of the I millennium B.C.

In its own turn, the Hittite hieroglyphic writing is in fact known by the mid of the II millennium B.C.; it have been practiced in the Hittite empire without any interruption, and then in the late Hittite

political units and principalities down to the 1st quarter of the VII century B.C. Thus, deadlines for the akinak's functioning – the last quarter of the VIII century B.C. – and use of Hittite hieroglyphs over Near East 1st quarter of the VII century B.C. – are the most acceptable space for Geghovit cave-tomb dating.

It results from this that the high-ranking owner of the mentioned cave-tomb was, at any rate, the contemporary to one of the following kings succeeded each other on the Van-Tosopian throne, either Rusa the I (735-714 B.C.) or Argishti the II (713-685 B.C.). In this case he could be the first-hand participant of the military-political events spread widely in Sevan basin and adjacent regions by this time.

EPILOGUE

Results of the archaeological investigation lasted over a century and information extracted from documentary sources give obvious evidence that Sevan basin was an important sphere for economic-commercial and ethno-cultural interrelations and had remarkable significance in historical processes of the Armenian Highland during Bronze-Iron Ages.

Artefacts discovered in Geghovit cave-tomb as well as paleoanthropological, mythological and linguistic commentaries and reconstructions by themselves promote just deep and more comprehensive investigation on the all-round enterprise of Van-Tosopian sovereigns in the north-east regions of the Highland.

Place survey and investigation of cuneiform inscriptions from the Sevan basin allow to make a strong probability that localization of Geghovit cave-tomb is not casual one. In fact it was built along the only way with high military importance, leading from the south-west coastal regions of Sevan Lake basin to the metallurgical regions and metal-ores of Zangezur through the Selim pass. This way was distributed by series of intercommunicating fortresses – as were Kotavank, Mtnadzor, Djodjogh, Geghovit-1, -2, Alberd, Verin Getashen, Karedzi and so on – with the best fortification system intended for effective defence. Importance of this way and needs of its permanent control were confirmed by the fortlet-post built with exclusive aims by “Vantospians” on a point of high strategic significance, on a mound Alberd attested by the Armenian medieval manuscripts.

It is as yet difficult ascertainment whether the high-rank person buried in Geghovit cave-tomb have been a patron or ruler of Alberd Van-Tosopian defensive system. More profound and trustworthy information can be produced by further activities of Armenian-Italian joint expedition which is engaged in Alberd fortification problems since 1994 up to now. Thanks to this expedition, actually it is clarified that both the fortress with exceptional role and environs have been remained as an important bridge-head long after decline the Van-Tosopian kingdom. Taking into account artefacts discovered by excavations in the area under consideration with strict temporal frame, this point had very high strategic significance both during the years of native Armenian kings of Orontides (Eruanduni Kingdom), Achaemenid rule, and Hellenistic Age, by the next Armenian dynasty of the Artaxiads.

LIST OF ARCHAEOLOGICAL TABLES

Table 1

The map of the Near East (1 half of the I millennium B.C.).

Table 2

1. General view of the vantospian (urartian) cave-tomb at Geghovit. 2. Plan. 3. Section.

Table 3

General view of the first hall of the cave-tomb at Geghovit, (after preparation).

Table 4

1. Van. Great Khorkhor cave (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 210, fig. 58). 2. Van. Cave “Naft cuju” (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 212, fig. 60).

Table 5

1. Van. Small Khorkhor cave (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 211, fig. 59). 2. Northern cave of Van (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 216, fig. 64).

Table 6

1. Palu. Cave I (Charlsworth M. 1980, pp. 91-97). 2. Palu. Cave II (Koroğlu K. 1996, pp. 38-39, fig. 6). 3. Palu. Cave III (Sevin V. 1994, pp. 58-67).

Table 7

1. Van. Cave near the “Arsenal” (plan and section) (Казнаков А. 1917, pp. 28-32, tab. I and tab. II).

2. Van. Cave below upper platform (Пиотровский Б. 1959, p. 213, fig. 61).

Table 8

1. Van. Cave “Ichkala” (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 214, fig. 62).

Table 9

1. Tannrivermish (in Kharpuz region): cave I (Koroğlu K. 1996, pp. 44, fig. 8).

2. Tannrivermish: cave II (Koroğlu K. 1996, pp. 43-45, fig. 8).

3. Tannrivermish: cave III (Koroğlu K. 1996, pp. 43-45, fig. 8).

4. Malazgirt (Kaleköy) (Öğün B. 1987, p. 639, fig. 2).

5. Jokbelen (near Keban) (Sevin V. 1989, p. 456, fig. 14).

6. Kürdumelik (near Elyazig) (Sevin V. 1988, p. 10, fig. 32).

7. Hajiseli (near Kharpuz) (Sevin V. 1987, p. 287, fig. 18).

Table 10

The “Big cave” south-west to the van Rock (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 215, fig. 63).

Table 11

1. Maku. Cave near the v. Sangar (plan and section) (Kleiss W. 1976, pp. 28-43, fig. 6).

2. Cave Kaleb Hodar (plan and section) (Հովհաննիսյան Կ. 1996, p. 152, tab. 35, fig. 4).

Table 12

1. Dogubayazit (Пиотровский Б. 1944, p. 238, fig. 76; UMC FM 1991, p. 124, fig. 6).

2. Alishar (Пиотровский Б. 1959, p. 218, fig. 66).

Table 13

Cave Kayalidere (near t. Vardo, in Mush valley, Turkey) (plan and sections) (Burney C. 1966, pp. 55-111; Հովհաննիսյան Կ. 1996, p. 152, tab. 35, fig. U, pp. 180-181).

Table 14

Arms from cave-tomb at Geghovit.

1. Iron akinak. 2, 3. Iron spearheads. 4. Fragments of bronze quiver (reconstruction).

5. Harness disk, with bronze head and iron loop.

Table 15

1-4. Horse cheekpieces of bronze and iron bits from cave-tomb at Geghovit.

Table 16

1-5. Bronze wheel-clamps of vantospian (urartian) chariot from cave-tomb at Geghovit.

Table 17

1-4. Bronze wheel-clamps, each with two iron nails joining ends (chance find) (Merhav R., Seidl U. 1991, pp. 64-65, fig. 3 a-b).

Table 18

Chariot linchpins.

1. Western Armenia (chance find) (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 58, fig. 6). 2. Cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 89, tab. 3, fig. 2). 3,5. Chance finds (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 66). 4. Salamis (tomb 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 57, fig. 5). 6-9. Chance finds (Merhav R., Seidl U. 1991, pp. 60-61, fig. 7). 10-11. Cave tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig. 5).

Table 19

Chariot fittings from cave-tomb at Geghovit.

1,2. Bronze pair of yoke terminals (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 1,3). 3. Bronze ring with ends bent in opposite directions (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 3, fig. 1). 4,5. Semi-cylindrical bronze encasings of yoke (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 4).

Table 20

Vantospian (urartian) and assyrian chariots.

1. Calah (Nimrud). Royal assyrian chariot (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 55, fig. 3). 2. Suggested reconstruction of urartian chariot wheel with two clamps. (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 62-63, fig. 8/2). 3. Early vantospian chariot (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 54, fig. 2). 4. Assyrian war-chariot horses (Merhav R. 1991, pp. 78-79, fig. 10). 5. Vantospian chariot wheel with two clamps (Թաֆյուրեկ Օ. 1975, tab. 32). 6-8. Vantospian chariots (Wartke R.-B. 1993, p. 78, dig. 31-32, p. 97, fig. 42).

Table 21-22

Furniture leg bronze terminals shaped as bull's hoof, from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, tab. 6).

Table 23

Vantospian (urartian) and assyrian furniture.

1. Backless throne depicted in relief from Calah-Nimrud (Hrouda B. 1965, fig. 145 f). 2. Bronze leg of throne from Toprak - Kale (Van) (Akurgal E. 1968, fig. 55). 3. Vantospian chair from Altin-tere (Özgüç T. 1969, pp. 65-72, tab. XIX). 4. Vantospian table (detail on narrow bronze belt) (Թաֆյուրեկ Օ. 1975, tab. 21). 5. Vantospian table (Detail on narrow belt) (Merhav R. 1991, pp. 248-149, fig. 2/2). 6. Bronze coudron with tripod stand (tripod legs with bull's hoof terminals) from Altin-tere (Питотровский Б. 1962, pp. 60-61, fig. 32/1). 7. Chair from Karmir Blur (Teisebaini) (Питотровский Б. 1962, p. 54, fig. 25). 8-10. Three-legged wooden tables from chamber tombs near Adilcevaz (Artske) (Işık C. 1986, fig. 7-8). 9. Metal encasing and lion's paw belonging to four-legged table from Altin-tere (tomb III) (Kyrieleis H. 1969, fig. 3).

Table 24-27

Bronze furniture sheathings from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, tables 7-8).

Table 28

Vantospian (urartian) and assyrian candelabrams (lampstands).

1,2. Candelabrams from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 94, tab. 8, fig. 1). 3. Karmir Blur (Teisebaini) (Питотровский Б. 1950, fig. 42). 4. Arjan (Iran) (Alizadeh A. 1985, p. 55, fig. 4). 5. Van (Питотровский Б. 1959, p. 174, fig. 35).

Table 29

Vantospian (urartian) and assyrian chairs and thrones

1. Detail on bronze belt (Miyashita S. 1983, tab. 1). 2. Detail on crescent - shaped pendant (Keller H.-J. 1991, p. 166, fig. 2). 3. Van. Detail on silver crescent - shaped pendant (Meyer G. 1955, p. 209). 4. Detail on bronze belt (Calmeyer P. 1991, p. 317, fig. 4). 5. Detail on silver medallion (Keller H.-J. 1991, p. 167, fig. 3). 6. Detail on bronze votive plaque (Barnett R. 1954, tab. IX). 7-8. Details on bronze plaques (Meyer G. 1955, p. 210; Merhav R. 1991, pp. 247-249).

Table 30

Vantospian (urartian) ceramic fragments from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 6, p. 97, tab. 11, fig. 3,4). 1-6 Clay. 7. Bronze.

Table 31

Vantospian (urartian) pottery.

1. Argistihinili (Аветисян Г. 1992, p. 98, tab. II, fig. 6). 2. Karmir Blur (Teisebaini) (Аветисян Г. 1992, p. 98, tab. II, fig. 2). 3. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1964, p. 62, tab. X, fig. 5). 4. Karmir Blur (Teisebaini) (Аветисян Г. 1992, p. 154, tab. LVIII, fig. 4). 5. Arin Berd (Erebuni) (Аветисян Г. 1992, p. 154, tab. LVIII, fig. 2). 6. Yerevan (chance find) (Есаян С. 1964, tab. VIII, fig. 7). 7. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1972, tab. XXXVIII, fig. 5). 8-10. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1964, tab. IX, fig. 1, 2, 4).

Table 32

Hieroglyphic names of Hittite gods (Masson E. 1981; Güterbock H. 1982).

Table 33

Hieroglyphic names of neareastarn gods.

1-12. Hittite. 13. Vantospian (urartian).

Table 34

1. Drawing of the impression of a cylinder seal of the neobabylonian period (Brentjes B. 1983, p. 156). 2. Drawing of the impression of an urartian prismatic seal from Karmir Blur (Питотровский Б. 1962, p. 106, fig. 71). 3. Middle Bronze Age period clay vessel from Metsamor (tomb 83) (Khanzadian E. 1995, p. 26, fig. 11). 4. Egyptian god Ka (Луркер М. 1998, p. 81). 5. Stamp seal-pendant from Karmir Blur (Питотровский Б. 1962, p. 105, fig. 69). 6. Vantospian (urartian) god Šivini (Питотровский Б. 1959, p. 225, fig. 70). 7. Canaanite shrine with stelae and offering table at Hazor (Pritchard J. 1975, ill. 103).

Table 35

Adornments from cave-tomb at Geghovit.

1,2. Bronze bracelets (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig. 1). 3-8. Beads (clay, glass and bone). 9. Necklace (bone) (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig. 2).

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ—ABBREVIATIONS

- «ԱԷ» - Ազգագրական Հանդես, Թիֆլիս
 «ԲԵՀ» - Բաները Երևանի Համալսարանի
 «ԳԻ» - Գիտաբանական բառարան, Երևան 1985թ.
 «ԵԳ-ՁԹ» - Երիտասարդ գիտնականների կոնգրեսան նվիրված Վ.Ի.Լեոնին ծննդյան 110-ամյակին, գեկուցումների թեզիսներ, Երևան
 «ԵԲՊԹ ՀԻԿ» - Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ
 «Լրաբեր» - ՀՀ (ՀՍՄՀ) ԳԱԱ (ԳԱ) Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան
 «ՀԳՆԱԱԲԱԱ-ՋՀ» - Հանրապետական գիտական մտաշարան նվիրված ազգագրական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան
 «ՀԺԿ, ՀԳՆ» - «Հայ Ժողովրդական մշակույթ» հանրապետական գիտական մտաշարան, Երևան
 «ՀԱԱ» - Հայկական լեոնաշխարհը սեպագիր արդյունքներում, Երևան 1996
 «ՀԿՊԻԿ» - Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատանքներ, Երևան
 «ՀՀԲ» - Հայաստանի հանրապետության բնակավայրերը
 «ՀՀԳՆԱԱԳՆ-ՁԹ» - Հայաստանի հանրապետությունում դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին հրավիրված գիտական մտաշարան, Ձեկուցումների թեզիսներ, Երևան
 «ՀՀՀ-ԲՀ» - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Բրոնզեդարյան հուշարձաններ, Երևան
 «ՀՀՀԱՄԳՆ-ՁԹ» - Հայաստանի հանրապետությունում հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական մտաշարան, Ձեկուցումների թեզիսներ, Երևան
 «ՀՀԿ, XI ՀԳՆ-ՋՀ» - Հին Հայաստանի մշակույթը: XI հանրապետական գիտական մտաշարան, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան
 «ՀՀՀՏԲ» - Հակոբյան Թ.Խ., Մոխր-Քալաշյան Ստ. Տ., Քարտեղյան Հ.Խ. - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1 Երևան 1986թ., հ. 2 Երևան 1988թ., հ. 3 Երևան 1991թ., հ. 4 Երևան 1998
 «ՀՃՊ» - Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան 1996
 «ՀՊՄՀ» - Հայաստանի պատմության և մշակույթի արքեր (Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի մտաշարան), Երևան
 «ՀԱ» - Հայկական Մոլիետական Հանրագիտարան
 «ՊԲՀ» - Պատմա-Բանասիրական Հանդես
 «ՈՒԿ» - Ուրարտական Հուշարձաններ

- "AB" - Античная Балканистика, Москва
 "AKK I" - Археологическая конференция Кавказа I, Тбилиси
 "AKHOPI" - Археология Кавказа: новейшие открытия и перспективы, Тбилиси
 "AO" - Археологические Открытия, Москва

- "BGM" - Вестник Государственного Музея Грузии, Тбилиси
 "BГЧПА" - Вопросы Геологии Четвертичного Периода Армении, Ереван
 "ВДИ" - Вестник Древней Истории, Москва
 "ВОН" - Вестник Общественных наук НАН РА, Ереван
 "ВЭИСВР" - Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев
 "ДВ" - Древний Восток, Ереван
 "ДВМК" - Древний Восток и Мировая Культура
 "ДНАНА" - Доклады Национальной Академии Наук Армении, Ереван
 "ЖМНП" - Журнал Министерства Народного Просвещения
 "ЗВОРАО" - Записки Восточного Отдела Русского археологического общества
 "ЗОЛКА" - Записки Общества Любителей Кавказской Археологии, Тифлис
 "ИАНОН" - Известия Академии наук (общественные науки), Ереван
 "ИДФ" - Из Истории докапиталистических формаций, Москва-Ленинград
 "ИГАИМК" - Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры
 "ИКМ" - Известия Кавказского Музея
 "КВАРС" - Культура Востока: Древность и раннее средневековье, Ленинград 1978
 "КИЭ" - Культура и Искусство Этрурии (каталог выставки), Ленинград
 "КНВ" - Культурное наследие Востока
 "КСИА" - Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР
 "КСИИМК" - Краткие Сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
 "ЛСАГДР" - Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима, Москва 1990
 "ЛУНДАЛМА" - Луна упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии, Москва 1977
 "МАК" - Материалы по Археологии Кавказа
 "МИА" - Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
 "МНМ" - Мифы народов мира, т. 1-2, Москва 1992
 "ПИДО" - Проблемы истории докапиталистических обществ, Москва-Ленинград
 "СА" - Советская Археология, Москва
 "ССТ" - Симпозиум по структуре текста, Москва

- "An. Ar" - Anatolian Archaeology, Ankara
 "AJPA" - American Journal of Physical Anthropology, Philadelphia
 "AM" - Archeologia Mundi
 "AMI" - Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
 "AMIT" - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin
 "AS" - Anatolian Studies, London

"AST" – Ara 5 tirma Sonuçları Toplantısı, Ankara
 "AW" – Antike Welt, Berlin
 "BAOM" – Bulletin of the Ancient Orient Museum, Tokyo
 "BAR" – British Archaeological Reports, London
 "BAVA" – Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Bonn
 "CAN" – Cambridge Ancient History
 "CFMSBEO" – Ciba Foundation symposium on Medical Biology and Etruscan Origins
 "CHM" – Cahiers d'Histoire Mondiale, Paris
 "CPOA" – Civilisations du Proche-Orient, Neuchâtel-Paris
 "CPOHS-1" – Civilisations du Proche-Orient, Hors Serie 1, Neuchâtel-Paris
 "EW" – East and West
 "FRP" – Field Research Projects
 "IA" – Iranica Antiqua
 "IUODSA" – Instituto Universitario Orientale, Departamento di Studi Asiatici
 "JAIGBI" – Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, London
 "JNES" – Journal of Near Eastern Studies, Chicago
 "RGTC" – Répertoire Géographique de Textes Cunéiformes, Wiesbaden
 "SMEA" – Studi Micenici ed Egeo-Anatolici, Roma
 "TTKb" – Türk Tarih Kurumu Billeten
 "UMCFM" – Urartu. A metalworking center in the First millennium, B.C.E.
 "UMUP" – University Museum, University of Pennsylvania

Արեղյան Մ. – «Վիշապներ» կոչված կորոզները, իբրև Աստղիկ-Դերկեստ դիցուհու արձաններ, Երևան 1941
 Արեղյան Մ.Խ. – Երկեր, հ. 8, Երևան 1985
 Արքահայյան Ա.Գ. – Հայ գրի ու գրություն պատմություն, Երևան 1959
 Արոնց Ն. – Հայաստանի պատմություն, Երևան 1972
 Անադյան Հ. – Հայերեն արձատական բառարան, հ. 1, Երևան 1971
 Անադյան Հ. – Հայերեն արձատական բառարան, հ. 2, Երևան 1973
 Անադյան Հ. – Հայերեն արձատական բառարան, հ. 3, Երևան 1977
 Անադյան Հ. – Հայերեն արձատական բառարան, հ. 4, Երևան 1979
 Այվազյան Ս.Մ. – Հայաստանի մշակույթի պատմությունից, Երևան 1986
 Անանյա Շիրակացի – Մատենագրություն, Երևան 1979
 Անանյան Գ. Գ. – Հրապարակախոսական տարբեր ուղարտական արձանագրություններում, Երևան 1999
 Առաքելյան Բ.Ն., Ջախուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. – Ուրարտու-Հայաստան հայրցի առթիվ, «ՊՐՀ», դ. 1, 1987
 Առաքելյան Բ.Ն., Ջախուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. – Ուրարտու-Հայաստան, Երևան 1988
 Ավետիսյան Հ.Մ. – Հնագույն երկինյական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում, «ՊՐՀ», դ. 1-2, 1994
 Ավետիսյան Պ., Բաղդասյան Ռ., Հնաշխարհ Ս., Փիլիսոսյան Ա. – Հայաստանի Բրոնզի-Երկաթի դարաշրջանների պարբերացման և ժամանակագրության հարցերի շուրջ (Հ. Մարտիրոսյանի սանդղակն ադրի հնագիտության հիմնախնդիրների համառոտբերում), («Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան: Ձևի թեզեր»), Երևան 1996
 Ատրպետ – Գործիչի ավագանը, Վիեննա 1926
 Արեշյան Գ.Ե., Դաշխադարյան Կ.Ը. – Հայկական լեռնաշխարհի նարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պետական տառիքն կազմավորումների ժամանակաշրջանում, «ՀՆՊ», հ. 1, Երևան 1996
 Բարխուդարյան Մ. – Ավետիսյանի երկերը, «ՀՎՊԽԱ», հ. 1, Երևան 1935
 Բարսեղյան Լ.Ա., Խաչատրյան Ժ.Բ., Ջալալբաղյան Ա.Ա. – Նորասիայի պաշտամունքային կորոզներ Գեղամա լեռներից, «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (Խաչատրյանի գիտություններ)», դ. 8, 1964
 Գալսեղյան Վ. – Արգիշտի II - ի Միսիսիան արձանագրությունը, «Երպրեր», դ. 6, 1985
 Գրիգորյան Տ., Հովհաննիսյան Գ. – Մարտունու շրջան, ՀՍՀ, հ. 7, Երևան 1981
 Դեմեչյան Ս. – Լոռի բերդի 1989-1990 թթ. պեղումների արդյունքները, «ՀՀԳ-ՀԱՆՐԱԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
 Ենգիբարյան Ն. – Ուրարտական դամբարաններ Նորասուխից, «ՀՀԳ-ՀԱՆՐԱԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
 Ենգիբարյան Ն. – Ուրարտական դամբարան Ներքին Գետաշենից, «ՀՀԳ-ՀԱՆՐԱԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
 Եսայան Ս. – Կարմիր բլուր, Երևան 1982
 Եսայան Ս. – Կառմաստիկ գործանքերը և հեծելազորը Հին Հայաստանում, Երևան 1994

Եսայան Ա., Արաշյան Լ. - Վանի ավազանի փյանկան ամրոցները. «ՊԻՀ», դ. 1, 1995
Եսայան Ա., Բիչազով Լ., Հնայակյան Ա., Կանեցյան Ա. - Երևանի փյանկան դամբարանը (2), «ՀՀՀ», դ. 16, ՌԻՀ պրակ III, Երևան 1995
Երեմյան Ա. - Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոցի»-ի, Երևան 1963
Երեմյան Ա. - մ Արտավազի առասպելի տիեզերածնական (կոսմոգոնիկ) ճշմարտության հարցի շուրջը. «ԵԿԳ-ՁԹ», Երևան 1980
Թովմա Արծրունի և Անանուն - Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան 1985
Իշխանյան Ն. - Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր, Վիեննա 1988
Իշխանյան Ռ. - Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր, Վիեննա 1988
Իշխանյան Ռ. - Բնիկ հայերն բառեր և հնագույն փոխառություններ, Երևան 1989
Իշխանյան Ռ. - Պատերազարդ պատմություն Հայոց, Գիրք Ա, Երևան 1989ա
Լալայան Ն. - Լոր-Քայազովի գավառ կամ Գեղարքունիք, «ԱՄՍ», գիրք XIX, դ. 2, Թիֆլիս 1906
Լալայան Ե. - Պեղումներ Լոր Քայազովի գավառում, «ԱՄ», գիրք XIX, դ. 1, Թիֆլիս 1910
Լալայան Ե. - Գամբանների պեղումներ Կոտիքոյային Հայաստանում, Երևան 1931
Լ. Ե. - Վանի թագավորությունը, Տիֆլիս 1915
Խանգալյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսեմյան Է. - Մեծամոր, Երևան 1973
Խաչատրյան Լ., Փիլիպոսյան Ա. - Հայրավանի Մրջին Բրոնզի շրջափուլի դամբարանները, «ՊԻՄՀ», Երևան 1997
Խենիկյան Օ.Ս. - Մյունխենի մ.թ.ա. IV-1 հազարամյակների թաղման ձեռք մեկնության փորձ, «ԲԵՀ» դ. 3, Երևան 1993
Խենիկյան Օ.Ս. - Ցագվուխ կորուրեր Վարդենիսի լեռներից և «Վիշապարտերի» մեկնության հարցի շուրջ, «Արարել» դ. 3, 1997
Խենիկյան Օ.Ս. - Մյունխեն Բրոնզի և Երկաթի դարաշրջաններում, (դոկտորական առեմախոտորյան թեզ), Երևան 1998, (ծնագրի իրավունքով)
Կատվայան Մ. - Ոչտոնիներ, Ոչտուրիք, «ՀՄՀ» հ. 9, Երևան 1983
Կախոյան Վ. - Արարատյան դիզարանություն, Գատի 1990
Կարապետյան Յ. - Սեպագիր տեղանուններ, «ՀՄՀ», հ. 1, գիրք I, Երևան 1998
Հակոբյան Թ. - Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան 1968
Հակոբյան Հ. - Արերոյի պաշտպանական համալիրը, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1996
Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ա., Պարսեմյան Ն. - Արերոյի պեղումները, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1996
Հարությունյան Բ.Հ. - Հայաստանի, հայ-իսրայելական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Երևան 1998
Հարությունյան Ա. - Մեք, «ՀՄՀ» հ. 7, Երևան 1981
Հարությունյան Ա. - Հայ ինքնավարաշխարհ, Երևան 1987
Հարությունյան Ա. - Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ 2000
Հեղոթոտու - Պատմություն ինը գրքից, Երևան 1986
Հնայակյան Ա. - Թաղման ձեռն Ուրարտում, «ՀՀԳՀԼՍՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1985
Հնայակյան Ա. - Պաշտամունքային շինությունները, քրոնոլոգիան, ձեռքեր և տիեզերքի եռամասնորյան մասին պատկերացում Ուրարտում, «ՊԻՀ», դ. 1, 1986
Հնայակյան Ա. - Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան 1990
Հնայակյան Ա. - Ուրարի-Երփունի երկիրը, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1996

Հնայակյան Ա., Բիչոն Ռ., Պարսեմյանի Ն. - Սևան լճի ավազանում հայ-իսրայելական արշավանքների 1994-1995 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1996
Հնայակյան Ա., Հակոբյան Հ., Բիչոն Ռ., Պարսեմյանի Ն. - Սևանի ավազանում հայ-իսրայելական արշավանքների 1996-1997 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1998
Հնայակյան Ա., Սամանյան Է. - Սևան լճի հարավային ավազանի պաշտպանական համալիրի մասին, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 1998
Հոնեթու - Իսրայել, Երևան 1987
Հովհաննիսյան Կ. - Ուրարտի ճարտարապետությունը, «ՀՊ», հ. 1, Երևան 1996
Ղազիսյան Ա. - Ազոպի պաշտամունքի հետքերը հայ ժողովրդական ավանդույթում, «ՀՀՀԼՍԳՆ-ՁԹ», Երևան 2001
Ղազիսյան Գ. - Ուրարտի պատմություն, Երևան 1940
Ղազիսյան Գ. - Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան 1945
Ղաֆարյան Կ. - Արգելախիճիկի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան 1984
Մատթեոս Ռոտայեյի - Ժամանակագրություն, Երևան 1973
Մկրտչյան Մ. - Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԻՀ պրակ III, Երևան 1995
Միքայելյան Գ. - Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, «ՀՀՀ» դ. 1, ԲՀ պրակ I, Երևան 1968
Մկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. - Ուրարտական դամբարանների հնամարդաբանական նյութերը մ.թ.ա. 8-6-րդ դդ. պատմաճանապարհական կոնտեքստում, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԻՀ պրակ III, Երևան 1995
Մկրտչյան Ռ. - Սևանի ավազանի միջին բրոնզի շրջափուլի հնամարդաբանությունը, «ՀՊՄՀ», Երևան 1997
Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա. - Արքանագյան ազգի և Թորգոնի տան ժամանակաբանական խնդիրների շուրջ («Հայոց սրբեր և սրբավայրեր» ժողովածու), Երևան 2001
Մնացականյան Ա. - «Վիշապ» քարակորուրդի և վիշապամարտի դիցաբանության մասին, «ՀՄՄՌ-ԳԱ Տեղեկագիր (սասարած գիտություններ)», դ. 5, 1952
Մովսիսյան Ա. - Վանի թագավորության (Բիալիսի, Ուրարտու, Արարատ) մեկնագրությունը, Երևան 1998
Մնացականյան Հ. - Լճայնի մշակույթի զարգացման հիմնական տեսակները, «ՊԻՀ», դ. 2, 1965
Մովսես Խորենացի - Հայոց պատմություն, Երևան 1968
Շահինյան Ա. - Վալոց ձորի վիշապ կորուրները, «ՊԻՀ», դ. 1, 1976
Շահինյան Ա. - Գիրք դարերի խորքից, Երևան 1984
Շահինյան Ա. - «Ուրարտու» առեղծվածը, Երևան 1994
Պետրոսյան Ա. - «Վիշապ» քարակորուրդը որպես հնդեվրոպական առասպելա-ծնածոնություն արտասիրություններ (Հնարապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1982-1983թթ ազգագրական և քանակաչափական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին: Չեկոցունների թեզիսներ), Երևան 1984
Պ. - Արամի առասպելի հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգագրագիտական խնդիրը, Երևան 1997
Պետրոսյան Ա. - Հայ-տրոսական առասպելաբանական անընդունելի, «ՀԺՄ, ՀԳՆ», Երևան 1997ա

- Պետրոսյան Ա. - Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան 1997
- Պետրոսյան Լ. - Լճաշենի թիվ 55 դամբարանը, «ՀՄ, XI ՀԳՆ-ՁՀ» Երևան 1998
- Պետրոսյան Ա. - Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհում, «ՊՌՀ» դ. 1, 1976
- Պուրբերովա Ա., Խաչյան Ա. - Անդրկովկասում հայտնաբերված սկյութական քրեղ և դաշույններ, «Լուսին» դ. 9, 1981
- Պողոսյան Վ. - Գեղովիտ, «ՀԷԲ» գ. 3, Երևան 1996
- Ջահուկյան Գ. - Հայոց լեզվի պատմությունը. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան 1987
- Սարգսյան Գ. - Ուրարտու պետությունը և հայերը (Սարգսյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. «Ուրարտու-Հայաստան» գրքում), Երևան 1988
- Սարգսյան Գ. - Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, «ՊՌՀ», դ. 2-3, 1992
- Սասնա ծռեր, Երևան 1936
- Ստեփանոս Օրբելյան - Մյունխենի պատմությունը, Երևան 1986
- Վարպետյան Ա. - Արարատը շարունակում է բացել բյուրիազարանյա իր գաղտնիքները, «Լուսին» դ. 0, Երևան 1992
- Տերչյան Ա. - Ար աստծո պաշտամունքը Հայաստանում, Երևան 1995
- Տիրացյան Գ. - Ռիարտական քաղաքակրթությունն ու Արեւմտյան Իտալիան, «ՊՌՀ», դ. 2, 1964
- Փիլիպոսյան Ա. - Նորահայտ ուրարտական հուշարձան Երևանում, «ՀՀԳՆԱՄՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1987
- Փիլիպոսյան Ա. - Պետրոսյան Սևանի կոլեկտորի տարածքում 1988, «ՀՀԳՆԱՄՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1989
- Փիլիպոսյան Ա. - Հնադաստիկական պեղումներ «Մարրի ծոր» դամբարանադաշտում, «ՀՀԳՆԱՄՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
- Փիլիպոսյան Ա. - Հովհաննիսյան Վ. - Պետրոսյան Ներքին Գետաշեն գյուղում, «ՀՀԳՆԱՄՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
- Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. - Գեղովիտի վանատայան վիճակի դամբարանը, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԵՎ պրակ III, Երևան 1995
- Փիլիպոսյան Ա., Քամսյան Հ. - Շումերա-արարտական տիեզերաստեղծ էնկի-Հայաստան և հայոց ազգային Հայկ նահապետի համադրության փորձ, «ՀԺԿ, ՀՆԳ», Երևան 1997
- Փիլիպոսյան Ա., Սլյուտյան Ռ. - Նահապետի շնունդն ու իր հնագիտական և ժողովրդական տվյալները, «ՀՄ, IX ՀԳՆ-ՁՀ», Երևան 1998
- Փիլիպոսյան Ա. - Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնիքագործության համակարգում, Երևան 1998
- Քուչար Ն., Սլյուտյան Ռ., Փափկյան Ա. - Հայաստանի ուրարտական դամբարաններից հայտնաբերված հեմադրաբանական նյութերի բնորոշությունը, «ՀԳՆԱՄՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1995
- Քուչարյան Ա. - Կրկին երեկվական տեղաշարժերի մասին, «ՊՌՀ», դ. 1-2, 1994
- Քուչարյան Ա. - «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, «ՊՌՀ», դ. 1-2, 1996
- Քուչարյան Ա. - Տուն թորգոնայ, Երևան 1998
- Օզգյուլ Թ. - Հնարարյան Արարատը, «Գարուն», դ. 8, 1968

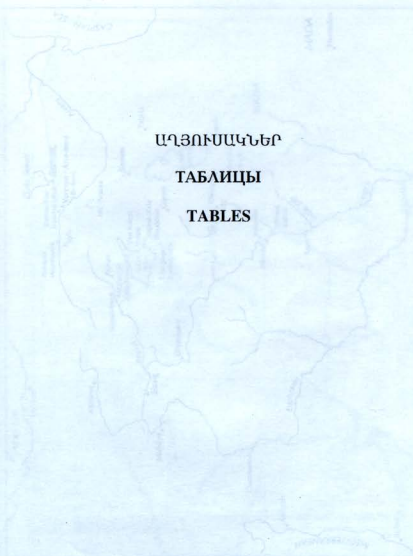
- Աճաշելիշվիլի Մ.Գ. - Антропология Грузии в период широкого освоения производств железа, Тбилиси 1988
- Ազետյան Գ.Գ. - Биалышская керамика из памятников Араратской долины, Ереван 1992
- Աղբյուր Մ.Վ. - Путешествие в загадочную Скифию, Москва 1989
- Алексеев В.П., Дебед Г.Ф. - Краниометрия: Методика антропологических исследований, Москва 1964
- Алексеев В. П. - Происхождение народов Кавказа, Москва 1974
- Алексеев В.П., Трубинова О.Б. - Некоторые проблемы таксономии и генеалогии Азиатских монголоидов (Краниометрия), Новосибирск 1984
- Алексеев В.П. - Историческая антропология и этногенез, Москва 1989
- Аштекарь Б.Б. - К вопросу об этрусках в работах Н.Я. Марра, "ИИДО", М.-А. 1935
- Арджиня В.Г. - Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М. 1982
- Арешин Г.Е. - Раскопки в Маисяне, "АО 1984 года", М. 1986
- Артамонов М.И. - К вопросу о происхождении скифов, "ВДИ" № 2, 1950
- Артамонов М.И. - Киммерийцы и скифы, Ленинград 1974
- Арутюнян Н.В. - Новые урартские надписи Кармир-блур, Ереван 1966
- Арутюнян Н.В. - Биалыш (Урарту), Ереван 1970
- Арутюнян Н.В. - Топоонимика Урарту, Ереван 1985
- Арутюнян Н.В. - Новая урартская надпись из Сиснана, "ДВ" вып. 4, Ереван 1985 (a)
- Арутюнян С.Б. - Артавазд, "МНМ", т. 1, Москва 1992
- Арутюнян С.Б. - Мирх-Мгер, "МНМ", т. 2, Москва 1992(a)
- Арутюнян С.Б. - Чарки, "МНМ", т. 2, Москва 1992 (б)
- Бахтадзе Н. - Результаты археологического исследования Мугутских пещер, "АКК" II, Тбилиси 1998
- Барамидзе М.В. - Мерхеульский могильник, Тбилиси 1977
- Бартоке А. - Златообильные Микены, Москва 1991
- Барцева Т.Б. - Цветная металлообработка скифского времени, Москва 1981
- Белицкий М. - Забытый мир шумеров, Москва 1980
- Бикерман Э. - Хронология Древнего Мира, Москва 1976
- Блаватская Т.В. - Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура, Москва 1976
- Богаевский Б.А. - Этрусски в работах Н.Я. Марра, "ИДФ", М.-А. 1933
- Будинер М. - Груи е Пелати, Београд 1950 (на сербск. яз)
- Буриан Б., Моухова Б. - Загадочные этрусски, Москва 1970
- Вайман А.А. - Урартская иероглифика: расшифровка знака и чтение отдельных надписей, "КВДРС", Ленинград 1978
- Вильгельм Г. - Древний народ хурриты, Москва 1992
- Виноградова Н.А., Каптерева Т.П., Стародуб Т.Х. - Традиционное искусство Востока, Москва 1997
- Вогэн А.К. - Этрусски, Москва 1998
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. - Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тб. 1984
- Ганалян А.Т. - Армянские предания, Ереван 1979

- Герни О.Р. - Хетты, М. 1987
- Геруни П.М. - Доисторическая каменная обсерватория Карахуудж-Карениш, "ДНАНА", №8, 1998
- Гицлин Л.А. - Некоторые вопросы древнего балканского субстрата и адстрата, "ВЭЭСВР", М. 1976
- Гобеджшвили Г.Ф. - Археологические раскопки в Советской Грузии, Тбилиси 1952 (на груз. яз.)
- Горезиани Р.В. - Этрускский и картийский, Тбилиси 1980
- Грейс Р.- Мифы Древней Греции, Москва 1992
- Грязневич П.А. - В поисках затерянных городов, М. 1978
- Дадаммаев М.А. - Иран при первых Ахеменидах, М. 1963
- Дебед Г.Ф. - Палеоантропология СССР, Москва 1948
- Деведжан С.Г. - Лори-берд I, Ереван 1981
- Доватур А.И., Камалтос Д.П., Шнипова И.А. - Народы нашей страны в "История" Геродота, Москва 1982
- Дьяконов И.М. - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "ВДИ" № 2, 3, 4, Москва 1951
- Дьяконов И.М. - История Мидии, Москва 1956
- Дьяконов И.М. - Урартские письма и документы, Москва-Ленинград 1963
- Дьяконов И.М. - Предистория армянского народа, Ереван 1968
- Дромезиль Ж. - Скифы и нарты, Москва 1990
- Ельницкий Л.А. - Киммерийцы и киммерийская культура, "ВДИ" № 3, 1949
- Ельницкий Л.А. - Скифия Евразийских степей, Новосибирск 1977
- Есяян С.А. - Каталог археологических экспонатов (Музей Истории города Еревана), Ереван 1964
- Есяян С.А. - Каталог археологических предметов (Музей Истории города Еревана), Ереван 1972
- Есяян С.А. - Об урартских дворцовых комплексах Ошакана, "КНВ", Ленинград 1985
- Есяян С.А., Погребова М.Н. - Скифские памятники Закавказья, Москва 1985
- Есяян С.А., Калантарян А.А. - Ошакан I, Ереван 1988
- Есяян С.А., Биягов Л.Н., Амаян С.Г., Канеян А.Г. - Биайнская гробница в Ереване, Ереван 1991
- Златковская Т.Д., Шелов Д.Б. - Фибулы Фракии VII-V вв. до н.э. (К вопросу об экономическом развитии Фракии накануне возникновения царства одрисов), "СА", № 4, 1971
- Иванов В.В., Топоров В.Н. - Исследования в области славянских древностей, Москва 1974
- Иванов В.В. - К изучению хеттского влияния на древнегреческую культуру, "АБ" т. 2, М. 1975
- Иванов В.В. - Предистория древнегреческого, малоазийско-эгейских и италийских алфавитов в свете данных архивов Эблы и Угарита, "ССТ", Москва 1979
- Иванов В.В. - чные связи этрусского языка (в сб. "Древний Восток: этнокультурные связи"), Москва 1988
- Ивановский А.А. - По Закавказью, "МАК", вып. VI, М. 1911
- Казнаков А.А. - Пещера с тайниками в Ванской цитадели, "ИКМ" XI, № I-II, 1917
- Калантадзе А.Н. - Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми 1954
- Калантадзе А.Н. - Циорская пещера и его культура (в кн. "Пещеры Грузии"), Тбилиси 1965
- Капанцян Г.А. - Историко-лингвистические работы, т. 1, Ереван 1956
- Капанцян Г.А. - Хаадская надпись Русы I из Келакрана, Ереван 1931
- Капанцян Г.А. - Историко-лингвистическое значение топонимии Древней Армении, Ереван 1941
- Карапетян Г.О. - Дорога Мгера (Армянские легенды и предания), Москва 1990
- Касимова Р.М. - Антропологическое исследование черепов из Мингечаура, Баку 1960
- Кес Д. - Стилы мебели, Будапешт 1981
- Клейн Дж. Дж. - Урартские иероглифические надписи из Алтыштепе, "ДВ", вып. 3, Ереван 1978
- Комей Дж. - Кто есть кто в Ветхом Завете (словарь), Москва 1998
- Кондукторова Т.С. - Физический тип людей Нижнего Приднепровья, Москва 1979
- Косян А.В. - Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван 1994
- Кукулина И.В. - Этногеография Скифии (по античным источникам), Ленинград 1985
- Куртин Б.А. - Урартский "колумбарий" подошвы Арарата и Куро-Аракский знеолит, "ВГМГ" т. XIII-V, Тбилиси 1944
- Липши Л.А. - Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык, т. I, Ленинград 1957
- Лосева Н.М. - Раскопки в Арии Берде, "СА" № 2, 1958
- Лосева Н.М., Сидорова Н.А. - Искусство Этрурии и Древней Италии, Москва 1988
- Луздин А.Г. - Государство мукаррибов Саба, М. 1971
- Луркер М.- Египетский символизм, Москва 1998
- Маидельштам А.М. - Памятники Эпохи Бронзы в Южном Таджикистане, МИА, т. 145, Ленинград 1968
- Март Н.Я. - Фрагмент хаадской надписи из Аашкерта, Изв. ГАИМК, №1, 1920
- Март Н.Я., Орбел И.А. - Археологическая экспедиция 1916 года в Ван, СПб. 1922
- Март Н.Я., Смирнов И.Я. - Вишаны, "ТГАМК" т. 1, М. 1931
- Март Н.Я. - Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии Средиземноморской культуры (в "Избранные труды" т. 1), М.-Л. 1933
- Мартirosян А.А. - Раскопки в Головино, Ереван 1954
- Мартirosян А.А. - Город Тейшебани, Ереван 1961
- Мартirosян А.А. - Армения в эпоху Бронзы и Раннего Железа, Ереван 1964
- Мартirosян А.А. - Аргинтхинили, Ереван 1974
- Меликишвили Г.А. - Наири-Урарту, Тбилиси 1954
- Меликишвили Г.А. - Урартские клипообразные надписи, Москва 1960

- Меликсет-Бекоев Д.М. - Вишапы и вишапоиды Грузии, "КСИИМК" т. XV, М.-А. 1947
- Мецапинов И.И. - Халдоведение, Баку 1927
- Мецапинов И.И. - Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Ленинград 1978
- Миков В., Джембазов Н. - Деветашката пещера, София 1960 (на болгар. языке)
- Миносский В. - Кеяштин стела из Топузави и древнейшие памятники вблизи Урмийского озера, "ЗВОРАО" т. XXIV, вып. I-IV, Петроград 1917
- Мкртчян Р.А., Пилюсаян А.С., Паликян А.К. - Коллективные погребения эпохи средней бронзы Неркин Геташена (социокультурная характеристика), "ВОН" № 1, 1997
- Мкртчян Р.А., Пилюсаян А.С. - Сравнительный анализ краниологических материалов вантосского периода (в сб. "III конгресс этнографов и антропологов России: тезисы докладов"), Москва 1999
- Мнацаканян А.О. - О раскопках могильников у села Головино, "КСИИМК" вып. 46, 1952
- Мнацаканян А.О. - Раскопки курганов на побережье оз. Севан, "СА" №2, 1957
- Мнацаканян А.О. - Лчашенские курганы (раскопки 1956 г.), "КСИА" вып. 85, 1961
- Мнацаканян А.О., Тирацян Г.А. - Новые данные о материальной культуре Древней Армении, "ИАНОН" № 8, 1964
- Модестов И.В. - Введение в римскую историю, ч. 2, СПб 1904
- Мюлештейн Г. - Историческое значение вопроса об этрусках, "ВДИ" №4, 1938
- Ноговицын А. - Этрусски, Москва 2000
- Никольский М.В. - Клинообразные надписи Ванских царей, открытые в пределах России, "ДВ" № 1, 3, 1893
- Никольский М.В. - Клинообразные надписи Закавказья, "МАК", т. V, Москва 1896
- Нейхардт А. А. - Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии, Ленинград 1982
- Немировский А.И. - Этрусски (От мифа к истории), Москва 1983
- Оганесян К.Л. - Крепость Эребуни (782 г. до н.э.), Ер. 1980
- Орбели И.А. - Армянский героический эпос, Ереван 1956
- Патканов К. - О клинообразных надписях ванской системы, открытых в пределах России, "ЖМНП", 1883
- Пенталтери Дж. - Археология Крита, М. 1950
- Петросян Л.А. - Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ереван 1989
- Пилюсаян А.С. - Раскопки в с. Сарухан, "АО 1981 года", Москва 1983
- Пилюсаян А.С., Мкртчян Р.А. - Историко-антропологический анализ коллективных погребений некрополя Неркин Геташен, "АКНОП", Тбилиси 1997
- Пилюсаян А.С., Мкртчян Р.А. - Могильник Мртби дзор, "АКК I", Тбилиси 1998
- Пиотровский Б.Б. - Вишапы-каменные статуи в горах Армении, Ленинград 1939
- Пиотровский Б.Б. - История и культура Урарту, Ер. 1944
- Пиотровский Б.Б. - Археология Закавказья, Ленинград 1949
- Пиотровский Б.Б. - Кармир Буур I, Ереван 1950
- Пиотровский Б.Б. - Кармир Буур II, Ереван 1952
- Пиотровский Б.Б. - Кармир Буур III, Ереван 1955
- Пиотровский Б.Б. - Ванское царство (Урарту), М. 1959
- Пиотровский Б.Б. - Город бога Тейшебы, "СА", № 2, 1959(a)
- Пиотровский Б.Б. - Искусство Урарту (VIII-VI вв до н.э.), Ленинград 1962
- Пиотровский Б.Б. - Кармир Буур (альбом), Ленинград 1970
- Погребова М.Н. - Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва 1984
- Погребова М.Н., Раевский Д.С. - Ранние скифы и Древний Восток (К истории становления скифской культуры), Москва 1992
- Раде Г. - Краткий очерк истории развития Кавказского музея, Тифлис 1891
- Рис А., Рис Б. - Наследие кельтов, Москва 1999
- Рубинштейн Р.И. - Геб, "МНМ" т. 1, Москва 1992
- Рубинштейн Р.И. - Нефтида, "МНМ" т. 2, Москва 1992(a)
- Саркисян Д.Н. - Страна Шубрия, Ереван 1989
- Саядян Ю.В. - Человек и среда в последнекиновое время в бассейне озера Севан и сопредельных областей, "ВГЧПА", Ереван 1983
- Словарь мифов (под редакцией П.Бентли), Москва 1999
- Страбон - География, Ленинград 1964
- Татищян В.Г., Андриасян А.Г., Мкртчян Р.А., Пилюсаян А.С. - Патологические изменения зубо-альвеолярной системы черепов из урартского погребения Геховита, (в печати)
- Техов Б.В. - Центральный Кавказ в XVI-X вв до н.э., Москва 1977
- Техов Б.В. - Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв до н.э., Москва 1980
- Темкин Э.Н., Эрман В.Г. - Мифы Древней Индии, М. 1985
- Тирацян Г.А. - Культура Древней Армении VI вв до н.э. - III в н.э., Ереван 1988
- Топоров В.Н. - Прусский язык, Словарь, т. I, М. 1975
- Топоров В.Н. - Пещера, "МНМ" т. 2, Москва 1992
- Трапш М.М. - Труды, т. 2, Сухуми 1969
- Фрай Р. - Наследие Ирана, Москва 1972
- Фрезер Дж. - Фольклор в Ветхом Завете, Москва 1990
- Фридрих И. - История письма, Москва 1979
- Хачатрян В.В. - Урарту или урартицы: кто они, Ереван 1991
- Хачатрян Т.С. - Древняя культура Ширака, Ереван 1975
- Хачатрян Т.С. - Армянский некрополь (каталог), Ереван 1979
- Хачикян М.Л. - Хурритский и урартский языки, Ереван 1985
- Хинц В. - Государство Элам, Москва 1977
- Ходжаши С.И., Трухтанова Н.С., Оганесян К.Л. - Эребуни (Архитектура, Монументальные росписи, Художественное ремесло), Москва 1979
- Ходжаши С.И. - Знаки на урартской керамике Эребуни, "ДВМК", Москва 1981
- Церетели Г.В. - Урартские памятники музея Грузии, Тбилиси 1939
- Шифман И.Ш. - Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв), М. 1987

- Akurgal E. - Urartäische und altiranische kunstzentren, Ankara 1968
- Albright W.F. - The archaeology of Palestine, London 1954
- Angel L.J. - A racial analysis of the Ancient Greeks, "AJPA", vol. 2, № 3-4, Philadelphia 1944
- Angel L.J. - Troy, The Human Remains (Supl. monography 1), Philadelphia 1951
- André-Salvini B., Salvini M. - Gli annali di Argiṣṣi-Note e collazioni, "SMEA", fasc. XXX, Roma 1992
- André-Salvini B., Salvini M. - Fixa cacumine montis. Nouvelles considérations sur le relief reupstre de la Prétendue "Niobe" du Mont Sipyle, "CPOA" 3, Neuchâtel-Paris 1996
- Arménie (Tresors de l'Arménie ancienne), Paris 1996
- Badalyan R.S., Kohl P.L., Kroll S.E. - Horom 1995: Bericht über die amerikanisch-armenisch-deute archäologische expedition in Armenia, "AMIT" band 29, Berlin 1997
- Barnett R. - The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van, "Iraq", vol. 12, London 1950
- Barnett R. - The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van-Addenda, "Iraq", vol. 16, London 1954
- Barnett R. - The urartian cemetery at Igdyr, "AS", vol. XIII, London 1963
- Barnett R. - More Addenda from Toprak-kale, "AS", vol. 22, London 1972
- Belli O., Kavakli E. - Two Urartian Royal Sceptres with cuneiform inscriptions, "AnAr", vol. 7, 1981
- Belli O. - Or'e deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, copper and iron, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Born H. - Bronzene Möbelteile aus Urartu-Anmerkungen zu einer vorläufigen tischrekonstruktion, "AW", vol. 2 Berlin 1984
- Brandenstein W. - Die Herkunft der Etrusker, Leipzig 1937
- Bray W., Trump D. - The Penguin Dictionary of Archaeology, Aylesbury 1980
- Brentjes B. - Drei Jahrtausende Armenien, München 1974
- Brentjes B. - Alte siegelkunst des Vorderen Orients, Leipzig 1983
- Bugge S. - Eruskisch und Armenisch, I. Christiania 1890
- Burney C. - A first season of excavations at the urartian citadel of Kayalidere, "AS" vol. XVI, 1966
- Burney C., Lang D. - The peoples of the Hills - Ancient Ararat and Caucasus, London 1971
- Calmeier P., Seidl U. - Eine Frühurartäische Siegesdarstellung, "AS", vol. 33, London 1983
- Charlsworth M. - Three urartian tombs at Palu in Turkey, "AMI", band XIII, Berlin 1980
- Charlsworth M. - Three urartian tombs at Palu in Turkey, "AMI", band XIII, Berlin 1980
- Cuyler Young T. - A comparative ceramic chronology for Western Iran 1500-500 B.C., "Iran" № 3, 1965
- Členova N. - On the Degree of similarity between material culture components within the "Scythian World" (in "The Archaeology of the steppes: Methods and strategies"), "IUODSA", series minor XLIV, Napoli 1994
- Diakonoff J.M., Kashkai S.M. - Geographical Names According to Urartian Texts, "RGTC" Band 9 Wiesbaden 1981
- Diñçol A.M. - Çavuş tepe çikan yaritılı buluntular, "Anadolu" t. XIII, 1978
- Dyson R. - Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu, "JNES" vol. 24, Chicago 1965
- Ebeling E., Meissner B., Weidner E. - Die Inschriften der altassyrischen könige, Leipzig 1926
- Emre K. - The urartian pottery from Altintepe, "TTKB" 131, 1969
- Esayan S.A. - Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, "BAVA", band 6, Bonn 1984
- Fletcher B. - A history of Architecture on the comparative method, London 1954
- Forbes T. - Urartian Architecture, "BAR", International series 170, Oxford 1983
- Frankfort H. - Cylinder seals, London 1939
- Gropp G. - Ein Pferdegeschirr und streitwagen aus Urartu, "IA", vol. XVI, 1981
- Güterbock H.G. - Les hiéroglyphes de Yazilikaya. A Propos d'un travail Récent (in "Recherche sur les civilisation, Synthèse № 11), Paris 1982
- Hærink E., Overlaet B. - Zur Funktion eingier urartäischer Bronzegegenstände, "IA", vol. 19, 1984
- Harper P.O. - Taq-i Bostan and Mesopotamian Palatial tradition, "CPOA" 3, Neuchâtel-Paris 1996
- Hauptmann H. - Norṣun Tepe, Ist Mitt. 19/20, 1971
- Horowitz W. - The Babylonian map of the World, "Iraq" vol. 1, 1988
- Hrouda B. - Die kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes, Bonn 1965
- I ṣ ik C. - Tische und Tischdarstellung in der Urartäischen kunst, "TTKB", vol. 197, Ankara 1986
- Karageorghis V. - Cyprus BC 2000 years of history (exhibition catalogue), London 1979
- Kellner H.-J. - Grouping and dating of bronze belts, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Khanzadian E. - Metamor 2. La necropole, vol. 1. ("Les tombes du Bronze Moyen et Resent"), "CPOHS-1", Neuchâtel-Paris 1995
- Kellner H.-J., Merhav R., Kohlmeyer K., Zahlhaas G. - Personal adornments, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Kleiss W. - Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970, "AMI" № 4, 1971
- Kleiss W., Calmeier P. - Das Unvollendete Achaemenidische Felsgrabe bei Persepolis, "AMI" № 4, 1975
- Kleiss W. - Urartäische Architektur (in "Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens" katalog der Ausstellung), München 1976
- Kroll S.E. - Die keramik aus Bastam, "AMI", Berlin 1970
- Kroll S.E. - Keramik urartäischer festungen in Iran, Berlin 1976
- König F.W. - Handbuch der chaldischen inschriften, t. 1, Graz 1955
- Köroğlu K. - Urartu Krallığı döneminde Elazığ (Alsi) ve çevresi, Istanbul 1996
- Kossian A. - The Muški problem reconsidered, "SMEA" vol. XXXIX, part 2, Roma 1997
- Kyrieleis H. - Throne und Klinen, "JDAl" № 24, Berlin 1969
- Lehmann-Haupt C.F. - Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin 1907
- Lehmann-Haupt C.F. - Armenian Einst und Jetst I, Berlin 1910
- Lehmann-Haupt C.F. - Armenian Einst und Jetst II, Berlin - Leipzig 1931
- Lloyd S. - The Art of the Ancient Near East, New York - Washington 1969
- Luckenbill D. - Ancient records of Assyria and Babylonia t. I, Chicago 1926
- Masson E. - Le panthéon de Yazilikaya (in "Recherche sur les grandes civilisations, Synthèse № 3), Paris 1981
- Maxwell-Hislop K. - Urartian Bronzes in Etruscan Tombs, "Iraq" vol. 18, London 1956
- Merhav R. - Everyday and ceremonial utensils, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Merhav R. - Secular and cultic Furniture, "UMCFM", Jerusalem 1991(a)

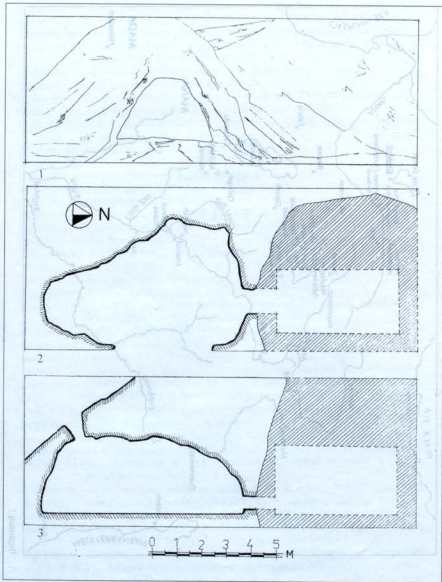
- Meyer G. - Ein neuentdeckter urartäischer Brustschmuck, "Das Altertum" № 1, Berlin 1955
- Miyashita S. - La scène du banquet les ceintures urartéennes, "BAOM" № 5, 1983
- Montelius O. - The Tyrrhenians in Greece and Italy, "JAGIB", vol. 21, London 1897
- Muscarella O. - Bronze and Iron - Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art, New York 1988
- Mühlestein H. - Die Etrusker im Spiegel ihrer kunst, Berlin 1969
- Nogara B. - Etruschi e la loro civiltà, Milano 1933
- Nilsson M.P. - The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, Lund 1950
- Ögün B. - Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilçevaz, "AA" 1967
- Ögün B., Bilgiç E. - Recent archaeological Research in Turkey: Adilçevaz, "AS". vol. XXIII, London 1973
- Ögün B. - Die urartäischen Bestattungs Bräuche, "SRKK", Leiden 1978
- Özgülç T. - Excavations at Altin tepe, "ITKB", vol. 25, Ankara 1961
- Özgülç T. - Altintepe II (Tombs, Storehouse and ivories), Ankara 1969
- Pallottino M. - Urartu, Greece and Etruria, "EW" vol. 9, 1958
- Parrot A. - The art of Assyria, New York 1961
- Piganiol A. - Les Etrusques, peuple d'Orient, "CHM", № 1, Paris 1954
- Piganiol A. - Oriental Character of etruscan Religion, "CFSMBEO", London 1959
- Piggot S. - Ancient Europe, Edinburg 1965
- Piotrowski B. - Il regno de Van (Urartu), Roma 1966
- Piotrowski B. - Urartu, the kingdom of Van and its Art, New York 1967
- Piotrowski B. - Ourartou, "AM", Genève - Paris - Munich 1970
- Rimmschneider M. - Das Reich am Ararat, Heidelberg 1966
- Rathbun T.A. - A study of the physical characteristics of the Ancient inhabitants of Hasanlu, Iran, "FRP", Coconut Grove, Miami 1972
- Salvini M. - Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt 1995
- Sandalgjan J. - Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise 1900
- Sayce A. - The kingdom of Van (Urartu), "CAH", t. III, Cambridge 1929
- Schaeffer C.A. - Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London 1948
- Schroeder O. - Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, t. 1, Leipzig 1921
- Seidl U. - Corrigendum zu "Einige Urartäische Bronzeczyliner, "AMI" № 15, 1982
- Sevin V. - Malatya-Elaziğ-Bingöl illeri yüzey araştırması 1985, "AST", vol. IV, Ankara 1987
- Sevin V. - Elaziğ-Tunceli-Bingöl illeri yüzey araştırması 1986, "AST", vol. V, Ankara 1988
- Sevin V. - Elaziğ-Bingöl yüzey araştırması 1987, "AST", vol. VI, Ankara 1989
- Sevin V. - Three urartian rock-cut tombs from Palu, "Tel Aviv" № 21, Tel Aviv 1994
- Swindler D. R. - A study of the cranial and skeletal material excavated at Nippur, "UMUP" №4, Pennsylvania 1956
- Taşyürek O. - Dome Inscribed urartian bronze armour, "Iraq" vol. 37, part 2, London 1975
- Tseretheli M. - Die neuen haldischen inschriften könig Sardur von Urartu, "SPAW" V, 1928
- Vallois H.-V. - Les Ossements Humains de Sialk, Paris 1940
- Vanden Berghe L., De Meyer L. - Urartu, een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Gent 1982-1983
- Van Loon M. - Urartian Art- Its Distinctive Traits in the light of new excavations, Istanbul 1966
- Wartke R.-B. - Urartu. Das Reich am Ararat, Mainz am Rhein 1993

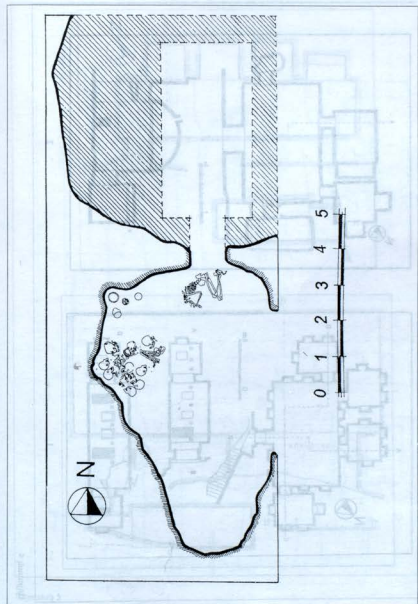
ԱՐՁՈՒՍԱԿՆԵՐ

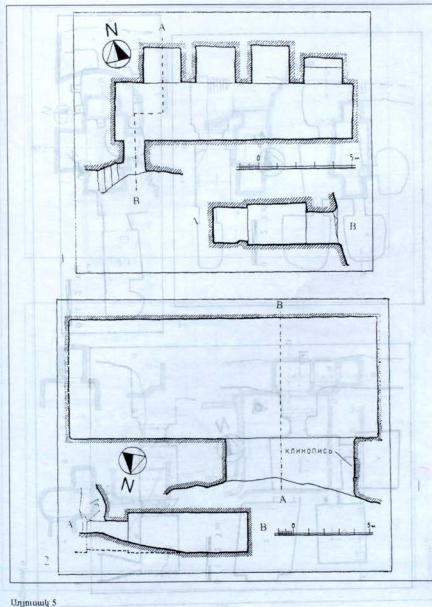
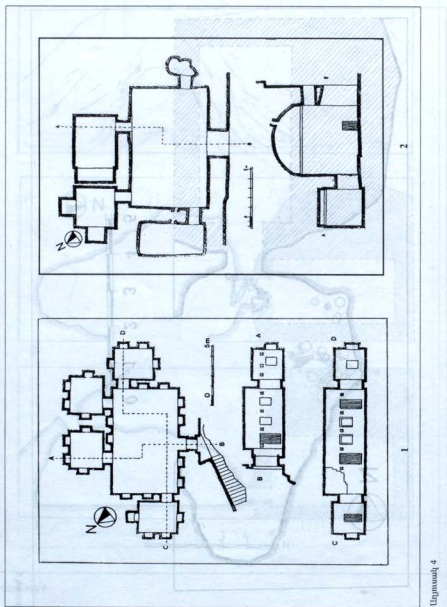
ТАБЛИЦЫ

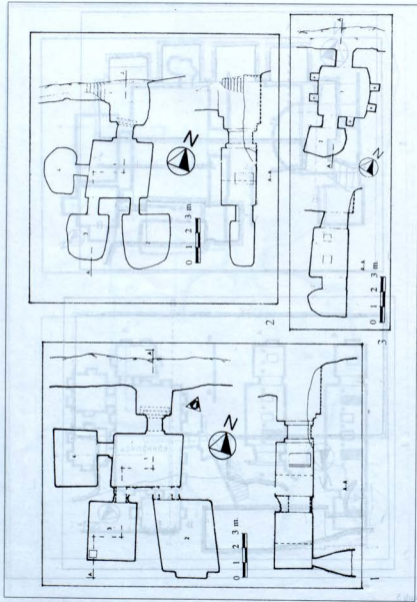
TABLES

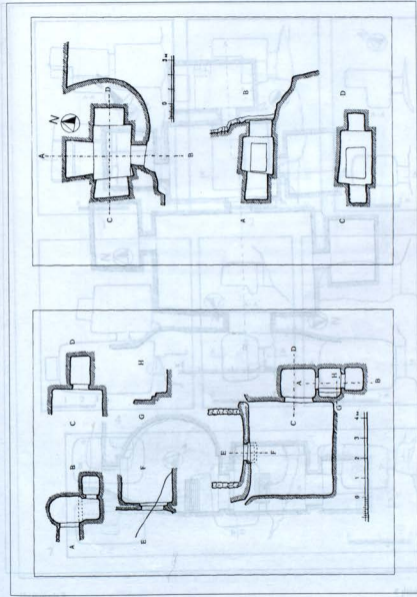
Աղյուսակ 2

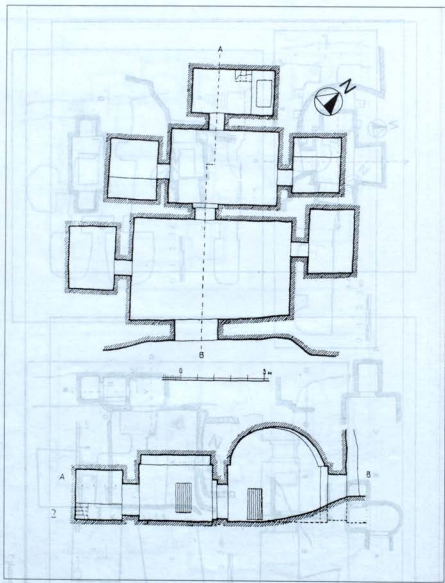

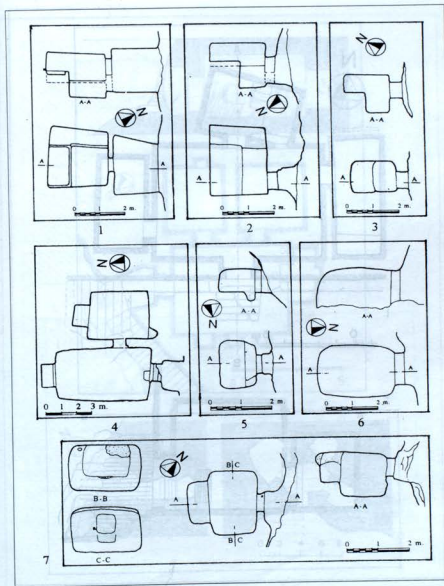
Ergebnisly 6

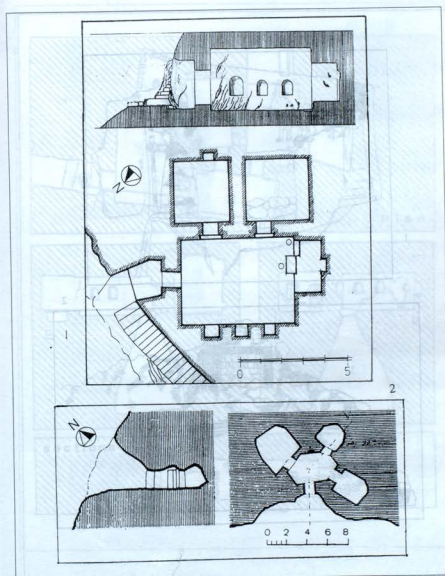
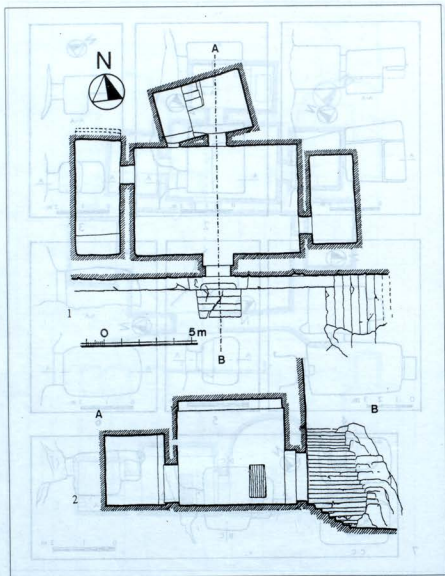
Ergebnisly 7

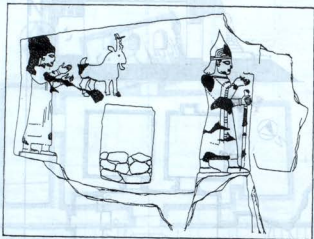

Արտասկ 8

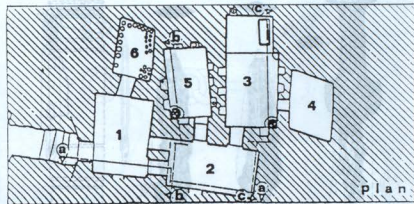

Արտասկ 9

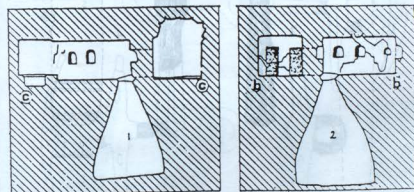

2

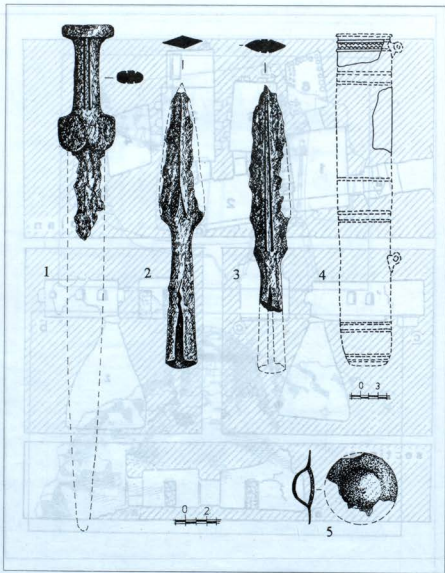

plan

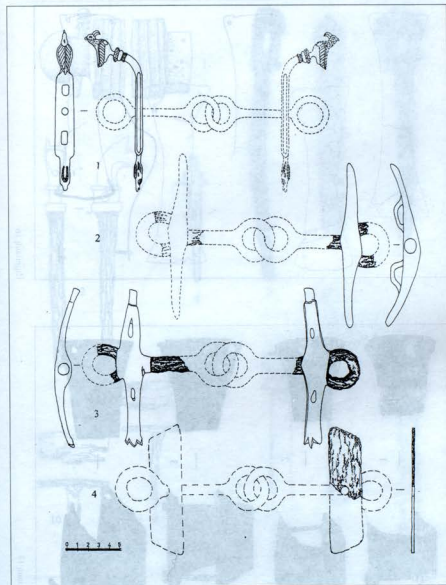

sections

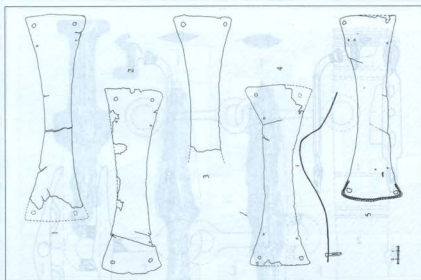

Աղյուսակ 14

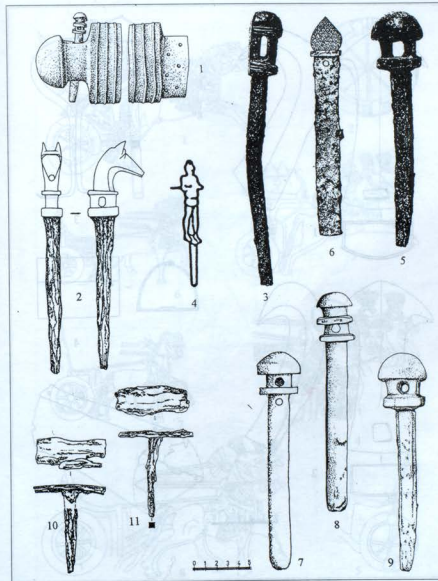
Աղյուսակ 15

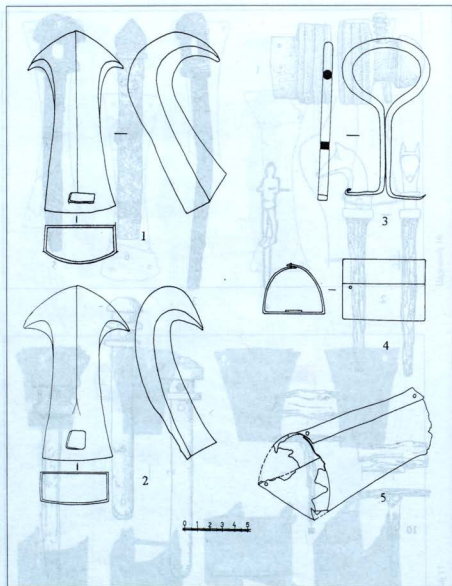
Արդյուակ 16

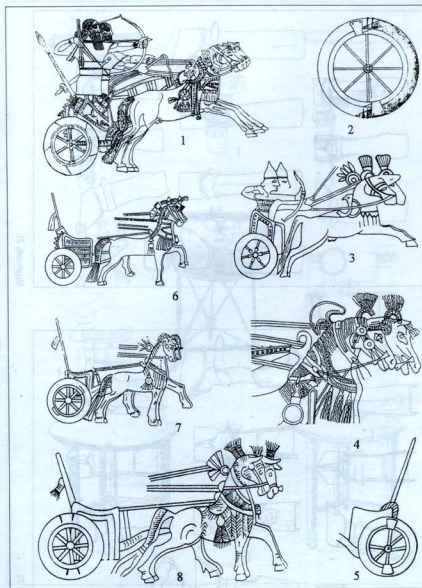
Արդյուակ 17

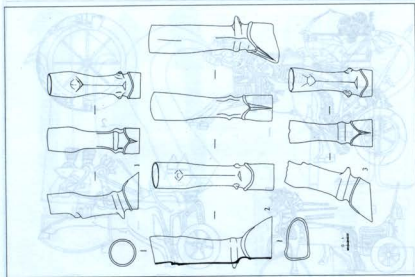
Արդյուակ 18

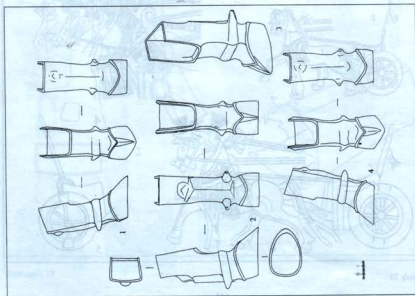
Արդասակ 19

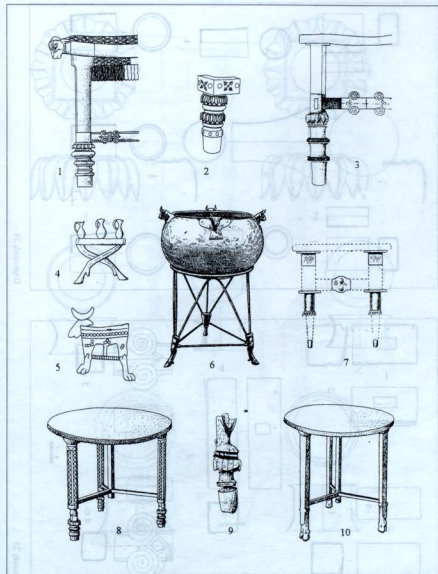
Արդասակ 20

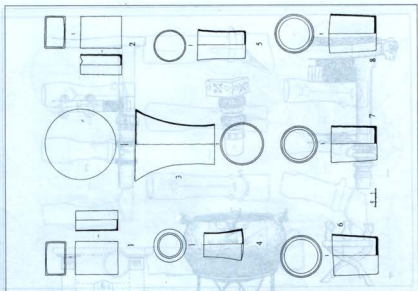
Արդյունակ 21

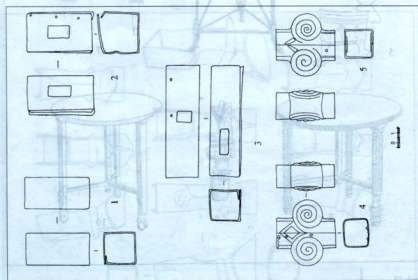
Արդյունակ 22

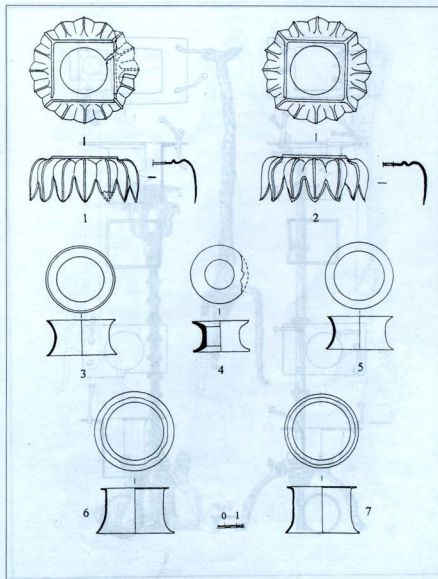
Արդյունակ 23

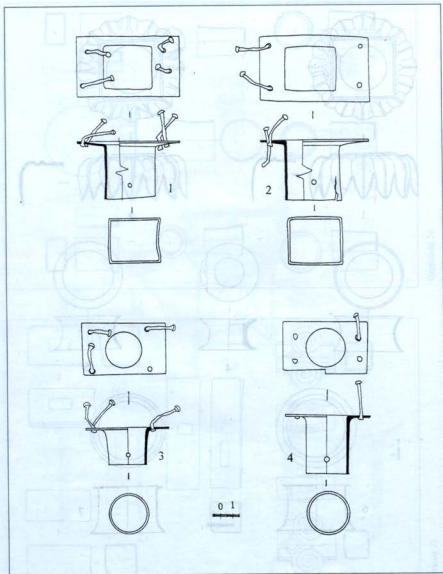
Արդյուակ 24

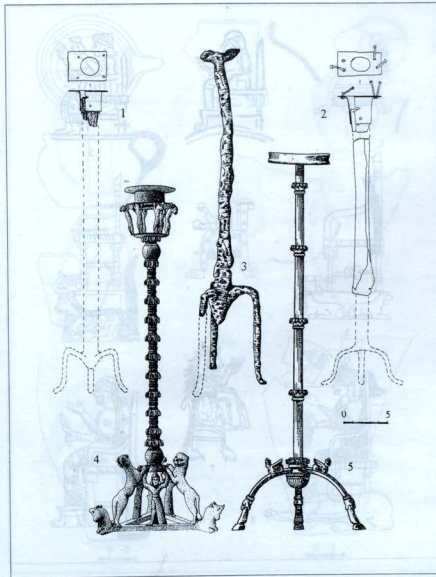
Արդյուակ 25

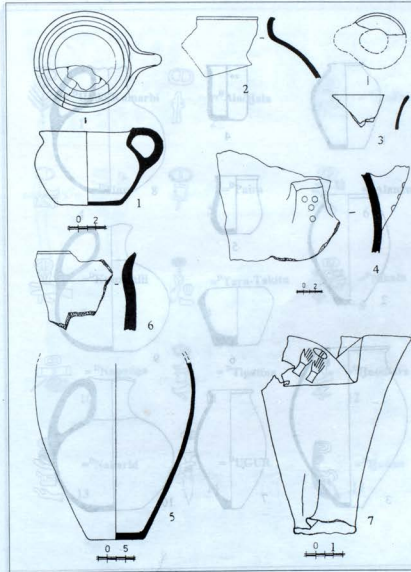
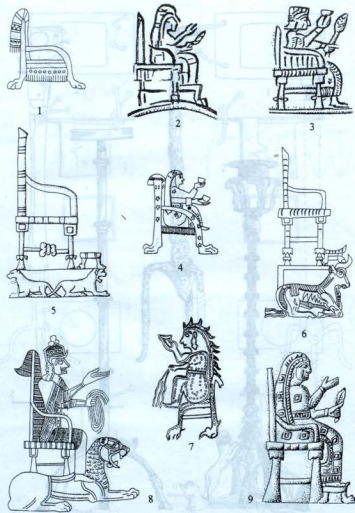
Արդյուակ 26

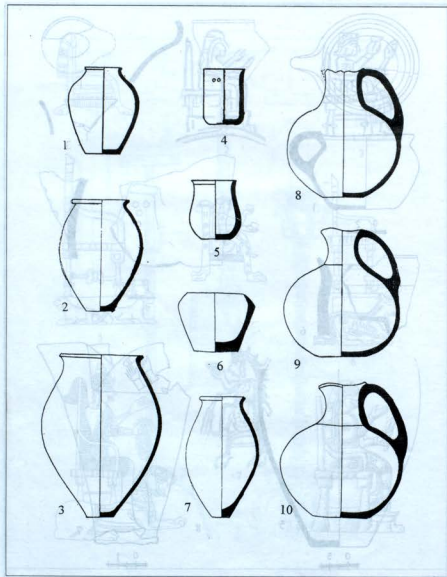

Արդյունակ 27

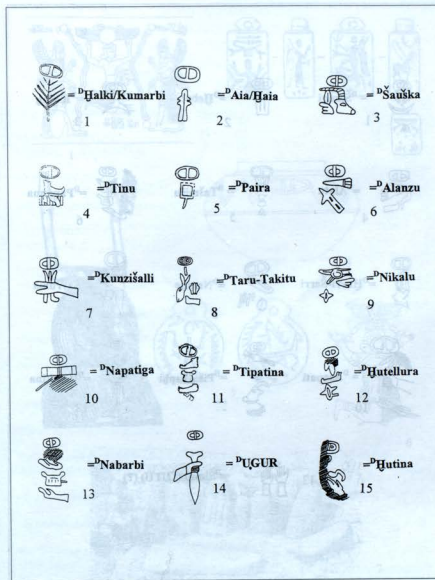

Արդյունակ 28

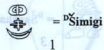

Արդասակ 31

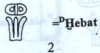

Արդասակ 32

1

=^DŠimigi

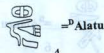
2

=^DĜebat

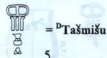
3

=^DKušub

4

=^DAlatu

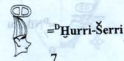
5

=^DTašmišu

6

=^DPapanna

7

=^DHurri-Šerri

8

=^DNamĝe

9

=^DŠarruma

10

=^DAsapati

11

=^DPišaišaphi

12

=^DDamkina

13

=^DŠiuni (^DUTU) (?)

1

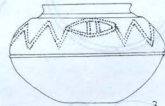
1

2

4

3

5

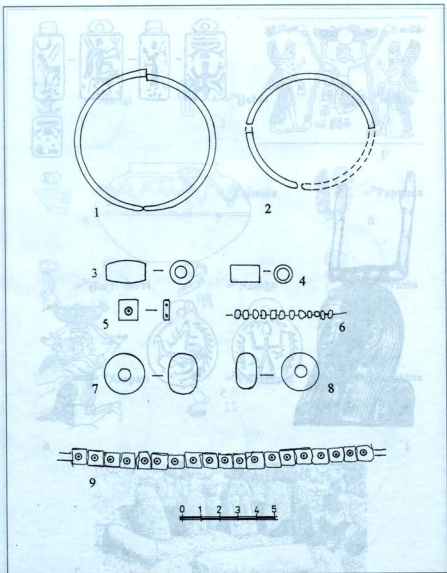
6

7

ՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

Առաջարան	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ Հուշարձանի տեղադրությունն ու կառուցվածքը	15
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ Հնագիտական գտածոները	19
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ Հնամարդարանական վերլուծություն	35
Հնամարդարանական աղյուսակներ	46
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ Թաղման ծեսը	57
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ Հուշարձանի քվադրություն	67
Վեբջարան	68
Հնագիտական աղյուսակների ցանկ	83
Вагтоспская (Урартская) пещерная гробница Геховита (резюме)	87
Список палеоантропологических таблиц	91
Список археологических таблиц	95
The Vantospian (Urartian) cave-tombe of Geghovit (summary)	100
List of Palaeoanthropological tables	104
List of Archaeological tables	106
Համառոտագրություններ—Список сокращений Abbreviations	110
Գրականություն—Литература—Bibliography	113
Աղյուսակներ—Таблицы—Tables	125

ԳԵՂՂՈՎԻ ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ (ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ) ՔԱՐԱՅՐ-ԴԱՄԱՐԱՆԸ

Հատարակչություն գլխ. տնօրին
Տնօրին
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Սրբազրի՝
Համարակազմաբան ճեպագիր՝

ՍՈՒՆՅԱՆ ԱՆՈՒՍԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ
ԱՄ ԱՐՎԱՐՏԱԿԱՆ
ՆԱԿԱՐ ՓՈՐՈՒՐՆԱՆՆԵՐԻ
ԱՄ ԱՍՏՆԱԿԱՆ

Տպագրություն
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Սրբազրի՝
Համարակազմաբան ճեպագիր՝

Համարակազմաբան ճեպագիր՝

«Զանգակ-97» հրատարակչություն
Երևան, Վարդանիշ Գևորգյանի հիշատակի թիվ 8 հ/տ 54-89-32
«Զանգակ-97» հրատարակչության տեղեկություններ
E-mail: zangak@arminfo.com